

५ १०८

ब्रह्मसूक्तसंग्रहः

श्रीसायण शायसहित

संशोधकः

विद्याभास्करः वेदान्ततीर्थः

पं० रामावतार शास्त्री

वेदान्तमीमांसारत्नम्

रईसथाज़म भाई मनोहरलाल महारायेन

स्वात्मज स्वर्गीय-

भाई ब्रजमोहनलालस्य

स्मृत्यर्थम्

शास्त्रिपरीक्षादितुच्छात्रेभ्यो दातुम्

सं० १९७६ जर्जेमासि

मुद्रापितः

पूणान्तो डुरितम् ॥

अत्र (न्तो) इत्ययमुदात्तलकारात्परः सन् स्वरितचिन्हा-
ङ्कितोऽभविष्यदग्रे यदि नायास्यदुदात्तो (दु)कारस्थितः । अत्र
उदात्तस्य नित्यस्वरितस्य च द्योतनं कथं भवेदिति हेतोरयमुपायः
प्रयुज्यते । यदि स्वरितः स्वरो दीर्घोऽस्ति तदा तदग्रे (३)
इत्यङ्कं संन्यस्य तस्याधस्तादनुदात्तचिह्नं लिखित्वा (३) इत्यस्या-
ङ्कस्योपरि स्वरितचिह्नं अथश्चानुदात्तचिह्नं दीयते । यथा—

तन्वा ३ सं वदे

यदि सोस्ति ह्रस्वस्तदा (१) इत्यङ्कं मध्येन्यस्यास्याङ्कस्यो-
परि स्वरितचिह्नमधस्तादनुदात्तचिह्नं दीयते । यथा—

व्यु १ पा आः ॥

स्वरितोत्तरागमिनां अनुदात्तानां प्रचित इति खंडा एक-
श्रुतिश्च । तेषामधोऽनुदात्ताचिह्नं न दीयते यावदुदात्तनित्यस्वरि-
तयोरन्यतरागच्छेत् । अतयोरन्यतरस्मिन्नागते दीर्घोऽनुदात्त-
चिह्नमव्यवहितपूर्ववर्त्तते । यथा—

वृषायमाणो वृणीत सोमम् ।

अत्र (णोवृणी) पष्ठां अयाणामनुदात्तचिह्नस्व लोफः । न
तु लकाराधरतनस्य, उत्तरागमिनां उदात्तस्य ह्रस्वत्वार्थं तस्या-
वश्यकत्वात् ।

पठत्तु सर्वदैव रमरणीयम् यत्—संहितायां संदधानि कदात
परस्परं परिणमयन्ति । पदच्छेदे त्वसंबद्धानि सन्ति न अक्ष-
रान्ति परिवर्तयितुम् । अक्षराणि तु पदेष्वपि नद्वानीति परि-
दृश्यन्ति मिथः । यथा—

जाम्बवासः समिन्धते । संहिता०

जाग्रुवांसः । सम् । इन्धते । पद०

संहितायां (सः) इत्यस्य (सम्) इत्यनेन सम्बन्धादनु-
दात्तता, न पदे संबन्धाभावात् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥

प्रायः पदादायागच्छतोरेवाख्यातसंबोधनयो रथाविधि
'उदात्तता' ॥

परन्तु यद्वृत्तयोगे तुलनायां च मन्त्रमध्यगतस्याप्याख्यातस्यो-
दात्तता । यथा—

निनिमसि द्यवि' द्यवि । (पदादि०)

वेदा य उप जायते । (यद्वृत्त०)

वृत्रायन्यः समिथेषु जिघ्रन्ते

वृत्रान्यन्यो अभि रक्षेत सदा (तुलना०)

अथशिष्टं किद्वृत्तसम्बन्धं वा द्रष्टव्यम् ।

पृष्ठान्तो दुरितम् ॥

अत्र (न्तो) इत्ययमुदात्तणकारात्परः सन् स्वरितचिन्हा-
ङ्गितोऽभविष्यदग्रे यदि नायास्यदुदात्तो (दु)कारस्थितः । अत्र
उदात्तरथ नित्यस्वरितस्य च द्योतनं कथं भवेदिति हेतोरयमुपायः
प्रयुज्यते । यदि स्वरितः स्वरो दीर्घोऽस्ति तदा तदग्रे (३)
इत्यङ्गं संन्यस्य तस्याधस्तादनुदात्तचिह्नं लिखित्वा (३) इत्यस्या-
ङ्गस्योपरि स्वरितचिह्नं अथश्चानुदात्तचिह्नं दीयते । यथा—

तन्वा ३ सं वदे

यदि सोऽस्ति ह्रस्वस्तदा (१) इत्यङ्गं मध्येन्यस्यास्याङ्गस्यो-
परि स्वरितचिह्नमधस्तादनुदात्तचिह्नं दीयते यथा—

व्यु १ पा आः ॥

स्वरितोत्तराभिगां अनुदात्तानां प्रचित, इति खंशा एक-
धृतिश्च । तेषामधोनुदात्तचिह्नं न दीयते यावदुदात्तनित्यस्वरि-
तयोरन्यतरभागच्छेत् । अन्तयोरन्यतरस्मिन्नागते दीयतेऽनुदात्त-
चिह्नमन्ववहितपूर्ववर्णाधः । यथा—

वृषायमाणो वृणीत सोमम् ।

अत्र (णोवृणी) एषां त्रयाणामनुदात्तचिह्नस्व लोपः । न
तु तकाराधस्तनस्य, उत्तरागांमिन उदात्तस्य सूचनार्थं तस्या
वश्वकत्वात् ।

एतच्च सर्वदैव स्मरणीयम् यत्—संहितायां संदृष्टानि पदानि
परस्परं परिणमयन्ति । पदच्छेदे त्वसंबद्धानि सन्ति न शक्त-
वन्ति परिवर्तयितुम् । अक्षराणि तु पदेष्वपि न जानीति परि-
वर्तयन्ति मिथः । यथा—

जाम्बवान्सः समिन्धते । संहिता ०

जाग्रुवांसः । सम् । इन्द्रते । पद०

संहितायां (सः) इत्यस्य (सम्) इत्यनेन सम्बन्धादनु-
दात्तता, न पदे संबन्धाभावात् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥

प्रायः पदादावागच्छतोरेवाख्यातसंबोधनयोर्नथाविधि
'उदात्तता' ॥

परन्तु यद्वृत्तयोगे तुलनायां च मन्त्रमध्यगतस्याप्याख्यातस्यो-
दात्तता । यथा—

मिनिमसि द्यवि' द्यवि । (पदादि०)

वेदा य उप जायते । (यद्वृत्त०)

वृत्रायन्यः सामिथेषु जिघ्नते

वृत्रान्यन्यो अभि रक्षते सदा (तुलना०)

अवशिष्टं फिद्बृत्तम्वात्र वा द्रष्टव्यम् ।

मन्त्र छन्दा ज्ञानप्रकारः

“यदक्षरपरिमाणं तच्छन्दः”

अस्मिन् ऋक् सूक्त संग्रहे “गायत्र्यनुष्टुप् त्रिष्टुब्जगतीति”
चत्वार्येव छन्दांसि सन्ति ।

तेषां लक्षणानि

- (क) चतुर्विंश (२४) त्यक्षरा गायत्री ।
- (ख) द्वात्रिंशद् (३२) दक्षराऽनुष्टुप् ।
- (ग) चतुश्चत्वारिंशद् (४४) क्षरात्रिष्टुप् ।
- (घ) अष्टाचत्वारिंशद् (४८) क्षरा जगती ।

नायं नियमः सार्वत्रिकः—यतोहि—कचिदेकद्वि-
न्यूनाधिक्यमपि तत्तच्छन्दोविशिष्टेषु मन्त्रेषु दृश्यते ॥
यथा संग्रहे सू० ४मं० १० तस्याक्षराण्ये कविश्रुतिस्तथापि
तस्य गायत्रीछन्दोवत्वमेव, एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

मन्त्रे देवता ज्ञानप्रकारः

“या तेनोच्यते सा देवता” अस्यार्थः—तेन वाक्येन, यत्प्रति-
पाद्यं वस्तु सा देवता इत्यर्थः । यथा—“अग्नि मीडे” इत्यत्राग्निः
“इला सरस्वती, मही” इत्यत्रोक्तानामन्यस्तिस्रः इदं विष्णुर्विचक्रमे”
इत्यत्रविष्णुः । “इन्द्रस्य नु” इत्यत्रेन्द्रः ॥ एवं लिङ्गेनात्र (संग्रहे)
देवता ज्ञातव्या ॥

एवञ्च देवताछन्दसोर्ज्ञाने जाते पुनश्चक्रेणानेनर्षिविनि-
योगज्ञाने भवतः ।

बन्धुः

	१४ सूयः	१४ प्रस्कसः	१४ अवभृथेष्टौ होत्रका जलाभिष्कस्य द्रव्यः ।
<p>१५ द्यावापृथिव्यौ १६ इन्द्रः १७ उषस्य रात्रिश्च १८ विष्णुः १९ अश्वी २० दानम् २१ सविता २२ उषा २३ अमुः</p>	<p>१५ आगस्त्यः १६ आङ्गिरसो हिरण्यस्तूपः १७ आङ्गिरसः कुत्सः १८ दीर्घतमाः १९ कल्दीवान् २० कल्दीवान् २१ हिरण्यस्तूपः २२ दीर्घतमसः कल्दीवान् २३ कुत्सः</p>	<p>१५ अभिप्लविकेषटेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे १६ अग्निपेष्टो माथ्यान्वदे सवने तेष्वेवत्यशस्त्रे । १७ प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतो । १८ अभिप्लवपडहेषु कर्ष्येषु तृतीयसवने रतोमयुद्धावच्छा- वाकस्य रतोमातिशलनाथम् । १९ प्रातरनुवाके अश्विनशस्त्रे । २० दान प्रशंसाख्यागप्रतिपादकम् । २१ अभिप्लवपडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे । २२ प्रातरनुवाके अश्विनशस्त्रे । २३ अभिप्लवपडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ।</p>	
<p>२४ अगुः २५ दानम् २६ सविता २७ "हवाम्याग्निः" इति मन्त्रे-पुत्रिः अग्निः, सविता मित्रावरुणाविति पञ्च देवताः सन्ति</p>	<p>२४ कुत्सः २५ कल्दीवान् २६ हिरण्यस्तूपः २७ हिरण्यस्तूपः</p>	<p>२४ अभिप्लवपडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ॥ २५ पानमशंसाख्यागप्रतिपादकम् । २६ अग्निपेष्टो माथ्यान्वदे सवने तेष्वेवत्यशस्त्रे । २७ अभिप्लवपडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ।</p>	

रघुनाथदत्तवन्धुः शास्त्री

५/१००

उपोद्घातः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्यो ऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुद्धिमहीपतिः ।
आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।
कपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥
आध्वर्य्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्व्याकृतः पुरा ।
यजुर्वेदो ऽथ हौत्रार्थमृग्वेदो व्याकरिष्यते ॥
एतस्मिन्प्रथमो ऽध्यायः श्रोतव्यः संप्रदायतः ।
व्युत्पन्नस्तावता सर्वं बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥

अथ क्रोचिदाहुः—ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वत्रात्मना तत्वाद् 'अभ्य-
हितं पूर्वम्' इति न्यायेनाभ्यहितत्वात्तद्व्याख्यानमादौ युक्तम् । प्राथम्यं
च पुरुषसूक्ते (ऋ० सं० मं० १०, सू० ६० यजुः अ० ३१ मं० ७) विस्पष्टम्-
'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥'

सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युक्तात्परमेश्वराद्यज्ञाद्यजनीयात्पूजनीया-
त्सर्वहुतः सर्वैर्हूयमानात् । यद्यपीन्द्रादयस्तत्र तत्र हूयन्ते तथापि पर-
मेश्वरस्यैवेन्द्रादिरूपेणावस्थानादविरोधः । तथा च मंत्रवर्णः-
'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु रथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

* इतः पूर्वं तस्मात् इति पाठो मैक्समुल्लरपुस्तके ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

(ऋग्वेदअ० २ अ० ३ अ० २२ वर्गे मंत्रः ४६)

वाजसनेयिनश्चात्मनन्ति—‘तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ होव सर्वं देवाः इति। (शत० ब्रा० १४।४२) तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर एव ह्रियते ।

न केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वं किं तु यज्ञांगदाह्यहे-
तुत्वादपि। तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति—‘यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा
क्रियते शिथिलतद्यद्वचा तद् दम् इति । (तैत्ति० सं० ६।५।१०।३०) ।
तथा च सर्ववेदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिहिते ऽर्थे विश्वासदा-
कार्याय ‘तदेतद्वचाभ्युक्तम्’ इत्यृचमेवोदाहरन्ति। मंत्रकांडेष्वपि यजुर्वे-
दगतेषु तत्र तत्राभ्यर्च्युणा प्रयोज्या ऋचो बहव आस्ताताः । साम्नां तु
सर्वेषामृगाश्रितत्वं प्रसिद्धम् । आथर्वणिकैरपि खकीयसंहितायामृच
एव बाहुल्येनाधीयन्ते । अतो ऽन्यैः सर्वैर्वेदैराहृतत्वादभ्यर्हितत्वम् । ॥

छन्दोगास्तु प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति चारदवाक्यमेवामानन्ति
‘ऋग्वेदं भगवो ऽद्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणम्’ इति (छां० उ० ७, १, २)
मुण्डकोपनिषद्यप्येवमास्नायते ‘ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ऽथर्वण इति
(मु० उ० १२ ख० १ मं० ५) तापनीयोपनिषद्यपि मंत्रराजपादेषु क्रमेणाध्ययनमेव
आमनन्ति ‘ऋग्यजुः सामाथर्वणश्चत्वारो वेदाः सांगाः सशाखाश्चत्वारः
पादा भवन्ति’ इति (नृसिंहता१, २) एवं सर्वत्रोदाहरणीयम् । तस्माद-
ग्निवैद्याभ्यर्हितस्यादौ व्याख्यानमुचितमिति । तत्राध्ययनमुच्यते—

अस्त्वेवं सर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादावृग्वेदस्यैव
प्राथम्यम् । अर्थज्ञानस्तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात्तत्र तु यजुर्वेदस्यैव
प्रधान्यं यजुषा ब्रह्ममेवादौ युक्तम् । तत्राध्यातव्यं च काचिद्वगोवाह-
ऋ० ख० ६, २, २४, ५ ।

‘ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान गायत्रं त्वो गायति शकरीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ॥

† प्रसिद्धमित्यपि मैक्समुल्लर पुस्तके ।

एतस्या ऋचस्तात्पर्यं निरुक्तकारो यास्कः संक्षिप्य दर्शयति
'ऋत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्ट' इति । (निरु० अ० १, ८)

पुनरपि स एव प्रथमं पादं विवृणोति—'ऋचामेकः पोषमास्ते
पुपुष्वान्होतर्गर्चनी' इति । अस्यान्वयः । त्वशब्द एकशब्दपर्यायो-
होतृविशेषणम् । होतृनामक एक ऋत्विग्यज्ञकाले स्वकीयवेदगताना-
मृचां पुष्टिं कुर्वन्नास्ते । भिन्नप्रदेशेष्वाम्नातानामृचां संघातमेकत्र संपा-
द्येतावदिदं शक्यमिति कृतिं करोति । सेयं पुष्टिः । अर्चनीत्यनुमर्थ-
मृक्छब्द आचष्टे । अर्च्यते प्रशस्यते ऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्त-
त्साधनविशेषो वेत्यृक्छब्दव्युत्पत्तिरिति ॥

अथ द्वितीयं पादं विवृणोति—'गायत्रमेको गायति शकरीषु-
द्रात्रा गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः शक्यं ऋचः शक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृ-
त्रमशक्यन्तुं तच्छकरीणां शकरीत्यमिति विज्ञायते' इति । अस्यान्वयः ।
उद्गातृनामक एक ऋत्विग्गायत्रशब्दाभिधेयं स्तोत्रं शकरीशब्दाभिधे-
यास्वृणु गायति । धातूनामनेकार्थत्वेन स्तुतिक्रियावाचिनो गायति-
धातो हृत्पन्नो गायत्रशब्दः । शकरीशब्दस्तु शक्नोतिधातो हृत्पन्नः वृत्रं
शत्रुं हन्तुं शक्नोत्याभिर्ऋग्भिरित्येपा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे
विज्ञायत इति ।

अथ तृतीयं पादं विवृणोति—'ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति
ब्रह्मा सर्ववित्*' इति । अस्यान्वयः । ब्रह्मनामक एक ऋत्विग् जाते
जाते तदा तदोत्पन्ने प्रस्तुते प्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुशां वदति
'ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि, इत्येवं संबोधितः सन् 'ओंप्रणय' इत्यनुजामाति
स च ब्रह्मा वेदत्रयोक्तसर्वकर्माभिन्नः तस्माद्योग्यतां दृष्ट्वा तत्तदनु-
शातुं सति प्रमादे समाधातुं च समर्थ इति । तच्च सामर्थ्यं कृद्भोगा
आमनन्ति—'एष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्तसी । तयोरन्यतरं
मनसा संस्करोति ब्रह्मा वाचा होताध्वर्यु द्वाता चान्यतराम्' इति
(छा० उ० ६, १६, १) कृतस्नो यज्ञः प्रमादराहित्याय मनसा सम्प-

* निरुक्ते 'सर्वविद्या सर्व वेदितुमर्हति' इति दृश्यते ॥

गनुसंधेयः । वाचा च वेदत्रयोक्तमंत्राः पठनीयाः । तत्र होत्रादयस्त्रयो
मिलित्वा वाग्रूपं यज्ञमार्गं संस्कुर्वन्ति । ब्रह्मा त्वेक एव मनोरूपं यज्ञ-
मार्गं कृत्स्नमपि संस्करोति । तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति ॥

अथ चतुर्थं पादं विवृणोति । यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत एको-
ऽध्वर्युः । अध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेता इति । ~~अध्वर्युः~~
~~यज्ञस्य~~ । अध्वर्युनामक एक ऋत्विग्यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं वि मिमीते
विशेषेण निष्पादयति । मीयते निर्मीयत इति मात्रा स्वरूपम् । तन्नि-
ष्पादकत्वं चाध्वर्योर्नामनिर्वचनादवगम्यते । अध्वर्युरित्यत्र छान्दस्यां
प्रक्रियायां लुप्तमकारं पुनः प्रक्षिप्याध्वर्युरिति नाम संपादनीयम् ।
अध्वरं युनक्तीत्यवयवार्थः । अध्वरस्य नेतेति तात्पर्यार्थं इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्य यागनिष्पादकत्वद्योतकं निर्वचनं
यास्को दर्शयति — 'मंत्रा मनन्तात् । छंदोसि छादनात् । स्तोमः स्तव-
नात् यजुर्थजते' इति (निरु० द्वे० का० अ० १ ख० १२) एवं सत्यध्व-
रुसंबन्धिनि यजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्यतदपेक्षितौ रतौत्रश-
स्त्ररूपावयववाधितरेण वेदद्वयेन पूर्यते इत्युक्त्याध्वर्युवेदस्य यजुर्वेदस्य
~~यज्ञशरीरमुपजीव्यतदपेक्षितौ रतौत्रश-~~
~~स्त्ररूपावयववाधितरेण वेदद्वयेन पूर्यते~~ । तत ऊर्ध्वं साक्षाभ्युगाश्रितत्वादुभयोर्मध्ये
प्रथमतः ऋग्व्याख्यानं युक्तमिदं ऋग्वेद इदानीं व्याख्यायते ॥

ननु वेद एव त्वमास्ति । कुतस्तदवांतरविशेष ऋग्वेदः । तथा
हि को ऽयं वेदो नाम । न हि तत्र लक्षणं प्रमाणं वास्ति । न च तदु-
भयव्यतिरेकेण किञ्चिद्वस्तु प्रसिध्यति । 'लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तु-
सिद्धिः' इति न्यायविद्वां मतम् ॥

प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेष्वन्तिमो वेद इति तल्ल-
क्षणमिति चेत् । न मन्वादिस्मृतिष्वतिव्याप्तेः । समयबलेन सम्य-
कपरोक्षानुभवसाधनमित्ये तस्यागमलक्षणस्य तात्त्विकं सद्भावात् ।

अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत् । वेद-
स्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् ।

शरीरधारिणीवनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत् । तत् ।

‘सहस्रशीर्षा पुरुष’ इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वान् ।

कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावात्त्रेणैव ह्येयत्वं विवक्षितमिति चेत् । न । जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात् । ‘ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्याद्’ इति शत० कां० ११ अ० ५ ऐतरे० ब्रा० ५, ३२) श्रुतेरीश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यम् ।

मंत्रब्राह्मणत्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेत् । न । ईदृशो मंत्र ईदृशं ब्राह्मणमित्यनयोरद्याप्यनिर्णीतत्वात् । तस्मात्तस्मिन् किञ्चिद्वेदस्य लक्षणम् ।

नापि तत्सङ्गावे प्रमाणं पश्यामः । ‘ऋग्वेदं भगवो ऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थम्’ (छान्० ३० ७, १, २) इत्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् । न । तस्यापि वाक्यस्य वेदांतःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रसंगात् । न खलु निपुणो ऽपि स्वस्वकथमात्रेण प्रमाणे वेति ।

‘वेद एव द्विजातीनां नि श्रेयसकरः परः’ (याज्ञ० १, ४०) इत्यादिस्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् । न । तस्याप्युक्तश्रुतिमूलत्वेन निराकृतत्वात् ।

प्रत्यक्षादिकंतु शंकितुमप्ययोग्यम् । वेदविषया तु लोकप्रसिद्धिः सार्वजनीनापि नीलं नम इत्यादिवद्भ्रान्ता । तस्मात्तत्क्षणं प्रमाणात् पक्षितस्य वेदस्य सङ्गावो नास्तीकर्तुं शक्यत इति पूर्वपक्षः ।

अथोपपत्तेः—मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणम् । अत एवापरिस्तंबोयज्ञपरिभाषायामेवमाह—‘मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्’ इति । (आप० प० ३१) तयोस्तु स्वरूपमुपरिष्ठाभिर्णेष्यते । अपौरुषेयवाक्यत्वमितीदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति । प्रमाणान्यपियथोक्तश्रुतिः स्मृतिलोकप्रसिद्धिरूपारिधेदसङ्गावे द्रष्टव्यानि । यथा घटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशकत्वाभावेऽपि सूर्यचंद्रादीनां स्वप्रकाशकत्वमविरुद्धम् । तथा मनुष्यादीनां स्वस्क-

नधारोहासंभवेऽप्यकुठितशक्तौर्ध्वस्येतरस्वस्तुप्रतिषेधकत्ववत् स्वप्रति-
पादकत्वमप्यस्तु । अतएव संप्रदायविदोऽकुण्डितां शक्तिं वेदस्य
दर्शयन्ति — 'चोदना हि भूतं अभवतं भविष्यतं सूक्तं व्यवहितं विप्रकु-
ष्ठमित्येवंजातीयमर्थं शक्तोत्पन्नगमयितुम्' इति । तथासति वेदमूलायाः
स्मृत्यस्तदुभयमूलाया लोकप्रसिद्धेश्च प्रामाण्यं दुर्वारम् तस्मात्तत्क्षण
प्रमाणसिद्धौ वेदो न केनापि चार्वाकादिनापोढुं शक्यत इति
स्थितम् ॥

नन्वस्तु नाम वेदाख्यः कश्चित्पदार्थः । तथापि नासौ
व्याख्यानमर्हति । अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् । न हि वेदः प्रमाणम् ।
तल्लक्षणं तत्र दुःसंवादत्वात् । तथा हि । सम्यगनुभवसाधनं प्रमा-
णमिति केचिल्लक्षणमाहुः । अपरे त्वनधिगतार्थगत् प्रमाणमित्यच-
क्षते । न चैतदुभयं वेदे संभवति । मंत्रब्राह्मणात्मको हि वेदः । तत्र
मंत्राः केचिदबोधकाः । (१) 'अम्यक्सा त इन्द्र आधिः इत्येको मंत्रः ।
(२) 'यादृशिमन्थायि तमपस्यया विवत इत्यान्यः । (३) 'सुखेवजर्भ-
रीतुर्गरीतु' इत्यपरः । एवम् (४) 'आपातमस्युस्तुपलप्रभम' इत्यादय
उदाहर्याः । न ह्येतैर्मन्त्रैः कश्चिदप्यर्थोऽवबुध्यते । एतेष्वनुभव एव
यथा नास्ति तदा तत्सम्यक्त्वं तदीयसाधनत्वं च दूरापेतम् ।

(५) 'अथः खिदासोदुपरिखिदासीत्' इतिमंत्रस्य बोधकत्वेऽपि
स्याणुर्नापुरुषो वेत्यादिव्रकियवत्सदिग्धार्थबोधकत्वाभास्तिप्रामाण्यम्

(६) 'ओषवेत्रायस्वैनम्' इतिमंत्रो दर्भविषयः (७) । (८) स्व-
धितिं मैनेहिसोः' इति क्षुरविषयः (९) 'शृणोतप्रावाणः' (१०) इतिपाषा-

॥मैत्रेयमुखा पुस्तके 'भवतं' इति नास्ति ॥

- (१) ऋग्वेदसं० १, १६१, २ (२) ऋ० सं० ५, ४४, ८ । (३) ऋ०
सं० १०, १०६, ६ । (४) ऋ० सं० १०, ८६, ५ ॥ (५) ऋ० सं० १०, १२९,
५ ॥ (६) तै० सं० २, २, १, १० यजु० सं० ४, ४१ ॥ (७) भा० मु० १, १७, ८
(८) यजु० सं० १०, ४१ ॥ (९) भा० मु० १, १७, १॥ (१०) तै० सं० २, १२, ६

सविषयः । एतेष्वचेतनानां दर्भक्षुरपाषाणानां चेतनवत्संबोधनं श्रूयते ।
ततो हौ चन्द्रमसाविति वाक्यबद्धिपरीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यम् ।

(१) 'एक एव रुद्रो न द्वितीयो ऽवतरत्ये' । (२) 'सहस्राणि*
सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्याम्' इत्यनयोस्तु मंत्रयोर्वाचिजीवमहं
मौनीति वाक्यबद्ध्याघातबोधकत्वादप्रामाण्यम् ।

'आप उदंतु' इति (तै० सं० १, २, १, १) मंत्रो यजमानस्य क्षौर-
काले जलेन शिरसः क्लेदनं ब्रूते । 'शुभिक्षे शिर आरोह शोभयन्ती मुखं
मम' इति (बौधायन सूत्र) मंत्रो विवाहकाले मंगलाचरणार्थं पुष्प-
निर्मितायाः शुभिकाया वरवध्वोः शिरस्यवस्थानं ब्रूते । तयोश्च मंत्रयो-
र्लोकप्रसिद्धार्थानुवादित्वादनधिगतार्थगंतृत्वं नारित । तस्मान्मंत्र-
भागो न प्रमाणम् ।

अत्रोच्यते । अन्यगादिमंत्राणामर्थो यास्केन निरुक्तग्रंथे
(निरु० अ० ६ ख० १५, अ० ५, ख० १२) ऽवबोधितः । तत्परिचय-
रहितानामबोधो न मंत्राणां दोषमावहति । अत एवात्र लौकिकन्या-
यमुदाहरन्ति='नैष स्थः क्षौरपराधो यदेनमंधो न पश्यति । पुरुषापराधः
स भवति' इति ।

'अथःस्विदासीद्' इति मंत्रश्च न संदेहबोधनाय प्रवृत्तः ।
किं तर्हि । जगत्कारणस्य परवस्तुनो ऽतिगंभीरत्वं निश्चेतुमेव प्रवृत्तः
सदर्थमेव हि मुरुशास्त्रसंप्रदायरहितैर्दुर्बोधत्वम् 'अथःस्विद्' इत्य-
नया वचोभंग्योपन्यस्यते । 'स एवाभिप्राय उपरितनेषु को अद्वा वेद
इत्यादि (श्रु० अ० ८ अ० ७ ख० १७ मं० ६, ७५) मंत्रेषु स्पष्टीकृतः । अत्रोपस्थादि-
मंत्रेष्वपि चेतना एव तत्तदभिमानिदेवतारतेन तेन नाम्ना संबोध्यन्ते ।
ताश्च वेदता भगवता वादरायणेन 'अभिमानिः पदेशस्तु, (उ० मी०
२, १, ५) इति सूत्रे सूत्रिताः । एकस्यापि रुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्र-
(१) तै० सं० १, २, १, १ (२) तै० सं० ४, ५, ११, १ । य० वा० सं० १६, ५, ४ (

*य० वा० सं० १ 'अमंख्याताः सहस्राणि ये रुद्राः' इति पाठ उपलभ्यते ॥

मूर्तिस्वीकाराभास्ति परस्परव्याघातः । जलादिद्वयेण शिरःकृदना-
देलोकप्रसिद्धत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानुग्रहस्याप्रसिद्धत्वात्तद्विषयत्वे
नाह्वातार्थज्ञापकत्वम् । ततो लक्षणसद्भावादरित मंत्रभागस्य प्रामा-
ण्यम् ।

एतदेवाभिप्रेत्य भगवान्जैमिनिर्मन्त्राधिकरणे मन्त्राणां विव-
क्षितार्थत्वमसूत्रयत् । तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्यामः
तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति—‘तदर्थशास्त्रात्’ (पूर्वमी अ० २ पा० २ सू० ३१) ।

यस्यार्थस्याभिधाने समर्थो मंत्रः स एवाभिप्रेत्यो यस्य शास्त्रस्य ब्राह्मण-
वाक्यस्य तदिदं वाक्यं तदर्थशास्त्रम् । तस्माच्छास्त्रादविवक्षितार्थो मंत्र
इत्यवगम्यते । तथा हि ‘उरुप्रथस्व’ इति (तै० सं० १, १, ८) मंत्रेण पुरोडाशप्र-
थनमभिधीयते । ‘पुरोडाशं प्रथयति’ इति (तै० ब्रा० ३, २, ८ अत० ब्रा० १२, २, ८)
ब्राह्मणेनऽपि तदेवाभिधीयते । तथा सति मंत्रेणैव प्रतीतत्वात्तदर्थबोधनाय
प्रवृत्तं ब्राह्मणवाक्यमनर्थकं स्यात् । मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु
विनियोगबोधनाय ब्राह्मणवाक्यमुपयुक्तम् । तस्मान्मन्त्रा उच्चारणेनै
वानुष्ठाने उपकुर्वति ॥

ननु उच्चारणार्थत्वे सत्यदृष्टं प्रयोजनं परिकल्प्येत । अर्थाभिधास-
कत्वे तु दृष्टं लभ्येत । तस्माद्ब्राह्मणस्यानुवादकत्वमभ्युपेत्यापि मन्त्र-
स्याभिधानार्थत्वमेवेत्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—‘वाक्यनियमात्’ (पूर्वमी०
अ० पा० २ सू० ३२)

‘अग्निर्मूर्द्धा दिवःककुत्’ (ऋ० सं० ८, ४४, २६) इत्येवमेव वाक्यं पठित-
व्यमिति मन्त्रे नियम उपलभ्यते । अर्थप्रत्यायनं तु मूर्द्धाग्निरित्येवं द्युत्क्र-
मपाठेऽपि भवत्येव । तस्मान्नियतपाठक्रमसाफल्ययोच्चारणमेव मन्त्र
प्रयोजनम् ॥

ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेऽपि मन्त्रपाठोऽर्थबोधार्थं
एवेत्याशङ्क्य तत्र दोषांतरं सूत्रयति—‘द्युजशास्त्रात्’ । (पूर्व० मी० अ०
पा० २ सू० ३३) ।

‘अग्नीदग्नीन्विहर’ इति (तै०सं० ६, ३, १, २) प्रथमं मंत्रः प्रयोगकाले पठ्यते । तच्चाग्निविहरणादिकमाग्नीध्रेणाध्ययनकाल एव स्वकर्तव्यत्वेन बुद्धम् । तस्य च बुद्धस्यार्थस्य पुनर्मन्त्रोच्चारणेन शासनमनर्थकम् । नहि सोपान्तके पादे पुनरप्युपानहं प्रतिमुंचति ।

ननु बुद्धस्यार्थस्य प्रामादिकविसरणपरिहाराय मन्त्रेण सारणमस्त्वित्याशङ्क्य दोषांतरं सूत्रयति—‘अविद्यमानवचनात्’ । (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ३४) ।

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य’ (ऋ०सं० ४, ५, ८, ३) इति मंत्र आम्नायते । न खलु चतुःशृङ्गत्वाद्युपेतं किञ्चिद्व्यसन्नं विद्यते यन्मन्त्रपाठेनानुसर्येत ।

नन्वीदृशी काचिद्देवता स्यादित्याशङ्क्यान्यं दोषं सूत्रयति—

‘अचेतने ऽर्थवंधेनात्’ (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ३५)

‘ओषधे त्रायस्वैनं’ ‘शृणोत प्रावाण’ इत्यादावचेतने द्रव्ये चेतनोचितरक्षणश्रवणाद्यर्थं बध्नाति । स चायुक्तः ।

ननु ‘अभिमानिव्यपदेश’ इति वैयासिकशास्त्रे सूत्रितत्वादोषव्याद्यभिमानिवेतनदेवतात्र विवक्ष्यतामित्याशङ्क्य दोषांतरं सूत्रयति ‘अर्थविप्रतिषेधात्’ । (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ३६)

‘अदितिद्यौरदितिरंतरिक्षम्’ (ऋ० सं० १, ८६, १०) इति मंत्र आम्नायते । यदेव द्यौरतदेवांतरिक्षमित्ययमर्थो विप्रतिषिद्धः । एवं, ‘एक एव रुद्रः’ ‘सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा’ इत्यादिकमप्युदाहर्तव्यम् ।

ननु ‘त्वमेव माता च पिता त्वमेव’ इत्यादिवदंतरिक्षादिरूपत्वेनादितिभूत्यतोऽप्यमेकस्यापि रुद्रस्य योगसामर्थ्याद्बहुरूपस्वीकारोऽस्तु । ततो नार्थविप्रतिषेध इत्याशङ्क्य दोषांतरं सूत्रयति—

‘स्वाध्यायवदवचनात्’ (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ३७) ॥

पूरिका नाम काचिद्योषिदवघातं करोति । तत्समीपे माणवकः

स्वाध्यायग्रहणार्थं कदाचिदवघातमंत्रमधीते । न च तस्यार्थप्रकाशनविवक्षास्ति । प्रतिमुशलप्रहारं तस्य मंत्रस्यापठ्यमानत्वाद्द्वारग्रहणार्थैव तं मंत्रमभ्यासं मंत्रानभ्यस्यति । तत्र स्वाध्यायकाले पठितो ऽप्यवघातमंत्रो यथा पूर्णिकां प्रति स्वार्थं न ब्रूते तथा कर्मकाले ऽपि स्वार्थं न वक्ष्यति ।

ननु तत्र माणवकस्यार्थविवक्षा नारित । पूर्णिकाप्यवबोद्धुमक्षमा । कर्मणि त्वध्वयोरर्थविवक्षा विद्यते बोधश्च संभवतीत्याशंक्य दोषांतरं सूत्रयति—‘अविज्ञेयात्’ (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ३८) ॥

केषांचिनमंत्राणामर्थो विज्ञातुं न शक्यते । तद्यथा । ‘अभ्यक्सा त इद्र ऋष्टिरस्ते’ इत्येको मंत्रः । ‘सुरयेव जग्दी तुर्फरीतू’ इत्यपरो मंत्रः ।

सन्वीहशमंत्रार्थबोधायैव निगमनिरुक्तव्याकरणानि प्रवृत्तानीत्याशंक्य दोषांतरं सूत्रयति—‘अनित्यसंयोगान्मंत्रानर्थक्यम्’ (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ३९) ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु’ (ऋ० सं० ३, प३, १४) इति मंत्रे कीकटो नाम जनपद आगतातः । तथा नैचाशाखं नाम नगरं प्रमगदो राज्ञा इत्येते ऽर्था अनित्या आगताताः । तथा सति प्राक्प्रमगदायाय मंत्रो भूतपूर्व इति गम्यते ।

तदेवमेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मंत्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नारित किन्तुच्चारणादवदृष्टार्था एवेति पूर्वपक्षः ।

तत्र सिद्धांतं सूत्रयति—‘अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः’ । (पू० मी० अ० १ पा० २, सू० ४०) ॥

तुशब्देन मंत्राणामवदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वाच्यति । क्रियाकारकसंबन्धेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोकवेदयोरविशिष्टः । तथा सति यथा लोके ऽर्थप्रत्यायनायैव वाक्यमुच्चार्यते तथा वैदिके यागप्रयोगे ऽपि दृश्यम् । मंत्रेण प्रकाशितस्त्वर्थो ऽनुष्ठानं शक्यते न त्वप्रकाशितः । तस्या मंत्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनम् ।

ननु अत्रापि नारिरसि (तै० सं० ४, १, ३) इत्यारभ्य

‘त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा वदे’ इति मंत्र आस्रातः । तेनैव मंत्रेण प्रतीते
 ऽप्यत्र याद्वाने पुनर्ब्राह्मणे ‘तां चतुर्भिरभिमादत्ते’ (तै० सं० ५, १, १,
 ४) इति विधीयते । तदेतद्विधानं त्वत्पक्षे व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्योत्तरं
 सूत्रयति-‘गुणार्थेन पुनः श्रुतिः’ । (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ४१)
 मंत्रेण प्रतीतस्यैवार्थस्य ब्राह्मणे यत्पुनः श्रवणं तदेतच्चतुः-
 संख्यालक्षणगुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते । एतस्य विधानस्याभावे
 चतुर्णां मंत्राणां मध्ये येन केनाप्येकेनाभिरादीयेत । ननु ‘इमा-
 मगृभ्णप्रशनामृतस्य’ (तै० सं० ४, १, २, १,) इति ‘अश्वाभिधानी-
 मादत्ते’ (तै० सं० ५, १, २, १,) इत्यत्रमंत्रसामर्थ्यादेव प्राप्तस्य
 रशनादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमाप्नोत्यते । तदेतत्त्वन्मते
 व्यर्थमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति-‘परिसंख्या’ (पू० मी० अ० १ पा० २
 सू० ४२) । गर्दभाभिधानी नादत्त इति निषेधः परिसंख्या ।
 तदर्थमिदं ब्राह्मणवाक्यम् । ननु परिसंख्यायां त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः
 आदत्त इतिशब्दो रशनादानलक्षणं स्वार्थं जहात् । तत्रनिषेधल-
 क्षणः परार्थोऽस्य शब्दस्य कल्प्येत । रशनात्वसामान्येन च
 प्राप्तगर्दभरशनाया आदानं बाधयेतेति त्रयो दोषाः । मैत्रम् ।
 गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात् । तथा हि । त्वत्पक्षे प्रकरणपाठा-
 न्यथानुपपत्त्या मंत्रेणानेनादानं कुर्यादिति वाक्यं परिकल्प्यते ।
 तेन च वाक्येन मंत्रादानयोः सम्बन्धे सिद्धे* सति पश्चा-
 त्किंविषयकमादानमिति वीक्षायां लिङ्गाद्रशनामात्रस्यादानमुपेत्य गर्द-
 भरशनायाः प्राप्तिर्वक्तव्या । सा च विलम्बेनेत्यश्वभिधानी-
 मिति प्रत्यक्षेण वाक्येन मंत्रादानयोः सम्बन्धे सति लिङ्गाद्र-
 नाशमात्रे प्राप्तमादानमश्वाभिधानीमिति श्रुत्या विशेषे व्यवस्थाप्यते
 ततो मंत्रस्य निराकाङ्क्षत्वाद्वर्दभरशनाया अप्राप्तत्वाभाति प्राप्तबाध-

॥ मैत्र० पुस्तके ‘तत्’ इति नास्ति ।

* मैत्र० पुस्तके सिद्धे इति नास्ति ।

अतएव निषेधार्थो न कल्प्यते । विध्यर्थश्च न लप्यते । तत्र कुतो दोषत्रयम् । ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्दभरक्षणाया निवारणमभिप्रेत्य परिसंख्येति सूत्रितम्—

ननु “उरु प्रथस्व” इति प्रथयति इति ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—‘अर्थवादो वा’ (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ४३) वाशब्दो वैयर्थ्यं वारयति । अस्त्यत्रार्थवादः यज्ञपतिमेव तत्प्रथयति, इति तेनार्थवादेन सम्बन्धाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते । ननु प्रथयतीत्यनेनैव विधिशब्देन प्रथनमनूय यज्ञपतिमेवेत्यादिनार्थवादेन स्तोतव्यम् । तदेव तु प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—‘मन्त्राभिधानात्, † (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ४४) अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मन्त्रे प्रथस्वत्येवमभिधत्ते । तस्मादभिधानादध्वर्युकर्तृकं प्रथनं प्राप्तम् । यथा लोके यः कुर्विति ब्रूते स कारयत्येव तथाऽपि यः प्रथस्वेति ब्रूते स प्रथयत्येव । यदुक्तं ‘अग्निमूर्द्धा दिव’ इति पाठक्रमनियमाददृष्टार्थो मन्त्र इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—‘अविरुद्धं परम्, (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ४५) परं द्वितीयसूत्रोक्तमस्मत्पक्षेऽप्यविरुद्धम् । न हि यथं पाठक्रमनियमाददृष्टं निवारयामः । किं तर्हि । मन्त्रोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वान्नोपेक्षितव्यमित्येतावदेव ब्रूमः । ननु ‘प्रोक्षणीरासादय, (य० वा० सं० १, २८) इति मन्त्रा बुद्धमेवार्थशास्ति । तदयुक्तम् । सोपानत्कस्य पादस्योपानदन्तरासंभवादित्युक्तमिति चेत् तस्य परिहारं सूत्रयति— *‘संप्रैष कर्मणो गर्हानुपलम्भः संस्कार-

† कलिकातामुद्रितशबरभाष्य पुस्तके तु ‘मन्त्राभिधानात्, इत्यस्य भाष्यग्रन्थत्वमेवोपलभ्यते ।

* कलिकातामुद्रितशबरभाष्यपुस्तके तु ‘संप्रैषे कर्मणो गर्हानुपलम्भ इत्येव पाठ उपलभ्यते ।

त्वात् । (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ४६) संप्रैषकर्मणो
 गर्हा त्वक्तुक्तदोषो नोपलभ्यते । बुद्धस्याप्यर्थस्य मंत्रेणैवानुस्मरणे
 सति नियमादृष्टलक्षणस्य संस्कारस्य सञ्जावात् । यच्चोक्तम्
 'चत्वारि शृंगा, इति मंत्रो ऽसंतमेवार्थमभिधत्त इति तस्योत्तरं
 सूत्रयति— 'अभिधाने ऽर्थवादः, (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ४७)
 असतो ऽर्थस्याभिधाने वाक्ये गौणस्यार्थस्योक्तिर्द्रष्टव्या । तद्यथा ।
 चत्वारो होतृध्वर्यूद्रातृग्रहाणो ऽस्य कर्मणः शृंगाणि । प्रातः
 सवनादयत्नः पादाः । पत्नीयजमानौ द्वे शीर्षे । गायत्र्यादीनि
 सप्त छुंदांसि हस्ताः । अग्नेदादिभिस्त्रिभिर्वैदैस्त्रेधा बंधनम् ।
 कामान्वर्षतीति वृषभः । रोरवीति स्तोत्रशस्त्रादिशब्दान् पुनः पुनः
 करोति । महो देवः सो ऽयं प्रौढो यज्ञरूपो देवो मर्त्यानाविवेशेति
 मनुष्या एवात्राधिकारिणः । लोके ऽप्येवं गौणप्रयोगा दृश्यन्ते ।
 चक्रवाकस्तनी हंसदंतावली काशत्रस्ता शैवलकेशिनीत्येवं नद्याः
 स्तूयमानत्वात् । एवम् 'आषधे त्रायस्व, 'शृणोत ग्राघाण, इत्या
 द्यचेतनसंबोधनानि स्तुतिपरत्वेन योजनीयानि । यस्मिन्वपन
 आषधिरपि त्रायते तत्र वपनकर्ता त्रायत इति किमु वक्तव्यम्
 तथा ग्राघाणो ऽपि प्रातरनुवाकं शृण्वन्ति किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा
 इत्यादि मंत्राणामभिप्रायः* । यो ऽपि 'अदितिचारदितिरंतरिक्षम्,
 इति विप्रतिषेध उक्तस्तस्योत्तरं सूत्रयति— 'गुणादविप्रतिषेधः
 स्यात् । (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ४८) यथा त्वमेव पिता त्वमेव
 मातेत्यत्र गौणप्रयोगादविरोधस्तद्वत् । एवमेकरुद्रदेवत्ये कर्मण्ये-
 को रुद्रः । शतरुद्रदेवत्ये शतं रुद्रा इत्यविरोधः । यदप्युक्तं
 स्वाध्यायमधीयानो माणवकः पूर्णिकाया अवहति न प्रकाशयितुमि-
 च्छतीति तत्रोत्तरं सूत्रयति— 'विद्यावचनमसंबोधात् । (पू० मी०

* इत्यामन्त्राणामभिप्रायः । मैक्समूलर

† गुणादविप्रतिषेध इति शबरभाष्यपुरतः

अ० १ पा० २ सू० ४६) वेदविद्याग्रहणकाले ऽर्थस्य यदवचनं तद-
यज्ञसंयोगादुपपद्यते । न हि पूर्णिकाया अवघातो यज्ञसंयुक्तः ।
नापि माणवको यज्ञमनुतिष्ठति । अतो यज्ञानुपकाराच्च तत्रार्थ-
विवक्षा । यदप्युक्तं 'अन्यक्सा त इन्द्र', सृण्वेव जर्मरी तुर्फरीत् ॥
इत्यादावर्षस्य ज्ञातुमशक्यत्वान्नास्त्येवार्थ इति तत्रोत्तरं सूत्रयति
"सतः परमविज्ञानम्" । (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ५०)
विद्यमान एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न ज्ञायते । तेषां निगमनिरु-
क्तव्याकरणवशेन धातुतो ऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तद्यथा । जर्मरी
तुर्फरीत् इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि । तेषु हि द्विवचनान्तत्वं
लक्ष्यते । आश्विनं चेदं सूक्तम् आश्विनोः काममग्नाः । (ऋ० सं०
१० १०६, ११) इति दर्शनात् । एतदेवाभिप्रेत्य निरुक्तकारो
व्याचष्टे । जर्मरी भर्तारवित्वर्थस्तुर्फरीत् हंतारावित्वर्थ इति
(निरु० १३, ५) एवम् 'अन्यक्सा त', इत्यादावप्युत्तरेण ।
यदप्युक्तं प्रमादं दानित्यार्थसंयोगान्मंत्रस्यानादित्वं न स्यादिति
तत्रोत्तरं सूत्रयति "उक्तश्चानित्यसंयोगः" । (पू० मी० अ० १ पा० २
सू० ५१) प्रथमपादस्यास्तिमाधिकरणे सोयमनित्यसंयोगदोष उक्तः
परिहृतः । तथा हि । तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पौरुषेयत्वं वक्तुं
काठकं कालापकमित्यादिपुरुषसम्बन्धमभिधानं हेतूक्त्य "अनि-
त्यदर्शनाच्च" (पू० मी० १, १, २८) इति हेत्वन्तरं सूत्रितम् ।
तस्यायमर्थः । 'बबरः प्रावाहणिरकामयत्', (तै० सं० ७, १, १०-२)
इत्यनित्यानां बबरादीनमर्थानां दर्शनात्ततः पूर्वमसत्त्वात्पौरुषेयो
वेद इति । तस्योत्तरं सुप्रितम्— "परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्",
[पू० मी० १, १ ३१] तस्यायमर्थः—यत्काठकादिसमाख्यानं तत्प्र-
वचननिमित्तम् । यत्तु परं बबराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसामान्य-
मात्रम् । न तु तत्रानित्यो बबराख्यः कश्चित्पुरुषो भिन्नवर्तितः ।
किं तु बबर इति शब्दानुकृतिः । तथा सति बबर इति शब्दं
कुर्वन्वायुरभिधीयते । स च प्रावाहणि प्रक्रमेण सहनशीलः

एवमन्यत्राप्युहनीयम् । तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासम्भवाद्भि-
 वक्षितार्था मन्त्राः स्वार्थप्रकाशनायैव प्रयोक्तव्याः । नन्वर्थप्रकाश-
 नार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत इति युक्तिमात्रमिव
 मुच्यते । न तत्रेतदुपोद्घातं किञ्चिच्छ्रौतं लिंगं पश्याम इत्याशङ्क्योत्तरं
 सूत्रयति—‘लिंगोपदेशश्च तदर्थवत्’ । (पू० मी० अ० १ पा० २ सू०
 ५२) ॥ ‘आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठेत्’ इति श्रूयते । तस्यायमर्थः—अग्निर्दे-
 वता यस्या अग्नयः सेयमाग्नेयी तथाग्नीध्रस्याममुपतिष्ठेतेति । अत्रह्य-
 पस्थानमुपदिशद्ब्राह्मणम् ‘अग्नेनयेत्यनयोपतिष्ठेत्’ इति (ऋग्वेद १०
 १८ ६० १) मंत्रप्रतीकं पठित्वा नोपदशति । किंत्वाग्नेयीत्वलिंगेनोपदि-
 शति । यदा यस्यामृच्यग्निः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्या ऋचो
 ऽग्निर्देवता भवति । तथा सत्याग्नेय्येति देवतावाचितद्वितान्तनिर्देश
 उपपद्यते । तस्मादयमुपदेशस्तनमंत्रवाक्यमर्थवदिति बोधयति ।
 अतो विवक्षितार्थत्वादर्थप्रत्ययनार्थं प्रयोगकाले मन्त्रोच्चारणम् ॥

तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वे लिङ्गान्तरं सूत्रयति—‘ऊहः’ ।
 (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ५३) प्रकृतावारानातस्य मन्त्रस्य
 विकृतौ समवेतार्थत्वाय तदुचितपदान्तरस्य प्रक्षेपेण पाठ ऊहः ।
 तद्यथा ‘अन्वेनं माता मन्यतामनु पितानु आता इति (शत० २, ३, ४, २२)
 प्राकृतः पशुविषयो मन्त्रपाठस्त्वस्य च मन्त्रस्य विकृतौ पशुद्वये सति
 अन्वेनौ माता मन्यताम् । इत्यूहः । पशुबहुत्वे सति अन्वेनात्माता
 मन्यताम्, इत्यूहः कर्तव्यः । एतन्मन्त्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमात्मना-
 यते—‘न माता वर्द्धते न पिता’ इति । तत्रेदं चिन्तनीयम् किमत्र
 शरीरवृद्धिर्निषिध्यते, आहोस्त्वच्छब्दवृद्धिरिति । एकवचनां-
 तस्य मातृशब्दस्य मातराविति द्विवचनात्तत्त्वेन वा मातर इति बहु-
 वचनात्तत्त्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः । तत्र न तावच्छरीरवृद्धिर्निषेधः
 शक्यते यत्कौमार्यौवनादिवयोनुसारेण तद्वृद्धेः प्रत्यक्षत्वात् । अतः
 शब्दवृद्धिर्निषेध एव परिशिष्यते । मातृशब्दपितृशब्दयोर्निर्देशकारेण

बुद्धिनिषेधादितररयैतमिति शब्दस्यार्थानुसारिणी बुद्धिः सूचिता भवति ॥ तत्र यद्यर्थो न विवक्ष्येत, तदा पशुद्वित्वे द्विवचनं पशु- बहुत्वे बहुवचनं च कथमुच्येत । तस्माद्विवक्षितार्था मन्त्राः । तस्मिन्ने- वार्योक्तिगांतरं सूत्रयति—‘विधिशब्दाच्च’ (पू० भी० अ० १ पा० २ सू० ५४) ॥ मन्त्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्दइत्यु- च्यते । स चैवमास्नायते ‘शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्याः सोत्येवै- तदाह’ इति (तै० सं० १, ३, ४,) तत्र ‘शतं हिमा’ इत्येतद्व्याख्ये- यमन्त्रस्य प्रतीकम् । अथ शिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानम् । मन्त्र- स्याद्विवक्षितार्थत्वे तु किं नाम तात्पर्यं मन्त्रे व्याख्यायत । तस्माद्विवक्षितार्था मन्त्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवोच्चारयित- व्याः । तत्र संग्रहश्लोको—(जै० न्या० १, २, ४,) ॥

मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टै कहेतवः ।

यागेषूतपुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः ।

ब्राह्मणेनापि तद्भानान्मन्त्राः पुरयैकहेतवः ।

न तद्भानस्य दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टतः ॥

नन्वस्तु मन्त्रभागस्य प्रामाण्यम् । ब्राह्मणभागस्य तु न तद्यु- ज्यते । तथा हि । द्विविधं ब्राह्मणम् । विधिरर्थवादश्चेति । तथा चापस्तम्बः—‘कर्मचोदना ब्राह्मणानि—ब्राह्मणशेषो र्थवाद’ इति (आपस्- तम्बः ३३, ३३) विधिरपि द्विविधः अप्रवृत्तप्रवर्तनमन्त्रात्तन्नापनं- चेति । ‘आग्नवैष्णवं’ पुरोडाशं निर्वपतिः । दीक्षणीयायाम् (पेतरैयब्रा० १, १) इत्याद्याः कर्मकांडगतविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् (पेट० आ० २, ४, १) इत्यादयो ब्रह्म- कांडगता विधयोऽज्ञातक्षापकाः । तत्र कर्मकांडगतानां ‘जर्तिल- यवाग्वा वा’ जुहुयाद्वीधुकयवाग्वा वा (तै० सं० ५४ ३, २)

१ दीक्षणीयम् इति मैक्स पुस्तके

इत्यादिविधीनां नास्ति प्रामाण्यम् । प्रवृत्त्ययोग्यद्रव्यविधानेन सम्प्र-
गनुभवसाधनत्वाभावात् । अयोग्यत्वञ्च वाक्यशेषे (तै० सं० ५, ४, ३.)
समाप्नातम् 'अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च' इति । तत्र
ह्यारण्यतिलानामारण्यगोधूमानां चाहुतिद्रव्यत्वं निविद्धम् । तस्मा-
द्वाधितो जर्तिलादिविधिरप्रमाणम् । एवमैतरेयतैत्तिरीयविधा-
ह्येषु 'तत्तन्नाहृत्य' (तै० ब्रा० १, १, ८) तत्तथा न कार्यम् (ऐ० ब्रा०
५, ३१) इतिवाक्याभ्यां बहुत्रो विधयो निविद्धाः । अपि चैतरेयब्राह्मणे
(तै० ब्रा० २, १,) ऽनुदितहोमं बहुधा निदिष्ट्वा तस्मादुदिते होतव्यमि-
त्यसङ्गमिति । तैत्तिरीयाश्चतयैवामनन्ति 'यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जु-
हुयः पुनर्यमेवाग्नेयस्याहुदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति इति । पुनरपि त एवोद्दि-
तहोमे दोषमामनन्ति 'यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयाद्यथातिथये प्रदु-
ताय शून्यायावसथायाह्वार्यं हरन्ति तादृगेव तत्' इति (तै० ब्रा० २
१, १, १२) तथैव 'अतिरात्रे शोडशिनं गृह्णाति' इति विधिः नाति-
रात्रे शोडशिनं गृह्णातीति निषेधेन बाध्यते ज्योतिष्टोमा-
दिष्वप्यनुष्ठानानन्तरमेव स्वर्गादिफलान्नोपलभ्यते । नहि
भोजनानन्तरं तृप्तेरनुपलभोस्ति । तस्मात्कर्मविधिषु प्रामाण्यं
दुःसम्पादम् । अज्ञातज्ञापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्परविरोधाभ्यास्त-
प्रामाण्यम् । आत्मा वा इदमेक एवाग्रआसीत् इत्यैतरेयिण-
आमनन्ति । 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति तैत्तिरीयाः । सो ऽयं वि-
रोधः । तस्माद्वेदे विधिभागः सर्वो ऽप्यप्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः-असूतवेधं
जर्तिलादिविधेरप्रामाण्यं तदर्थं नानुष्ठेयत्वात् अनुष्ठेयत्वर्थं उपरि-
तने 'अजतीरेण जुहोति' इति वाक्ये विधीयते । तत्प्रशंसार्थमत्र
जर्तिलादिकमनूद्यनिघते । यथागवामश्वानां च प्रशंसार्थम् "अपशवो
वा अन्ये गोअश्वेभ्यः" इति वाक्येनार्थवादरूपेणाजादीनां
पशुत्वं निघते तद्वत् । एव तर्ह्यजादैर्यथा वसुतुतः पशुत्वमस्ति

तथा जर्तिलादिविधिरत्र निद्यमानोऽपि कचिच्छाखांतरे भवेदिति चेत् । भवतु नाम । प्रामाण्यमपि तच्छाखाध्यायिनि प्रति भविष्यति यथा गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि पराज्जभोजनमश्रमांतरेषु प्रामाणिकं तद्वत् । अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरुद्धौ विधिनियेष्टौ पुरुषभेदेन व्यवस्थापनीयौ । यथामन्त्रेषु पाठभेदः शाखाभेदेन व्यवस्थित-
 त्वात् ॥ तैत्तिरीया 'वायवस्योपायवस्यः' इति (तै० स० १, १, १) मन्त्रमामनन्ति । वाजसनेयिनस्तु 'उपायवस्य' (वा० स० १, १) इत्येतं भागं नाभ्यनन्ति । प्रत्युत शतपथब्राह्मणे (१, ७, १, २) स भागो नूद्य निराकृतः । तथा सूक्तवाक्रमन्त्रे शाखांतरपाठं निराकृत्य पाठान्तरं तैत्तिरीया अभ्यनन्ति । 'यद्व्यात्सूपावसाना च स्वध्यवसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्याद्' (ते० स० २, ६, २, ६) इति निराकरणम् "सूपचरणा च स्वविवरणा च इत्येव प्रत्यात् इति पाठांतरोपदेशः तत्रातुष्टातुपुरुषभेदेन व्यवस्था । तद्वद्विधिषु द्रष्टव्यम् । षोडशि-
 ग्रहणादिदूषणम् स्वश्रुतमीमांसादृत्ततस्य तवैव शोभते । पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादे षोडशिना ग्रहणाग्रहणविकल्पो निर्णीतः (पू० मी० १० = ६) द्वितीयत्याख्यायस्य प्रथमपादे कालांतरमाविफलसिद्ध्यर्थमपूर्वं निर्णीतम् (पू० मी० २, १, ५) तद्वदुत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः (उ० मी० १, ४, १४) इत्यस्मिन् सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतिविप्रतिपत्तिर्निराकृता । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमेपादे आरम्भाधिकरणे तु असद्व्यपदेशान्नेति चेत् न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् (उ० मी० २, १, १७) इति सूत्रे तैत्तिरीयवाक्यगतस्यासच्छब्दस्य न शून्यपरत्वं किं त्वव्यकावस्थापरत्वमिति निर्णीतम् । तथा जैमिनिश्चादनासूत्रे विधिवाक्यं धर्मेप्रमाणमिति प्रतिज्ञायौत्पत्तिकसूत्रे (पू० मी० १, १, २-५)

॥ मैक्स० पुस्तके 'व्यवस्थितस्तद्वत्' इति पाठः ॥ ॥ मैक्स० पुस्तके वायवः स्थोपायवः स्य इति पाठः ॥

तत्प्रामाण्यं समर्थयामास । व्यासोऽपि शाखयो नित्यसूत्रे (उ० मी० १, १, ३)
वेदानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय तत्सु समन्वयात्, (उ० मी० १, १, ४)
इत्यादिसूत्रैः समर्थयामास । तस्मादमीमांसकस्य तत्र पूर्वोक्तस्याख-
न्धन्यायो दुष्परिहरः अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितम् ।

अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थया-
मास । (पू० मी० १, २, १—१८) तत्सूत्राणि व्याख्यास्यन्ते । तत्र
पूर्वपक्षं सूत्रयति—आज्ञायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मा-
दनित्यमुच्यते ॥ (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० १) आज्ञायास्य
सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादक्रियाप्रतिपादकानामर्थवादानां
नास्ति कश्चिद्विवक्षितः स्वार्थः । तेवार्थवादा एवमाज्ञायन्ते 'सो
ऽरोदीद्यदरोदीत्तद्द्रव्यस्य रुद्रत्वम् (तै० सं० १, ५, १, १,) 'स आत्मनो
वपानुद्विदत्' (तै० सं० २, १, १, ४,) देवा वै 'देवयज-
नमदध्यवसाय दिशो न प्राजानन्, (तै० सं० ६, १, ५, १) इति
यस्मादीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितोऽर्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मा-
दिदं वाक्यमनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्स्वरूपेणानित्यत्वं
नास्ति, तथापि धर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्यस्याभावादनित्यैः
काचालापैः समानत्वादप्रमाणमित्यर्थः । ननूदाहृतानामर्थवादानाम-
नुष्ठेये धर्मो प्रामाण्याभावेऽपि स्वार्थेप्रामाण्यमस्तु तत्प्रत्यायकत्वेन
स्वतः प्रामाण्यद्वाराप्यद्विदुमस्तत्रादित्याशङ्क्यान्त्येषु केषुचिदर्थवा-
देषु मानांतरविरोधदर्शनादप्रामाण्ये सति तदृष्टान्तेन सर्वेषामप्य-
र्थवादानामप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य सूत्रयति—'शाखदृष्टविरोधाच्च, ।
(पू० मी० अ० १ पा० २ सू० २) ॥ शाखविरोधो दृष्टविरोधः
शाखदृष्टविरोध इति विविधो विरोधोऽर्थवादेषूपलभ्यते । तथाहि ।
'स्तेनं मन' 'अनृतवादिनी वाग्' इत्यत्र श्रूयमाणं सामानं और्ध्वं वाचिक-
मनृतवदनं च प्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धम् 'तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा दह्यते

* मै० पू० विवक्षितार्थ इति पा०

नार्चिस्तस्माच्चिरेवाग्नेनक्तं ददशे न धूमः" इत्यत्र दृष्टविरोधः तथा
 न चैतद्विशो वयं ब्राह्मणा वासोऽब्राह्मणा वा इत्यत्रापि प्रत्य
 सविरोधः । 'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंलोके स्ति वा न वा (तै० सं०
 ६, १, १, १) इत्यत्रासृष्टविरोधः । स्वर्गकामो यजेत इत्यादिशास्त्रे
 ह्यामुष्मिकं फलं दृश्यते । तस्माद्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यम् ।
 ननु सोऽरोदीद् इत्यादीनां निष्प्रयोजनत्वात् स्तेनं मन इत्यादीनां
 च विरोधादप्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैल
 क्षण्यादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—तथा फलाभावात्
 (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ३) यथा मानांतरविरुद्धमर्थवादै-
 रुक्तं तथा फलमप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते । तथा हि गर्गविराजं प्रकृत्य
 श्रूयते-शोभते स्यमुखं य एवं वेद इति । दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभि-
 मर्शनं प्रकृत्य श्रूयते-आस्य प्रजार्या वाजी जायते य एवं वेद [तै० सं०
 १, ७, ४] इति । न च वयं वेदितृणां तत्फलमुपलभामहे । नन्वेहिक-
 फलवाक्यानां विसंवादादप्रामाण्येऽप्यमुष्मिकफलवाक्यानामस्तु
 प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—'अन्यानर्थक्यात् (पू० मी० अ०
 १ पा० २ सू० ४) एवं हि श्रूयते-पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति । पशु-
 भयाजी सर्वांल्लोकानभिजयति तरति मृत्युं' तरति पाप्मानं तरति
 ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेतेय उ चैवमेवं वेद इति । तत्राग्न्याधेयगतया
 पूर्णाहुत्या सर्वकामप्राप्तेरन्यान्यग्निहोत्रादीन्युत्तरकालीनान्यनर्थका-
 नि स्युः । तथा निरुद्धपशुबंधानुष्ठानेन सर्वलोकाभिजयाज्ज्योतिष्टो-
 मादीनामानर्थक्यम् । अध्ययनकालीनेनैवाश्वमेधवेदनेन ब्रह्महत्यादि-
 तरणात्तदनुष्ठानं च व्यर्थं स्यात् । तस्मादामुष्मिकफलवाक्याना-
 मप्यप्रामाण्यम् ॥ ननु मा भूत् फलवाक्यानां प्रामाण्यम् । तथापि
 निषेधवाक्येषु विरोधानुपलम्भादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्र-
 यति—'अभागिप्रतिषेधात्' (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ५)
 न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नांतरिक्षे न दिवि' इत्यत्रांतरिक्षस्य च

दिष्यन् प्रतिषेधमागित्वं नास्ति । तत्र चयनप्रसंगस्यैवभावात् ।
मा भूत्तर्हिनिषेधानां प्रामाण्यम् । “बधरः प्रावाहणिरकामथत”
इत्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्तान्ताभिधायिनां विरोधानुपलम्भादस्तु प्रामा-
ण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—‘अनित्यसंयोगात्, (पू० मी० अ० १
पा० २ सू० ६) । बधरादिरूपेणानित्येनार्थेन संयोगे सत्यस्य
वाक्यस्य ततः पूर्वमभावात्कालिदासादिवाक्यवत्पौरुषेयत्वं प्रस-
ज्येत । किं बहुना । सर्वथापि नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यमिति
पूर्वपक्षः ।

सिद्धांतसूत्रयति—‘विधिनात्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन
विधीनां स्युः (पू० अ० १ पा० २ सू० ७) तुशब्दो र्थवादा-
नामप्रामाण्यं वारयति । ‘वायुर्वैज्ञेयपिष्ठा, इत्येवमादीनामर्थवादानां
‘वायव्यं श्वेतमालमेत, [तै० सं० २, १, १, १] इत्यादिना विधिना
सहैकवाक्यत्वादिति धर्मे प्रामाण्यम् । न च विधिवाक्यस्यार्थ
वादनैरपेक्षेण पदान्वयसंपूर्णैस्तत्रार्थवादानां नास्त्युपयोग इति
शङ्कनीयम् । ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकाङ्क्षतां विधीनां स्तुत्य-
र्थत्वेनापयुक्ताः स्युः । स्तुत्या च प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते ।
नन्वर्थवादानां प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात्किमनेनैकवाक्यताप्रसा-
सेनेत्याशङ्क्याह—‘तुल्यं च सांप्रदायिकम्, । [पू० मी० अ० १ पा०
२ सू० ८] अनन्यायवर्जनादिनियमपुरःसरं गुरुसंप्रदायादध्ययनं
यत्तत्सांप्रदायिकम् । तच्च विधीनामर्थवादानां च समानम्
तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो न भवति ॥ ननु ‘शास्त्रविरो-
धाच्च, इत्येवमर्थवादेष्वनुपपत्तिरुक्त्याशङ्क्याह “अप्राप्ता चा-
नुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्यते
[पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ६] ‘स्तेन मन, इत्यादौ
शास्त्रविरोधाद्यनुपपत्तिरप्राप्ता । प्रयोगस्यानुक्तत्वात् । प्रयोगे हि
स्तेनादीनामुच्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र स्तुत्य-
कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते किं तु स्तुत्यशब्दार्थं पञ्चोच्यते । न च

*स्तेयशब्दार्थः प्रयोगभूतः ॥ तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधा-
भावादयमर्थवाद उपपन्न एव ॥ ननु “स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः” इति
यदुक्तं, तदसत् । वैयधिकरण्यात् । वेतसशाखया
चावकाभिश्चाग्निं † विकर्षत्यापो वै शान्ताः [तै०स० ५, ४, ४, ३]
इत्यत्र वेतसावके विधीयेते आपश्च स्तूयंत इति वैयधिकरण्यमित्वा-
शङ्क्याह—‘गुणवादस्तु’ । (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० १०)
तुशब्दो वैयधिकरण्यदोषं वारयति । गुणवादोऽद्यत्र विवक्षितः ।
यथा लोके काश्मीराभिजनो देवदत्तः काश्मीरदेशेषु स्तूयमानेषु
स्तुतमात्मानं मन्यते । एवमत्राप्यद्भ्यो जाते वेतसावके अप्सु
स्तुतास्तु ते * एव स्तुते भवतः । शान्ताभ्यो ऽद्भ्यो जातत्वा
द्वेतसावके स्वयमपि शान्ते सत्यौ यजमानस्यानिष्टं शमयत इत्ये-
तादृशस्य गुणस्य वादो ऽत्राभिप्रेतः ॥ ‘सो ऽरोदीत’ इत्यत्रापि
रजतस्य पतितान्ध्रुपत्वाद्रजतदाने गृहे ऽपि रोदनप्रसंगाद् ‘वर्हि-
षि रजतं न देयम्’ इति तन्निषेधेन विधिभेदेनार्थवादस्यैकवाक्यत्वम् । तत्र
रजतदानाभावे रोदनाभावरूपो गुणो ऽत्र विवक्षितः । तेन च
गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्तूप्यते । यद्यपि रजतस्याध्रु-
प्रमत्तत्वमत्यन्तमसत्तथापि यथोक्तरीत्या विधेः स्तुतिः संपद्यते ।
‘यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात्स एतं प्राजापत्यमजं तूपरमालभेत,
(तै, सं, २, १, १, ४) इत्ययं विधिः प्रजपतिवपोत्खेदेन स्तूप्यते
यस्मात्प्रजापतिः स्वपामप्युत्खिद्यग्नौ प्रहृत्य ततो जातं तूपरमजं
मात्मीर्यमालभ्य प्रजाः पशूंश्च लब्ध्वा तस्मात्प्रजादिसंपादको ऽयं
तूपर इति तूपरगुणस्य वादो ऽत्र विवक्षितः । ‘आदित्यः प्राय-

* स्तेय, इति शब्दो मैक्स० पुस्तके नास्ति ॥

† मैक्स० पुस्तके ‘आग्निं, इति न दृश्यते ॥

* ते एव, इति पाठो मैक्स० पुस्तके नास्ति

णीयश्चरुः (तै, सं, ६, १, ७) इत्येव विधिर्दिशो न प्राजानन्,
(तै, सं, ६, १, ५, ३) इत्यनेन दिङ्मोहेन स्तूयते । यथेयमदितिर्देवता
दिङ्मोहमप्यपनीय दिग्विशेषं ज्ञापयति तथा × बहुविधकर्तृसमुदा-
यरूपे सोमयागे ऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति किमु वक्तव्यमित्ये-
वमदितिदेवतान्तस्य गुणस्य वादो ऽत्र विवक्षितः । स्वकीयव-
पोत्प्लेदो देवयजनाध्यवसानसाधने दिङ्मोहश्चेत्युभयमस्तु वा मा
वा । सर्वथापि स्तुतिपरत्वमभ्युप * गतवतामस्माकं न किञ्चिद्दी-
यते । 'शिक्षा ते वर्धते वत्स गुह्यं श्रद्धयापिब, इत्यादाववि-
द्यमानेनाप्यर्थेन लोके स्तुतिदर्शनात् ॥ अथ पूर्वपरिज्ञा शास्त्रवि-
रोधं दर्शयितुं यदुदाहृतं 'स्तेन मनोऽनृतवादिनी वाग्, इति,
तत्रोत्तरं सूत्रयति—'रूपः प्रायात्, । (पू० मी० अ० १ पा० २
सू० ११) ॥ 'हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृभ्णाति, इत्येतं विधि
स्तोतुमयमर्थवाद उच्यते । यथा लोके किमुषिणा देवदत्त एव
पूजयितव्य इत्यत्र देवदत्तपूजां स्तोतुमेवौदासीन्यमुषाबुपन्यस्यते
न तु पूज्यत्वमुपेक्षारयितुम् । एवमत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं
प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं वाचोवृत्तवादित्वं चोपन्यस्यते । तत्र
गुणवादेन शब्दार्थौ योजनीयः । यथा स्तेनाः प्रच्छन्नरूपा एवं
मनोपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्र गुणः । प्रायेण वागनृतं वक्तीति
प्राथिकत्वं तत्र गुणः । हस्तस्तु न प्रच्छन्नो नाप्यनृतबहुलः ।
अतो हस्ते हिरण्यधारणं प्रशस्तमिति स्तूयते ॥ यदपि दृष्टवि-
रोधाय 'यम एवाग्नेर्दिवा ददश, इत्यादिकमुदाहृतम् तत्रोत्तरं
सूत्रयति—'दूधयस्त्वात्, । (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० १२) ॥
'अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा, इति सायं जुहोति, 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः
सूर्यः स्वाहा, (ऐ० ब्रा० ५, ३, १, ॥ य० सं, अ० ३ मं० ६,)

× मैक्स पुस्तके 'तदा, इति पाठः ॥

* मैक्सपुस्तके 'उपगच्छतां, इति पाठः

इति प्रातर, इत्येतौ विधी स्तातुं सोऽर्थवादः । यस्मादर्चिर्दिवा
 न दृश्यते तस्मात्पूर्वमेव एव प्रातः प्रयोक्तव्यः । यस्माद्वा-
 त्वावर्चिरेव दृश्यते तस्मादग्निमंत्रो रात्रौ प्रयोक्तव्यः ।
 सूर्यमंत्रश्च दिवा । इत्येवं तयोर्मंत्रयोः स्तुतिः ।
 धूमार्चिषोरदर्शनोपन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः । भूयसि हि
 दूरे पर्वताग्रे वृक्षादयोऽपि न विस्पष्टं दृश्यन्ते । किं तु तृण-
 सादृश्येन तेषां दर्शनाभास एव । तद्वदत्रापि ॥ यदप्यन्यद्दृष्टवि-
 रोधायैवोदाहृतं न चैतद्विज्ञो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वेति
 तत्रोत्तरं सूत्रयति - 'स्वयंपराधात्कर्तुंश्च पुत्रदर्शनात्, । (पू० मी० १
 पा० २ सू० १३) 'प्रवरे प्रवि यमाणे ब्रूयात् देवाः पितर इत्यस्य विधेः
 स्तावकोऽयमर्थवादः । यदियजमानो देवाः पितर, इत्यादिमंत्रेण
 प्रवरमनुमंत्रयेत्तदानीमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यनुमंत्रणस्य
 स्तुतिः । न चैतद्विज्ञ इत्येतदज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र
 प्रयुज्यते । यत्र स्त्रिया अपराधो भवति तत्र कर्तुंरुपादयितुर्जार्-
 स्यापि पुत्रो दृश्यते । अतः पत्युपपत्योरुभयोः पुत्रदर्शनात्स्व-
 कीवं जन्म कोदशमिति दुर्ज्ञानम् । अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वाभा-
 स्ति तत्र दृष्टविरोधः । न हि तत्र दृश्यमानं स्वब्राह्मण्यम-
 पवदितुं न चैतद्विज्ञ इत्युपन्यस्तम् ॥ यदपि शास्त्रीयदर्शनविरोधा-
 योदाहृतं को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेति, तत्रोत्तरं
 सूत्रयति - 'आकालिकेप्सा' (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० १४) दिव्य-
 तीकाशान्करोति,, इति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः । तस्य शेषोऽयं
 को हि तद्वेदेति । धूमाद्युपद्रवपरिहारेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वारविधिः
 स्तुयते । स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकम् । अकाले भवमाकालिकं
 विप्रकृतकालीनं न त्विदानींतनमित्यर्थः । तस्येप्सा तस्य प्राप्तुमि-
 च्छा । साच्च को हि तद्वेदेत्यनिश्चयोपन्यासे कारणम् । यथा
 भाविकालीनः पौत्रप्रपौत्रादिवृत्तांतो निश्चेतुं न शक्यते । तद्वत्स्व-
 र्गप्राप्तिर्भाविकालीनेति गुरुयोगादनिश्चयोपन्यासः धूमादिपरिहारस्तु

प्रत्यक्षत्वाभिश्चित इत्यभिप्रायः । यदप्यन्यदृष्टविरोधायोदाहृतं 'शोभते
ऽस्यमुखं य एवं वेद इति' तत्रोत्तरं सूत्रवति—'विद्याप्रशंसा । (पू०
मी० अ० १ पा० २ सू० १५) सो ऽयं गर्गन्निरात्रविधेः शेषः ।
तद्विषयं वेदनमपि मुखशोभाहेतुः किमुतानुष्ठानमिति स्तूयते । यथा
कर्णाभरणादिना मुखं शोभितं भवति एवं वेदितुस्तसाहेन विकसितं
वदनं शोभितमिव शिष्यैरुद्दीव्यते । अतः शोभासादृश्यगुणयोगा
च्छोभत इत्युच्यते । यदप्यन्यद्विरोधायोदाहृतम् 'आस्य प्रजायां
वाजी जायते य एवं वेद इति सो ऽपि वेदानुमन्त्रणविधेः शेषः
अत्रापि कैमुतिकन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया । वेदितुः पुत्रः
पितृशिक्षया स्वयमपि विद्वान् भवति ततः प्रतिग्रहेणान्नं प्राप्नोति
तस्मादीदृशं गुणमभिप्रेत्य वाजी जायत इत्युक्तम् ॥ यदप्यन्या-
नर्थक्यायोदाहृतं "पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीति" तत्रोत्तरं सूत्र-
वति—'सर्वत्वमाधिकारिकम् । (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० १६)
पूर्णाहुतिं जुहुयाद् इत्यस्य विधेः शेषोऽयम् । सर्वकामावाप्तिहेतुत्वा-
त्प्रशस्तयेमाहुतिरिति स्तूयते । यथा, 'सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र'
सर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयम् । एवं पूर्णाहुत्या कर्मसाङ्गत्वे यत्फलं
तस्मिन्नधिकारे प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव सर्वत्वं द्रष्टव्यम् । पूर्णा-
हुतेरभावे सत्याधानरूपं कर्माङ्गविकलं भवति तच्च वैकल्यं पूरा हुत्या
समाधीयत इत्येकः कामः । तस्मिन्समाहिते सत्याहवनीयाद्यग्नयो
ऽग्निहोत्रादिकर्मसु योग्याभवन्तीत्ययमन्यः कामः तैश्च कर्मभिस्तत्तत्फलं
प्राप्यत इति कामान्तरम् ईदृशी सर्वकामावाप्तिराहुत्यन्तरेष्वपि विद्यत
इति चेत् । विद्यतां नाम । किं नश्छिन्नम् । न खल्वेतावता पूर्णाहु-
तिस्तुतेः काचिद्वानिरस्ति ॥ ननु पूर्णाहुतेरङ्गस्वभावत्वात्तदीयफलश्रु-
तेरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु । 'द्रव्यं संस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फल-
श्रुतिरर्थवाद' इति (पू० मी० ४, ३, १) सूत्रेण निर्णीतत्वात् । पशुबन्ध-

वाक्यस्य तु कर्मविधायकत्वात्सर्वलोकाभिजयस्य मुख्यफलत्वादन्या-
नर्थक्यं दुर्चरमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति-‘फलस्य कर्मनिष्पत्तरेतेषां
लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यात्’ (पू० मी० अ० १
पा० २ सू० १७) पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेष्वन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं
पशुबंधकर्मणा निष्पद्यते । तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मान्तरेण
परिमाणाधिक्यं सारत्वं वा संपद्यते । ततः फलविशेषः स्यादिति
नास्त्यानर्थक्यम् । लोकवदित्युक्तार्थे दृष्टान्तः । यथा लोके निष्केण
खासीपरिमितान्ब्रीह्रीन्विक्रीय निष्कान्तरेण पुनः क्रये सति परिमाणा-
धिक्यं भवति । यथा वा निष्केण वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु
सारभूतं दुष्कूलम् । तथा भोगाधिक्यं भोगसारत्वं वा कर्मान्तरेण
द्रष्टव्यम् । ब्रह्महत्याया अपि मानस्याः स्वल्पायाः चेदनमात्रेण तरणम् ।
कायिक्यास्तु महत्या अश्वमेदेन इति नास्त्यानर्थक्यम् । योऽपि
‘नान्तरिक्षे न दिवि’ इत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतः । तथा ‘बबरः प्रा-
वाहणिः’ इत्यनित्यसंयोग उदाहृतः तत्रोभयत्रोत्तरं सूत्रयति-अन्त्ययो-
र्थथोक्तम् । (पू० मी० अ० १, पा० २ सू० १८) अन्त्ययोर* नयो-
रुदाहरणयोरुत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यम् । अन्तरिक्षादौ चयननिन्दारूपो
ऽर्थवादो हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्यस्य विधेः शेषः । अतो ऽत्र ‘सू-
त्यर्थेन विधीनां स्युः’ इत्युक्तमेवोत्तरम् । अन्तरिक्षे चयनप्रसक्त्यभा-
वात्तज्जिन्दा नित्यानुवादो ऽस्तु । तेनापि विधिः सूतोतुं शक्यते ।
नित्यसिद्धार्थानुवादिना वायोः लोपिष्टत्वेन पशुविधेः सूततत्वात् ।
‘बबरः प्रावाहणिरकामयत्’ इत्यत्रापि बबरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो
मनुष्यो न विवक्षितः । किं तु बवरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण बहनशीलो
वायुर्व्यवहारदशायां नित्यएवार्थो विवक्षितः । इत्येतदुत्तरं प्रथमपाद-
स्यान्तिमाधिकरणे प्रोक्तम् । तस्मात्संभावितदोषाणां परिहृतत्वा-

* ‘अनयोः’ इति पाठो मैक्सपुस्तके नास्ति ।

दर्शवादानामस्ति प्रामाण्यम् । तत्र (जै० न्या० १, २, १,) संप्र-
हृत्योकाः—

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेये ऽस्ति धर्मे किं किं वासौ तत्र विद्यते ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथो ऽपेक्षापरिहृयात् ।

नारत्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यसंभवेत्कुतः ॥

विध्यर्थवादी साकांक्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥

तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मंत्रविध्यर्थवादभागानाम-

प्रामाण्ये * कारणाभावाद्बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाङ्गीका-
राच्च † कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धम् ॥ नन्वेवमपि वेदस्य
पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् । पौरुषेयत्वं च
प्रथमपादे पूर्वपदत्वेन जैमिनिः सूत्रयामास—‘वेदांश्चैके संनिकर्षं
पुरुषाख्याः’ (पू०मी० १ । १ । २७) एके वादिनो वेदान्मन्त्रि संनिकर्षं
मन्यन्ते । काशिदासादिभिर्निर्मितानां रजुवंशादिग्रन्थानां लघुष्वयार्थ-
श्चकारः । ते ह्यत्र दृष्टान्ततया सजुवीयन्ते । यथा रजुवंशादय इदानीं
न्तनास्तथा वेदा अपि । न तु वेदा अनादयः । अत एव वेदकर्तृत्वेन
पुरुषा आख्यायन्ते । वैयसिकं भारतं वात्मीकीयं रामायणमित्यत्र
यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायन्ते, तथा काठकं कौथुमं
तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वेदशखाकर्तृत्वेन काठदीनामाख्यातत्वाद्देवाः
पौरुषेया । ननु नियानामेव सतां वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदायप्र-
वर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादित्याशंक्य युक्त्यन्तरं सूत्रयति—
‘अनित्यदर्शनाच्च । (पू०मी० १ । १ । २८) ॥ अनित्या जननमरणव-
न्तो बबरादयो वेदार्थे ‡ श्रूयन्ते । ‘बबरः प्रावाहणिरकामयत्
(तै० सं० ७, १, १०, २) कुसु रविंद औद्दालकिरकामयत् (तै० सं० ७, २, २, १)

* मैक्स० पुरतके ‘अप्रामाण्यकारणाभावात्’ इति पाठः
† मैक्स० ‘च’ इति न, ‡ मैक्सपुरतके ‘वेदे’ इति पाठः ॥

इति । तथा सति बबरादिभ्यः पूर्वमभावादनित्या वेदाः । विमतं वेद-
वाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवदित्याद्यनुमानस-
मुच्चयार्थश्चकारः । सिद्धान्तं सूत्रयति-

‘उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् (पू०मी० १ । १ । २६) ॥ तुशब्दो
वेदानामनित्यत्वं वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य कटादिपुरुषेभ्यः
पूर्वत्वमनादित्वं प्राचीनैरेव सूत्रैरुक्तम् । ‘औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन
सम्बन्ध’ (पू० मी० १, १, ५) इत्यस्मिन्सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां
शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसम्बन्धानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोक्त-
राभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणभ्यामुपपादितत्वात् । का तर्हि कठ-
काद्याख्याया गतिरित्याशङ्क्य संप्रदायप्रवर्तनात्सेयमुपपद्यत इत्युत्तरं
सूत्रयति- ‘आख्या प्रवचनात्’ । (पू० मी० १, १, ३०) अस्त्वियमा-
ख्याया गतिः ततः परं बबराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुत्तरमित्या-
शङ्क्योत्तरं सूत्रयति- ‘परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् । (पू० मी० १, १, ३१)
यत्परं बबरादिकं तच्छब्दसामान्यमेव । न तु मनुष्यो बबरनामकोऽत्र विव-
क्षितः । बबरध्वनियुक्तस्य प्रवहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् ॥

* सर्वमेतच्छबरभाष्यानुरोधेन । परन्त्वेतत् ‘कुशिकस्य सूनुः
(ऋ० वे० ३, ३३, ५) इति मन्त्रं व्याचक्षाणस्य भगवतो यास्काचार्यस्य
‘कुशिको राजा यभूव’ (नि० अ० २ खं० २५) इत्युक्त्या विरुद्धम् । तस्मात्
‘सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य
एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे’ ॥ (शांकरभा० १, ३, २८) इति वेदेभ्य
एवं सर्वज्ञानपूर्विका सृष्टिरुक्ता सङ्गच्छते । कटादीनां पुनरुत्पत्तिरपि
तन्नामकत्वमात्रेण ‘कल्पे कल्पे विनश्यन्ति तन्नामानो भवन्ति च’
इति देवीपुराणात् । पदानां ज्योतिष्टोमाद्यर्थस्य च नित्यत्वं समतया
प्रवाहनित्यत्वेन । तथाच व्याससूत्रम् (उ० मी० १, ३, ३०) ‘समा-
ननामरूपत्वाच्च वृत्तावप्यविरोधः’ इति मञ्जूषोक्तदिशा वेदस्य तिहा-
सिकपुराणरूपदानां व्यस्येन भाव्यर्थज्ञापकत्वमेव । अतएव ‘वेदवेद्ये

ननु केदे कचिदेवं श्रूयते 'वनस्पतयः सत्रमासत' 'सर्पाः सत्रमा-
सत' इति । तत्र वनस्पतीनामचेतनत्वात्सर्पाणां चेतनत्वे ऽपि वि-
द्यारहितत्वाच्च तदनुष्ठानं संभवति । अतो' जरद्भवो गायति मद्र-
काणि' इत्याद्युन्मत्तबालवाक्यसदृशत्वात्केनचित्कृतो वेद इत्याशं-
क्योत्तरं सूत्रयति—'कृते चाविनियोगः स्यात्कर्मणः *समत्वात्'
(पू० मी० १।१।३२) ॥ यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण
क्रियेत तदानीं कृते तस्मिन्वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य
विनियोगो न स्यात् । साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण ज्ञानुमशक्य-
त्वात् । श्रूयते तु विनियोगः । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजे-
त, इति । न चैतदुन्मत्तवाक्यसदृशलौकिकविधिवाक्यबद्धान्यकर-
णेति कर्तव्यसारूपैस्त्रिभिरंशैरुपेताया भावनया अवगमात् । लोके
हि ब्राह्मणान्भोजयेदिति विधौ किं केन कथमित्याकांक्षायां वृत्तिमु-
द्दिश्यौदनेन द्रव्येण शाकसूपादिपरिवेषणप्रकारेणेति यथोच्यते
तथा ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन द्रव्येण दीक्षणी-
याद्यङ्गोपकारप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेत् । वनस्प-
त्यादिसत्रवाक्यमपि न तत्सदृशम् । तस्य सत्रकर्मणो ज्यो-
तिष्टोमादिना समत्वात् । 'यत्परो हि शब्दः स शब्दार्थः' इति
न्यायविद् आहुः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादनुष्ठा-
ने तात्पर्यम् । वनस्पत्यादिसत्रवाक्यस्यार्थवादत्वात्प्रशंसायां तात्पर्य-
म् । सा चाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते । अचेतना अविद्वांसो ऽपि
सत्रमनुष्ठितवन्तः किं पुनश्चेतना विद्वांसो ब्राह्मणा इति
सत्रस्तुतिः । चकारः पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः कर्तृनुपल-
म्भेन पराहति समुच्चिनोति । तस्माज्जास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वम् ॥

परे पुंसि जाते दशरथात्मजो वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामयणात्मना
इत्यादिवाक्यसूचितम् रामावतारचरितस्य वेदान्तभूतत्वं संगच्छते ॥

* मीमांसापुस्तके तु 'संबन्धात्' इति पाठः ।

अत्रैतौ संग्रहश्लोको- (जै० न्या० १, १, ८)

‘पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ।

काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥

समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहतम् ।

तत्कर्तुं तु पलम्भेन स्वात्ततो ऽपौरुषेयता ॥

ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूत्रितम्
‘शास्त्रयोनित्वात् इति (उ०मी० १, १, ३) ऋग्वेदादिशास्त्र-
कारणत्वाद्ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूत्रार्थः । बाढम् । नैतावता पौरुषे-
यत्वं भवति । मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् । ईदृशमपौरुषेय वम-
भिप्रेय व्यवहरदशायामाकाशदिवन्नित्यत्वं बादरायणेनैव वेदता-
त्रिकरणे सूत्रितम् ‘अतएव च नियतम्’ इति (उ०मी० १, ३,
२६) । श्रुतिस्मृतौ चात्र भवतः — “वाचा विदुषि त्य गा” इति
(ऋ० वे० ८, ७१, ६) श्रुतिः “अनादिनिघना नित्या व शुत्सुः सा
स्वयंमुवा ” इति स्मृतिः । तस्मात्कर्तुं दोषशंकाया अनुदयान्मन्त्र-
ब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्दिष्टप्रामाण्यं सिद्धम् । ननु मन्त्र-
ब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तम् तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुम-
शक्यत्वात् । मैत्रम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमष्टम-
योः अधिनस्थयोर्निर्णीतत्वात् । सप्तमात्रिकरणमारचयति (जै० न्या०
३, १, ७) ।

“अहे बुभ्रिय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतद्व्याप्यादेरवारणात् ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।

ते ऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुज्यते ” ॥

आधेन इदमाज्ञायते-‘अहे बुभ्रिय मन्त्रं मे गोपाय’ इति । (तै०
मा० १, २, १, २६) तत्र मन्त्र य लक्षणं नास्ति । अत्राप्य-
तिव्याप्त्योर्वाचितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिप्रायको मन्त्र इत्युक्ते

‘यस्यन्ताय कपिञ्जलानालभते’ (वा० सं० २४, २०) इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्न इत्युक्ते ब्राह्मणे इतिव्याप्तिः । एवम् ‘असिपदान्तोमन्त्रः’ ‘उत्तमपुरुषन्तो मन्त्रः’ इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् । मैवम् । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोष-लक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । ‘उब प्रयस्व’ (तै० सं० १, १, ८) इत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः ॥ ‘अग्निमीले पुरोहितम्’ (ऋ० वे० १, १, १५) इत्यादयः स्तुतिरूपाः । ‘इमेत्वा’ (वा० सं० १, १, १५) इत्यादयस्त्वान्ताः । ‘अग्न आ याहि वीतये’ (सा० वे० १, १, १५) इत्यादय आमन्त्रणोपेताः । ‘अग्नीदग्नी-न्विहर’ (तै० ब्रा० २, ८, ६) इत्यादयः प्रैषरूपाः । ‘अधः स्विदा-सोदुपरि स्विदासीत्’ (तै० सं० ७, ४, १६, १) इत्यादयो विचाररूपाः । ‘अग्ने अग्निके * अग्नेऽलिके नमो नयति कश्चन’ (तै० सं० ४, १८, २) इत्यादयः परिदेवनरूपाः । ‘पृच्छामित्वा परमन्तं पृथिव्याः’ (तै० सं० ७, ४, १८, २) इत्यादयः प्रश्नरूपाः । † ‘इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्याः’ (तै० ब्रा० १, ७, १, १) इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । ईदृशेष्वन्यतविजा-तीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मो इति यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षणस्य चापयोगः पूर्वोक्तैर्दर्शितः—

‘ऋषयो ऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः ।

लक्षणेन तु सिद्धनामन्तं यान्ति विपश्चितः, ॥

तस्मादभिप्रेतानां मन्त्रा इत्यमिति समाख्यानं लक्षणम् । अष्ट-माधिकरणमारचयति—(जै० न्या० २, १, ८)

‘नास्त्येतद्ब्राह्मणे ऽन्यत्र लक्षणं विद्यते ऽथवा ।

नास्तीयन्तो वेदभागा इति क्लृप्तेरभावतः ॥

* मैक्स, पुस्तके ‘अग्नेऽलिके’ इति पाठः † मैक्स पुस्तके राजारामपुस्तके च ‘वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्याः’ इति पाठः

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥

चातुर्मास्येष्विदमाप्नोत्यते- 'एतद्ब्राह्मणान्येव पंचहवीषि'
इति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामि-
यत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यति-
व्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तो मन्त्रभाग एकः ।
भागान्तराणि च कानिचित्पूर्वैरुदाहृतं संगृहीतानि—

'हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥

'तेन ह्यक्षं क्रियत' इति हेतुः । 'तदग्नौ दधित्वम्' (तै० सं०
२, ५, ३, ४,) इति निर्वचनम् । 'अमेध्या वै माषाः' (तै० सं०
५, १, ८, १,) इति निन्दा । 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' (तै० सं० ३, ४, ३,
२,) इति प्रशंसा । 'तद्वयचिकित्सज्जुहवानी मा हौषाम्' (तै० सं०
६, ५, ६, १,) इति संशयः । 'यजमानेन सम्मितौ दुम्बरी भवति'
(तै० सं० ६, २, १०, ३,) इति विधिः । 'माषानेव मह्यं पचन्वि'
इति परकृतिः । 'पुरा ब्राह्मणा अग्नेषुः' (तै० सं० १, ५, ७) इति
पुराकल्पः । 'यावतीऽश्वान्प्रतिगृहीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपाला-
न्निर्वपेत्' (तै० सं० २, ३, १, २, १,) इति विशेषावधारणक-
ल्पना । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिमि लक्षणम् मन्त्रेष्वपि हेत्वा
दिसद्भावात् । 'इन्द्रवो वामुशन्ति हि' (ऋ० वे० १, २, ४,) इति
हेतुः । 'उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते' (अथ० ३, १३, ४,)
इति निर्वचनम् । मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः (ऋ० वे० १० ११)
इति निन्दा । 'अग्निर्मूर्धादिवः ककुत्' [ऋ० वे० ८, ४४, १६,) इति
प्रशंसा । 'अथः खिदासीदुपरि खिदासीत्' (ऋ० वे० १० ७, ६,
१२६, ५,) इति संशयः । 'वसन्ताय कषिञ्जलानालभत' इति विधिः ।

‘सहस्रमयुता ददत् (ऋ० वे० ८, २१, १८,) इति परकृतिः ‘यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः’ (ऋ० वे० १, १६४, ५,) इति पुराकल्पः ॥ इतिकरणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत् । न । ‘इत्यददा इत्ययजया इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेद्’ इत्यस्मिन्ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेतिव्याप्तेः ॥ इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत् । न । ‘राजाचिद्यं भगं भक्षित्याह* (ऋ० वे० ७, ४१, २०,) योवारत्तः शुचिरहमीत्याह (ऋ० ७-१०४-१६) इत्यनयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत् । न यमयमीसम्बाद् (ऋ० वे० १०, १०) सूक्तादावतिव्याप्तेः । तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः—मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागावित्यङ्गीकारान्मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति । तदेतल्लक्षणद्वयं जैमिनिः सूत्रयामास—‘तच्चोदकेषु मन्त्राख्या’ (पू० मी० २, १, ३२,) ‘शेषे ब्राह्मणशब्दः (पू० मी० २, १, ३३,) †तस्मिन्वेदकेषुचिदभिधायकेषु वाक्येषु मन्त्र इति समाख्या सम्प्रदायविद्विर्व्यवहियते—‘मन्त्रानधीमहे’ इति । मन्त्रव्यतिरिक्तभागे तु ब्राह्मणशब्दस्तेर्व्यवहृत इत्यर्थः । ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आम्नायन्ते—‘यद्ब्राह्मणानीतिहासपुराणानि कल्पा-न्नाथा नाराशंसीरिति (तै० आ० २, २) मैत्रम् । विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवान्तरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् ‘देवासुराः संयन्ता आसन्’ (तै० सं० ५, ३, ११, १) । इत्यादय इतिहासाः । ‘इदं वा अग्रे नैव किञ्चिदासीत् (तै० ब्रा० २, २, १,) इत्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणम् । कल्पस्त्वारुणकेतुकचयनप्रकरणे सामान्नायस—‘इति मन्त्राः कल्पः—अत ऊर्ध्वं यदि बलिं हरेत्’ (तै० आ० १, ३१, २,)

* मैक्स पुस्तके ‘तच्चोदकेषु तद्विधायकेषु वाक्येषु मन्त्र इति’ इति पाठः ।
† मैक्स पुस्तके ‘योमायातु’ यातुभानेत्याह’ इत्यप्यत्र दृश्यते ॥

इति ॥ अभिचयने 'यमगाथाभिः परिगायति' (तै० सं० ५, १, ८, २,) इति विहिता मन्त्रविशेषा गाथाः ॥ मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादका ऋचो नराशंस्यः तस्मान्मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावात्तन्मन्त्रब्राह्मणस्वरूपस्य लक्षितत्वात्तदुभयात्मकत्वं वेदस्य सुस्थितम् ॥ मन्त्रावान्तरविशेषश्चतस्त्रिंशद्वे पादे (जै० न्या० २, १, १०,) इत्वं विचारितः—नक्षत्रांमयजुषां लक्ष्म साङ्कर्यादिति शङ्किते ।

पादश्च गीतिः प्रशिष्टपाठ इत्यस्यसङ्करः ॥

इदमाज्ञायते—'अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदो विदुः' । ऋचः सामानि यजुंषीति त्रीन्वेदान्विदन्तीति त्रिविदः । त्रिविदां सम्बन्धिनो ऽध्येतारस्त्रैविदाः ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना । तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । साङ्कर्यस्य दुष्परिहरत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेष्वृग्वेदादिषु पठितो मन्त्र इति हि लक्षणं वक्तव्यम् । तच्च सङ्कीर्णम् । 'देवो वः सवितोऽप्युनात्त्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः' (तै० सं० १, १, ५, १,) इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे सम्प्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्टुमस्ति, तद्ब्राह्मणे 'सावित्र्यर्चा' (तै० ब्रा० ३, २, ५, ३,) इत्युक्त्वेन व्यवहृतत्वात् । 'एतत्साम गायत्रास्ते' (तै० ब्रा० ६, १०, ५,) इति प्रतिज्ञाय किञ्चित्साम यजुर्वेदे गीतम् । 'अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसि' (छा० उ० ३, १७, ६ ॥) इति त्रीणि यजुंषि सामवेदे समान्नातानि । तथा गीयमानस्य साम आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समान्नायन्ते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत् । न । पादादीनामसङ्कीर्णलक्षणत्वात् । पादे नार्धर्च्येन * चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः । गीतिरूपा मन्त्राः

* मैकल० पुस्तके 'पादेनार्धेन' इति पाठः ॥

सामानि । वृत्तगोतिवर्जितत्वेन प्रविष्टपठिता मन्त्रा यजुषि
इत्युक्ते न कापि सङ्करः ॥

तदेतत्त्रैविध्यं जैमिनिना सूत्रप्रयेण लक्षितम्—‘तेषां तृण-
शेन पादव्यवस्था’ (पू० मी० २, १, ३५) ॥ ‘गीतिषु सामाख्या’
(पू० मी० २, १, ३६) ॥ ‘शेषे यजुःशब्दः’ (पू० मी० २, १,
३७) इति । एतमेव मन्त्रावान्तरविशेषमुपजीव्य वेदानामृग्वेदो
यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं सम्पन्नम् ॥ तेषां च वेदानां
सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसारेणाध्ययनमुपनीतेन कर्तव्यम् ।
तथा च याज्ञवल्क्यः * (मनु० ३-२) स्मरति—‘वेदानधीत्य
वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमम्’ इति । एकवेदपक्षे पितृपितामहा
दिपरम्पराप्राप्त एव वेदो ऽध्येतव्य इत्यभिप्रेत्यसाध्यायो ऽध्येतव्यइति
स्वशब्द आस्तातः । तच्चाध्ययनं न काम्यं किन्तु नित्यम् । अत एव
पुरुषार्थानुशासने सूत्रितम्—‘वेदस्याध्ययनं नित्यमनध्ययने पातात्’ ।
पातित्वं चैवमाज्ञायते—‘अपहतपाप्मा साध्यायो देवपथिन्नं वा
एतत्—(तै० आ० २, १५,) ‡ तं यो ऽनुसृजत्यभागो वाचि
भवत्यभागो नाके’ तद्देशाभ्युक्ता—यस्तित्याज सचिविदं सखायं ।
न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदीं शृणोत्यलकं शृणोति
नदिं प्रवेदं सुकृतस्य पन्थाम् ॥ (ऋ० वे० १०, म० सू० १, म
६,) तस्मात्साध्यायो ऽध्येतव्य इति । अध्येतारं पुरुषं तदीयमया-
साभिज्ञानेन सखिवत्पालयताति सचिविद्वेदः † । बहुप्रत्ययप्रयाससा-
ध्वक्रतुफलस्याध्ययनमात्रेण सम्पादनं तत्पालनम् । तदप्याज्ञायते—
‘यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवत्यभ्येवाद्योरादित्यस्य सायुज्यं
गच्छति’ इति (तै० आ० २, १५,) ॥

‡ मैक्सपुस्तके ‘तं योऽनुसृज’—इति पाठः † मैक्स पुस्तके—
‘सखिविद्वे’ इति पाठः ॥

* सम्प्रति याज्ञवल्क्ये नेदमुपलभ्यते

यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि ग्रहणार्थाध्ययनमन्तरेण
 ब्रह्मयज्ञासम्भवात्तदीयफलमपि सम्पद्यते । ईदृशं सखिविदं वेद-
 रूपं सखायं यः पुमानध्ययनमकृत्वा परित्यजति तस्य वाच्यपि
 भाग्यश्रासित फले भाग्यं नास्तीति किमु वक्तव्यम् सकलदेवतानां
 धर्मस्य परब्रह्मतत्त्वस्य च प्रतिपादकं वेदमनुच्चार्य परनिन्दानृतकल-
 हादिहेतुं लौकिकीं वात्तां सर्वत्रोच्चारयतः स्पष्ट एव वाचि भाग्याभावः
 अत एवाज्ञायते (शत० ब्रा० १८, ७, २, २३,) 'नानुध्यायान्बहून्-
 च्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्' । यद्यप्यसौ काव्यनाटकं शृणोति-
 तथापि निरर्थकमेव तच्छ्रवणं तेन सुकृतमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः ।
 स्मृतिरपि— (मनु० अ० २, १६८,) 'यो ऽनधीत्य द्विजोवेदान
 न्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः' ॥
 एषामन्यान्यपि बहूनि वचनान्यत्रोदाहर्तव्यानि । नन्वधीते वेदे पश्चा-
 दध्यनविध्यर्थं ज्ञानं ज्ञाने सति पश्चादध्ययनप्रवृत्तिरित्या-
 न्योन्याश्रय इति चेत् । वाढम् । अत एव गुरुमतानु-
 सारिण आचार्यकर्तृकाध्यापनेन प्रवृत्तिरिति (सियुक्ति) माणवका
 ध्ययनस्य महता प्रयासेन सम्पादयन्ति । मतान्तरानुसारिणस्तु
 प्रकाशात्माद्यो ऽध्ययनात्प्रागेव सन्ध्यावन्दनादिविधिज्ञानवत्पित्रा
 दिभ्यो ऽध्ययनविज्ञानं वर्णयन्ति यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तिर्यदि वा
 स्वविधिप्रयुक्तिः सर्घथाप्युपनीतैरध्येतव्य एव वेदः । तस्य चाध्य-
 यनस्य दृष्टार्थत्वमक्षरग्रहणान्तत्वं च पुरुषार्थानुशासने सूत्रितम्
 तानि सूत्राणि तद्वृत्तिञ्चोदाहरामः—अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं साध-
 यितुं पूर्वपक्षयति—'अदृष्टार्था त्वधीतिर्विहितत्वात्' । दृष्टफलसा-
 धने भोजनादौ विध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृष्टार्थमवगन्तव्यम् ।
 अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत् तत्राह—'घृतकुल्याद्यतिदेशः स्वर्ग
 कल्पनं वा' । ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थत्वात् नित्याध्ययने ऽतिदिश्य
 तत्रत्यं घृतकुल्यादिकं रात्रिसत्त्रन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयम् ।

† मैक्समुस्तके 'अध्ययनविधिज्ञानं' इति पाठः ।

ये त्वर्थवादातिदेशं नेच्छन्ति तैर्विध्वजिज्ञायेन स्वर्गः कल्पनीयः ॥
दृष्टफलयोः संस्कारप्राप्तयोः सम्भवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह—
‘अयुक्ते संस्कारप्राप्ती’ । संस्कृतस्वाध्यायस्य कचित्कतौ विनि-
योगादर्शनात् प्राप्तेः स्व मपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ स्वाध्यायप्राप्ति-
रर्थप्रमितिहेतुतया पुरुषार्थ इत्याशङ्क्य विषनिर्हरणादिकार्यविनि-
युक्तमन्त्रवदध्ययनाङ्गतया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां
न स्वार्थं प्रामाण्यमित्याह—‘अप्याङ्गं नार्थप्रमापकम्’ । अध्ययन-
विधायकन्तु वाक्यं स्वविहिताध्ययनस्यैवाङ्गमिति कृत्वा स्वार्थं
प्रमाणमित्याह—‘अध्यनवाक्यमनन्याङ्गम्’ नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्म-
कारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावादध्येतव्य इति कर्मवाची तद्व्य-
प्रत्ययो विरुध्यत इत्यत आह—‘सक्तुवत्करणपरिणामः’ । सक्तूजुहो-
तीत्यत्र कर्म*कारकत्वेन प्रधानभूतान्सक्तूनुद्दिश्य होमसंस्कारविधाने
प्रतीयमाने ‘होमसंस्कृतानां भस्मीभूतानां सक्तूनामन्यत्रविनियोगा
भावात्कर्मप्राधान्यं’ हित्वा सक्तुभिर्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः ।
एवमत्रापि कर्मगतयोः संस्कारप्राप्त्योरसम्भवात्स्वाध्यायेनाधीयी-
तेति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः ॥ इदानीं दृष्टफले सत्यदृष्टफलन्न
कल्प्यमिति सिद्धान्तयति—‘दृष्टे तु नादृष्टम्’ । किन्तदृष्टफलमिति
तदाह—‘दृष्टौप्राप्तिसंस्कारौ’ । अक्षरप्राप्तेः परम्परया पुरुषार्थ-
त्वमाह—‘प्राप्त्यर्थबोधः’ । जायत इति शेषः ॥ न च भोजनादि
वदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् । अवघाता
विवन्नियमादृष्टायविध्युपपत्तेरित्याह—‘विधिनिष्पत्त्या इति’ । यत्तूक्तं
संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादर्शनान्न संस्कार इति,
तत्राह—‘संस्कारसिद्धिः कृत्वध्ययनविधिद्वयोपादानात्’ । क्रतुविधयो

*मैक्स ग्रन्थे ‘कर्मत्वेन’ इति पाठः

†मै० ग्र० ‘प्रतीय मानेपि’ इति पाठः ।

‡मै० ग्र० ‘विधिर्नियत्या’ इति पाठः ।

विधेयावबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधे स्वाध्यायं विनियुजते । अध्य-
यनविधिश्च लिखितपाठादिव्यावृत्त्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य
गमयति । अत उभयोपादानात्तत्सिद्धिः ॥ ननु संस्कारो नामादृष्टाति-
शयः । स च न स्वाध्यायगतः । तव्यप्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थ
भूताध्ययनोपरक्ताया भावनाया अपूर्वाभिधानात् । ततः कथं स्वा-
ध्यायस्य संस्कृतत्वमिति, तत्राह— 'तव्यः कर्मगादृष्टवाची' । अप्र
तव्यप्रत्ययस्य कर्माभिधायितया कर्मकारकस्य * स्वाध्यायस्य
तव्यप्रत्ययं प्रति प्रकृत्यर्थादध्ययनादपि प्रत्यासन्नत्वात्स्वाध्यायगत
मेवापूर्वं तव्यप्रत्ययो वक्ति । अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमेऽपि
तदुपरक्तत्वानियमादितिभावः ॥ यच्चोक्तमन्याङ्गं नार्थप्रमापक
मिति, तदसत् । यतो मन्त्राणां स्वतन्त्रादृष्टशेषाणां तथात्वं युज्यते
इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टम् । तस्य च स्वाध्यायगताक्षरसामर्थ्य
सिद्धार्थावबोधे फले सति फलान्तरकल्पनायोगात्प्राप्ताण्यस्योपवृ-
हकमेवादृष्टं ननु प्रतिबन्धकमित्याह— 'स्वतन्त्रादृष्टशेषत्वान्न
स्वार्थप्रमा प्रतिबध्यते' । सकुन्यायेन कर्मकारकप्राधान्ये परित्यक्ते
स्वतन्त्रादृष्टमेवानापिस्यादित्यत्राह—

'यथाभ्रुजोपपत्तेर्न सकुन्यायः' । सकुबु गत्यभावाच्छ्रुतं
परित्यज्याभ्रुतं कल्पयतां नाम । नेह तद्युक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः ॥
इत्थमध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वं प्रसाधयार्थावबोधपर्यन्ततां निराकृतुं
पूर्वपक्षयति— 'वैधर्म्यनिर्णयं भट्टगुरु विधेः पुमर्थावसानात्' । सर्वत्र
पुरुषार्थपर्यवसायित्वनियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थनिश्चय-
मध्ययनविधिप्रयुक्तं भट्टगुरु मन्येते ॥ ननु सकृदध्ययनादावृत्ति
सहिताद्वा र्थनिश्चयो नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य तथा सति तत्सि-
द्ध्ये सोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारङ्कल्पयिष्यतीत्याह— 'स

मैक्सग्रन्थे 'क्रतुविधयो हि' इति । ॥ मैक्स० पुस्तके
स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्तापूर्वाभिधानात्' इति पाठः
* मैक्स० ग्रन्थे 'स्वाध्यायस्य' इति नास्ति ।

विचारमाक्षिपेत् । ननुस्वविधेयतदुपकारिणोरेव विधिःप्रयोजक इति सर्वत्र नियमः । तथासत्यतादृशं कथमत्राध्ययनविधिराक्षे-
प्यतीत्यत आह—‘अविधेयानुपकार्याक्षेपोऽवघातावृत्तिवत्’ ।
‘ब्रीहीनवहन्ति’ इत्यवघातमात्रं विधेयं न तु तदावृत्तिः
तस्या अवघातवर्थत्वात् । नापि सा विधेयोपकारिणी । अन्त-
रेणावृत्तिं सकृन्मुशलघाता*वघातसिद्धेः । तथापि तदुल्लिख्यसि-
फलसिद्धये स विधिरावृत्तिं यद्वदाचिनोप तद्वत्प्रकृते ऽप्यवगन्त-
व्यम् ॥ ननुवेदमात्राध्यायिनो ऽर्थावबोधानुदये ऽपि व्याकरणा-
द्यङ्गसहितवेदाध्यायिनस्तदुदयसद्भावात्तत्प्रति व्यर्थं विचारं
विधिर्न कल्पयेदित्याशङ्क्यार्थगतविरोधपरिहारायापेक्षित एव
विचार इत्याह—‘साङ्गाध्ययनात्तद्भावे विचारो’ ऽर्थविरोधा-
पनुत्’ । सिद्धान्तयति—‘प्राप्तेस्तु गवादिवत्पुमर्थत्वाद्धिधिस्तदन्तः’
यथाफलभूतस्य क्षीरादेर्हेतवो गवाद्योऽपि पुरुषैरर्थन्ते, तथा
फलवदर्थविबोधहेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वादध्ययनविधिरक्षर-
प्राप्त्यवसानो ऽवगन्तव्यः । नन्वक्षरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवद-
र्थावबोधप्रयुक्तञ्चेत्तर्हि तद्वबोधस्य मुख्यपुरुषार्थत्वाद्वोधान्त
एव विधिः किन्तु स्यादित्यत आह—‘फलवद्वोधान्तत्वे
ध्ययनाकात्स्न्यम्’ । बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानम् । तथा सति
यस्य ब्राह्मणादेर्वस्मिन्मृहस्पतिसवादाविकारस्तस्य तद्वाक्य-
मात्राध्ययनं स्यात् । न तु राजसूयादिवाक्याध्ययनम् ।
तत्र प्रवृत्त्यादिफलाभावात् ॥ स्वपक्षे तु नायंक्षेप इत्याह—
‘कृत्स्नप्राप्तिर्जपार्था’ । न चाबोधकत्वे ऽर्थावबोध एव न सिध्ये-
दिति शङ्कनीयम् । प्रमाणस्य प्रमेयबोधकत्वस्वाभाव्यात् ॥ लौ-
किकासवाक्यानामन्तरेणैव विधिं बोधकत्वदर्शनादित्याह—‘लोक-
वन्नैजो बोधः’ । ननु बोधस्य विधिफलत्वे बोधकाममुद्दिश्यविधातुं

*मै० प्र० सकृन्मुशलघातमात्रादिति पाठः

‘मैक्स ग्रन्थे० ‘विचारो विरोधापनुत्’ इति ।

शक्यत्वात्सुलभोधिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्राप्तिपक्षेऽपि प्राप्तिकाम
 उपनीताष्टवर्षब्राह्मणोऽधिकारी सुलभ एवेति परिहारं स्पष्टत्वा-
 दुपेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति— 'सो काम्यः प्राग्बोध्यभा-
 नाभानयोः' । बोधास्याग्निहोत्रादिलक्षणवेदार्थस्याध्ययनात्प्राक्स-
 न्धोपासनाविवत्पित्राद्युपदेशत एव भाने सिद्धत्वादेव सो
 र्धबोधो न काम्यः । अभाने कामयितुमशक्यः । ज्ञात एव
 विषये कामनानियमात् । ननु सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो
 बुभुत्सा सम्भवति । यद्वा विशेषतोऽपि पित्राद्युपदेशादवगते
 भृत्यौपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधकामना युक्तै-
 वेत्याशङ्क्यैवमव्ययविवबोधमुद्दिश्याध्ययनविधानेन सम्भवतीत्याह—
 उद्देशायोगात् । अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानानां न तावदेकबुद्ध्या विशेषा-
 कारेणोद्देशः सम्भवति । अनन्तत्वात् । सामान्याकारेणोद्देशे
 सामान्यमेव विधिफलं स्यात् । न तु ज्ञानविशेषः । ततो
 नोद्देशो युक्तः ॥ नन्वयविवबोधमुद्दिश्याच्चारणाभावे वेदस्य
 स्वार्थतात्पर्यं न स्यादित्याशङ्क्योपक्रमदिलक्ष्णम्यं तात्पर्यं शब्द-
 बलादेव सिद्ध्यतीत्याह— '*तात्पर्यशब्दात्' । तर्ह्यर्थज्ञानमुद्दि-
 श्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं स्यादिति चेत् । न । पुरुष-
 सम्बन्धकृतदोषाख्यप्रतिबन्धपरिहारार्थत्वादित्याह— 'उद्दिश्याच्चारणम्
 दोषघ्नं लोके' । नन्वध्ययनविधेर्बोधान्तत्वाभावे विचारशास्त्रं
 न प्रवर्तेत प्रयोजकाभावादित्याशङ्क्याह— 'विचार उत्तरविधिप्रयुक्त
 उपपद्यते' । क्रतुबोधविधयः साङ्गवेदाध्ययनादापातप्रतिपन्ना
 विरोधपरिहारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमन्तरेणानुष्ठापयितुमश-
 क्रुवन्तस्तन्निर्णयाय क्रतुविचारं प्रयोजयन्ति । भ्रवणविधिस्तु
 साक्षादेव ब्रह्मविचारं विधत्ते । एवञ्चसति भ्रवणविधेः स्वविधे-
 यप्रयोजकत्वं क्रतुविधीनां च विधेयोपकारिप्रयोजकत्वमित्युप-

*मै० प्र० तात्पर्यं शब्दादिति पाठः ।

पद्यतेतराम् । अध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधेः क्रतुद्वारा स्व-
र्गसिद्धिपर्यन्तत्वात्क्रतुप्राप्तस्यापि तत्प्रयुक्तौ क्रतुविधिवैयर्थ्यं
मापद्येत ॥ नन्वध्ययनविधेस्त्रैवर्णिकमात्रम्प्रति नित्यत्वात्तत्प्र-
युक्तौ विचारस्यापि तल्लभ्येत नान्यथेति चेत् । क्रतुविचारस्य
त्रैवर्णिकमात्रेपि नित्यत्वसिद्धिः किम्वा ब्रह्मविचारस्य । तत्राद्यो-
स्मन्मतेपि सम इत्याह 'अतो नित्यः क्रतुविचारस्त्रैवर्णिकमात्रस्य
यतो ऽकरणे प्रत्यवायश्रवणात्क्रतवस्त्रैवर्णिकानां नित्या अत इत्यर्थः
द्वितीयो ऽनिष्ट इत्याह 'ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैव' । नित्यो
नुपपन्न इति । ननूक्तरीत्याध्ययनस्याक्षरग्रहणान्तत्वे त्रैवर्णिकमविहितं
स्यात् । मैवम् । वाक्यान्तरेण तद्विधानात् । ब्राह्मणेन निष्का-
रणो धर्मः षडङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्च' इति तद्विधिः । तत्र
निष्कारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काश्चित्त्वं निवार्यते । अर्थज्ञाने
पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शाखान्तरगतं निरुक्तकारो यास्क (निरु०
११८) एवमुदाजहार 'अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च-
स्थानुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति यो ऽर्थम् ।
यो ऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दते ।

अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

अस्मिन्मन्त्रद्वये यो ऽर्थज्ञ इत्यनेनैवार्धेन वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते ।
इतरेणार्धत्रयेण ज्ञानराहित्यं निन्द्यते । यो वेदार्थं जानाति सो ऽय-
मिह लोके सकलं श्रेयः प्राप्नोति । तथा तेन ज्ञानेन पापक्षये सति
मृतः स्वर्गं प्राप्नोति । तदेतद्वैहिकामुष्मिकञ्च ज्ञानफलं तैत्तिरीया
मन्त्रोदाहरणेन तदीयतात्पर्याभिधाधिब्राह्मणेन च स्पष्टीचक्रुः—'तदे-
षाभ्युक्ता ये अर्वाङ्मुत का पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदन्त्यादित्यमेव
ते परिषदन्ति । सर्वेऽग्निं द्वितीयञ्च हंसमिति । यावतीर्वै देवता-

स्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति । तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदवि-
द्व्यो दिवेदिवे नमस्कुर्यान्नाश्लीलं कीर्तयेदेता एव देवताः प्रीणाति
(तै० आ० २, १५) इति । वेदं विद्वानर्थविदाः पुरुषाः । स
च द्विविधः—अर्वाचीनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलः
कश्चिदुपाध्यायः, पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादिश्च । तमेतमु-
भयविधं विद्वांसं विधामद्वयमदकुलमदोषेताः परिहृतमन्या ये
पुरुषा अभितो विद्यादिषु दूषयन्ति ते सर्वे ज्यादित्यमेव प्रथमं
दूषयन्ति । आदित्यापेक्षया द्वितीयमग्निं दूषयन्ति । तदुभयापेक्षया
तृतीयं हंसं दूषयन्ति । हन्ति सदा गच्छतीति हंसो वायुः ।
अग्न्यादिरूपत्वं च वेदविदं श्राम्नातम्—‘अग्नेर्वायोरदित्यस्य
सायुज्यं गच्छति’ इति (तै० आ० अ० २) । न केवलमेतदेवतात्रयं
किन्तु सर्वा अपि देवता वेदविदि वसन्ति । ब्राह्मणान्वेदविदो
वृथा रक्षन्ता वा प्रतिदिनं नमस्कुर्यात् । न तु तस्मिन्विद्यमा-
नमपि दोषं कीर्तयेत् । एवं सति तत्र* मन्त्राभूताः सर्वा
अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्गमाणतया तदीयदृढये स्वास्थता
अयं नमस्कृता तोषयति । न चैतदध्ययनस्यैव फलमिति शङ्क-
नीयम् । विद्वासमित्याम्नातत्वात् । अन्यथा ‘वेदमधीयानम्’ इत्या-
म्नायेत । तस्मात्सर्वदेवताबुद्ध्या प्राणिभिः पूज्यस्य वेदार्थविदो
लोकद्वये ऽपि श्रेयःप्राप्तिरुपपद्यते । यस्तु वेदमधीत्यार्थं न विजा-
नाति सो ऽयं पुमान्भारमेव हरति धारयति । स्थाणुरिति दृष्टान्तः ।
छिन्नशाखं शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते । स च यथेन्द्रनार्थ
मेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थम् । तथा केवलपाठकस्य ब्राह्म-
त्वनं भवतोऽयेतावदेव । न त्वनुष्ठानं स्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति ।
किलेत्यनेन लोकप्रसिद्धिर्घोष्यते । लोके ऽपि पाठकस्य यावती

*मैक्स० ग्रन्थे ‘तत्तन्मन्त्र०’ इतिपाठः ।

धनादिपूजा ततो ऽप्यधिका विदुषि दृश्यते । किञ्च यद्वेदा-
ध्यमाचार्यादुगृहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनः पुनरुच्चार्यते
तत्कदाचिदपि न ज्वलति स्वार्थं च प्रकाशयति । यथाग्निरहित-
प्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत् । तथा सति तस्य
वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात् । अलौकिकं पुरुषार्थोपायं
वेत्यनेनेति वेदशब्दनिर्वचनम् । तथा चोक्तम् ।

‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न कुष्यते ।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ’ ॥

अतो मुख्यवेदत्वसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः । किं चात्र यास्केन
(निरु० १’ १९) काचिद्वेदाप्युगृहाहृत्य —

‘उक्तवः पश्यन् दर्शं वाच-

भुत त्वः शृण्वन् शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्यै तन्वं विसृज्य

आदेव पत्य उशतो बुवासा ’ ॥

तत्र पूर्वार्धेन तात्पर्यं स एव दर्शयति । ‘अन्येकः पश्यन् पश्यति
वाचमपि च शृण्वन् शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्यम् ’ इति ।
अस्मायमर्थः—यः पुमानर्थं न वेति तस्मिन् पूर्वार्धेन मन्त्रो ब्रूते
एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्यन्नपि न
सम्यक् पश्यति । एतच्च न बहुवचनादिविवेकाभावे पाठशुद्धे-
रपि कर्तुमशक्यत्वात् । ‘वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स
एवैनं भूतिं गमयति ’ (तै. सं० २’ १’ १) आदित्यानेव
स्वेन भागधेयेनोपधावति त एवैनं भूतिं गमयति : (तै. सं० २
३’ १) इत्यादावव्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात् । अन्यः कश्चि-
दर्थज्ञानाय व्याकरणचङ्गाणि शृण्वन्नपि सीमांजरादित्यादेर्नां
वेदरूपां वाचं न स सम्यक्शृणोति । ‘वावतो ऽश्वात्प्रति शृङ्गीयाता-

वतो वारुणांश्चतुष्कपालाभिर्वपेत्' इति (तै सं० २' ३' १२' १)
 अत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिगृहीतुरिष्टिः प्रतीयते । मीमांसायान्तु
 (पू० मो० ३' ४' ३०) न्यायेन दातुरिति निर्णीतम् । तस्मादुभय-
 विधमप्यविद्वांसम्प्रत्येवमाहेति । तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति—'अप्ये
 कस्मै तन्वं विसस्रइति स्वमात्मानं विवृणुते । ज्ञानं प्रकाशनम-
 र्थस्याहानया वाचा' इति । अस्यायमर्थः—अपिशब्दपर्याय उतोशब्दः ।
 सच पूर्वोक्तानभिज्ञवैलक्षणयायात्र प्रयुक्तो निपातानामनेकार्थत्वात्
 यः पुमान् व्याकरणाद्यङ्गैः स्वशब्दार्थं मीमांसया तात्पर्यञ्च शोधयितु-
 म्प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै वेदः स्वकीयां तनु विसस्रे । स्वमित्यादिक-
 म्पदव्याख्यानम् । ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्यं व्याख्यानम् । वेदार्थप्रका-
 शनक्षमं सम्यग्ज्ञानमनया तृतीयपादरूपया वाचा मन्त्र आहेति ।
 चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति—'उपमोत्तमया वाचा । जायेव पत्ये
 कामयमाना सुवासाः । ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः ।
 कामयमाना ऋतुकालेषु । यथा स पत्नीं पश्यतिसश्रृणोती-
 त्यर्थज्ञप्रशंसा' इति । अस्यायमर्थः—उत्तमया चतुर्थपादरूपया
 वाचा तृतीयपादार्थस्योपमोच्यते उशतीत्येतस्य व्याख्यानं कामय-
 मानेति । यद्यप्यहि गृहकृत्यवेलायां मलिनवासास्तथापि सम्भो-
 गकालेषु कल्याणवासा भवति । तत्र हेतुः कामयमाना ऋतु-
 कालेष्विति । यथा स पतिरेनां जायां साकल्येनादरयुक्तः पश्यति
 किञ्च तयोक्तं अर्थं हितबुद्ध्या श्रृणोति तथायं चतुर्दशविद्यास्थान-
 परिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति । वेदोक्तञ्च
 धर्मब्रह्मरूपमर्थं हितबुद्ध्या स्वीकरोति सेयमुक्ता वेदार्थाभिज्ञस्य
 प्रशंसेति । पुनरप्युगन्तरं यास्क (निरू० १' २०) उदाजहार—'तस्यो
 चरा भूयसे निर्वचनाय ।

उत त्वं सख्ये स्तिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।

अवेन्वा चरति माययैव वाचं शुभ्रुवां अफलागपुष्पाम् ॥

अशमयो—पूर्वोदाहृतोऽयं 'उत त्वः पश्यन्' इत्यादिकाया

ऋचोऽनन्तरमेवाग्नाता काचिदुक्तस्य पूर्वोक्तमन्त्रस्यार्थस्य भूयसे
निर्वचनाय सम्पद्यते । तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति ।
कथमिति चेत् । तदुच्यते । अपि चैकं चतुर्वशविद्यास्थानकुशलं
पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा स्थैर्येण वेदोक्तार्थामृत-
पानयुक्तमाहुः अभिज्ञाः कथयन्ति । 'सखिविदं सखायम्'
इति मन्त्रे वेदस्य सखित्वमुदाहृतम् । यद्वा स्वर्गलोके वेदानां
सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाहुः । वाचामिना ईश्वराः
सभासु प्रगल्भा वा वाजिनः तेषु मध्ये ऽप्येनं वेदार्थकुशलं चोद-
यितुं न हिन्वन्ति । न के ऽपि प्राप्नुवन्ति । तेन सह विव-
दितुमसमर्थत्वात् । यस्त्वन्यः पाठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं
शुश्रुवानभवति । पूर्वकारणोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्पम् । उत्तर-
कारणोक्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं फलम् । यथा लोके पुष्पं फलस्यो-
त्पादकं तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्म-
ज्ञानेच्छां जनयति । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन' (बृ० उ० ४, ४, २२) इति
श्रुतेः । यथा च फलं तृतिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकृत्यत्वहेतुः ।
'यत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति' इति श्रुतेः ।
तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एष पुमानधेन्वा मायया सह
चरति । नवप्रसूतिका 'क्षीरस्य दोग्धी गौः प्रीतिहेतुत्वाद्भि-
तीति व्युत्पत्त्या धेनुरित्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा
वाग्धर्मब्रह्मज्ञानरूपं क्षीरस्य दोग्धीत्यधेनुः । अत एवासौ माया-
कपटरूपा । ऐन्द्रजालिकनिर्मितगोसदृशगोरूपत्वात् । तथा
मायया सह चरन्नयं परमपुरुषार्थस्य लभत इत्यर्थः । इत्थं
यास्केन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिन्दोदाहरणस्य प्रपञ्चितत्वात् । 'यज्ञ
स्तूयते तद्विधीयते' इति न्यायेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधि-
रभ्युपगन्तव्यः । किं च नक्षत्रेष्टिकाण्डे प्रतीष्टिफलवाक्यं वाग-
तद्वेदनयोः समानमेवास्मायते—'यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नादः

एवं ह वा एव मनुष्याणां भवति । य एतेन हविषा यजते
य उ चैनमेवं वेद' इति (तै० ब्र० ३, १, ४, १) अतो
यागवत्फलाय स्ववेदनमपि विधीयते । अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि
ब्राह्मणेषु वेदनविधयो द्रष्टव्याः । ननु 'विद्याप्रशंसा' इति [पू०
मी० १, २, १५] सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना
सूत्रितमिति चेत् । अस्तु नाम । विद्यमानेनापि फलेन प्रशं-
सितुं शक्यत्वात् । दर्शयागस्य पूर्वमासयागस्य चातिपाते
सति प्रायश्चित्तरूपां वैश्वानरेष्टि विव्रातुं विद्यमानेनैव स्वर्ग-
फलेन स्तुतिः क्रियते । 'सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्वमास-
विज्येते' इति [तै० सं० २, २ ५, ४] एतच्चाचार्यैर्ब्रह्मज्ञान-
फलवाक्यस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतम्—

'इच्छाम्येवार्थवादत्वं वचसोऽन्यदरत्वंतः ।

यथावस्त्वभिवायित्वाद्य त्वभूतार्थवादता ॥

इज्येते स्वर्गलोलाय दर्शदर्शो यथातथा ।

न त्वभूतार्थवादत्वं पापश्लोका भुतिर्यथा' ॥

न च वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शङ्कनी-
यम् । फलभूयस्त्वेन परिहृतत्वात् । उदाहृतञ्चात्र जैमिनि
सूत्रम्—'फलस्य कर्त्तृनिष्पत्तस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो
वा फलविशेषः स्यात्' । (पू० मी० १, २, १७) एत-
च्चास्माभिः 'तरदि ब्रह्महत्यां योश्चमेवेन यजते य उ
चैनमेवं वेद' (छा० उ० १, १, १०,) इत्युदाहरणेन
व्याख्यातम् । छन्दोगाश्च केवलानुष्ठानाद्विद्यासहितेऽनुष्ठाने
फलातिशयमामनन्ति—'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न
वेद । नाना तु विद्या साविद्या च । यदेव विद्यया
करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरम्भवति' इति (शत०
ब्रा० १४, ७, ० ३,) यद्यप्यङ्गावबोधोपास्तिरत्र विद्याशब्देन

विषयिता । तथापि न्यायः सर्वास्वपि विद्यासु समानः
 कुतस्तवैतावती वेदने भक्तिरिति चेत् । कुतो वा
 तावांस्तत्रैषोऽत्र प्रद्वेषः । प्रशंसात्वस्याभि भूयसी दर्शिता
 निन्दान्तु न काप्युपलभामहे । किन्तु कर्मजन्यपूर्वं यथा
 अरण्यदुर्वर्षं जीवेन सह गच्छति । तथा विद्याजन्यमप्य-
 पूर्वं गच्छति । तथा च वाजसनेयिन आमानन्ति—‘तं विद्या
 कर्मणी सप्तवारभेते पूर्वजन्तवः’ इति (तै० सं० ५. ३. १२, ॥)
 तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वादर्थज्ञानायवेदोप्याख्यातव्यः
 विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिज्ञानमन्तरेण भोक्तृलुप्तत्वावादिषया
 द्वयोः निरूप्यन्ते व्याख्यानस्य व्याख्येयो वेदो विषयः ।
 तदर्थज्ञानं प्रयोजनम् । व्याख्यानव्याख्येयभावः सम्बन्धः ।
 ज्ञानार्थी चाधिकारी । यदप्येतादृशसिद्धन्तथापि वेदस्य विषया-
 दभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयविकं न स्यात् । अतो
 वेदस्य चतुष्टयमुच्यते । वेदे पूर्वोत्तरकारणयोः क्रमेण धर्म-
 ब्रह्मणो विषयः । तयोरनन्यत्वमवत्वात् । तथा च पुरुषार्थ-
 तुरासने सूत्रितम्—‘धर्मब्रह्मणो वेदैकवेद्ये’ इति । जैमिनीये च
 द्वितीयसूत्रे चोदनैव धर्मं प्रमाणं चोदना प्रमाणमेवेति नियम
 द्वयं सम्प्रदायविशिष्टविहितम् । चोदनैरेवमुभयं मुपपादयितुं
 चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतम् ‘प्रत्यक्षमभिहितं’
 विद्यमानोपलभ्यमन्त्वात् इति (पू० मी० १, १, ४) अनुष्ठाना
 दूर्ध्वमुत्पत्तस्यमानस्य धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वाच्च प्रत्यक्षयोग्यता-
 स्ति । उत्तरकालेऽपि रूपादिग्राहित्यान्नेन्द्रियैरवगम्यते । अत
 एवावष्टमिति सर्वैरभिधीयते । लिङ्गराहित्यान्नानुमानविषय-
 त्वमप्यस्ति । सुखदुःखे धर्माधर्मबोलीकृतमिति चेत् । बाढम् ।
 अयमपिलिङ्गलिङ्गभावो वेदेनैव गम्यते । ततश्चोदनैव धर्मं प्रमाणम् ।
 वैशासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनो-

पि शास्त्रैकविषयत्वं भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम्—‘शास्त्रादेव प्रमाणा-
ज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः’ इति ।
श्रुतिश्च भवति—‘नावेदविन्मनुते तं ब्रह्मन्तम्’ इति (तै० ब्रा०
३, १२, ६,) तत्रोपपत्तिः पूर्वाचार्यैरेवमुदीरिता—‘रूपलिङ्गा-
दिराहित्यान्नास्य मानान्तरयोग्यता’ इति । तस्मादनन्यलभ्य-
त्वादस्ति धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वम् ॥ तदुभयज्ञानं वेदस्य साक्षात्-
प्रयोजनम् । न च तस्य ज्ञानस्य सप्त द्वीपा वसुमती
राजासौ गच्छतीत्यादिज्ञानवदपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शङ्कनीयम्
धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य स्तूयमानत्वात् । ‘धर्मो विश्वस्या जगतः
प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति । धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं
प्रतिष्ठितम् । तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति’ इति (तै० ब्रा० १०, ६३, ७)
उद्गण्डस्य राज्ञो नियामकत्वाद्विवदमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्बलस्यापि
राजसाहाय्यवज्जयहेतुत्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः । तथा च वाजसनेयिनः
सृष्टिप्रकरणे समामनन्ति—(शत० ब्रा० १४, ४, २, २६) तच्छ्रेयोरूप-
मत्यसृजत धर्मं तदेतत्तत्रस्य तत्र यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो
अबलीयाम्बलीयांसमाशंसते । धर्मेण यथैवराज्ञैवम्’ इति (तै०
ब्रा० ८, १) ‘ब्रह्मविदामोति परं’ । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ ।
तरति शोकमात्मवित्’ (छां० ३० ७, १, ३) इत्यादिश्रुतिषु धर्मब्रह्म-
ज्ञानयुक्तपुरुषार्थः प्रसिद्धः । तदुभयज्ञानार्थविदाधिकारी । सच-
त्रैवैर्यिकः पुरुषः । स्त्री *शूद्रयोस्तु सत्यामपि ज्ञानापेक्षायामुपनयना-

*पूर्वं मीमांसायां (अ० ६ पा० १ अ० ७) उत्तरमीमांसायां (अ०
१ पा० ३ सू० १०) च शूद्रस्यैव वेदाध्ययनानधिकारो दर्शितः, नतु स्त्रीणाम् ।
अतस्तासां पतिसमानाधिकारत्वमेव । अत एव—(जै० न्या० अ० ६
पा० १, अ० ४, ॥)

‘स्त्रिया न सोऽस्त्यस्ति वा, नो पुलिङ्गेन तदीरणात्
प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्याद्य आविचक्षितम् ।

भावेनाध्ययनराहियार्द्धे अधिकारः प्रतिपिद्धः। धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणा-
दिमुखेनोत्पाद्यते। तस्मात्त्रैवर्णिकपुरुषाणां वेदमुखेनार्थज्ञानेऽधिकारः

+ मैक्स० पुस्तके 'उत्पाद्यते' इति पाठः।

अस्त्युद्देश्यगतत्वेन संख्यया सदृशत्वतः ।

यद्विभक्तिविकारादे रर्थस्तत्प्रकृते ननु ॥

'स्वर्गकामो यजेत' इति पुलिङ्गशब्देनाधिकारिणो विधानात्सो-
ऽधिकारः स्त्रिया नास्ति । न च ग्रहैकत्ववल्लिङ्गमविवक्षितम्—इति
वाच्यम्, एकत्ववल्लिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् । प्रकृत्यर्थतया तु ग्रहव-
द्विवक्षितं पुलिङ्गम् । इति प्राप्ते—ब्रूमः—अस्ति स्त्रियाः कर्मा-
धिकारः । कुतः पुलिङ्गस्याविवक्षितत्वात् नह्येकत्वस्य
प्रत्ययार्थत्वम् विवक्षायां निमित्तम् । किन्तुद्देश्यगतत्वम् ।
इहापि 'यः स्वर्गकामः स यजेत' इति वचनव्यक्तौ पुलिङ्गस्योद्देश्यगत-
त्वेनैकत्वसंख्यासदृशत्वाद्वास्ति विवक्षितत्वम् । नच—प्रकृत्यर्थो
लिङ्गम् । किन्तु—स्त्रीलिङ्गं तावद्वादादिभिः स्त्रीप्रत्ययैरभिधीयते ।
पुलिङ्गं तु 'वृत्तान्' इत्यस्मिन् द्वितीयावहुवचने विभक्तिविकारेण
नकारादेशलक्षणेनाभिव्यज्यते । एवम् 'कुलम्' इत्यस्मिन् प्रथमैकवचने
नपुंसकाभिव्यक्तिः । तस्माल्लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावादुद्देश्यगतत्वे-
नाविवक्षितत्वाच्च स्त्रिया अप्यधिकारः । "अथच—विवाहरहिताना-
मपि ब्रह्मवादिनीनामुपनयनादिभिरुत्तमलोकसम्भवात् । अत एव
हारीतेनोक्तम्—"द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योषधश्च, तत्र
ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे मित्राचर्याः"—
इति । वधूनां तूपस्थिते विवाहे कथञ्चिदुपनयनमार्गं कृत्वा विवाहः
कार्यः, इति । मैवं । तस्य कल्पान्तरविषयत्वात् । तथाच यमः—
'पुराकल्पे कुमा (तुना) रीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनन्तथाः ॥

*बहुषु पुस्तकेषु 'सावित्रीवचनम्' इति पाठो दृश्यते स तु

सम्बन्धस्तु वेदस्य धर्मब्रह्मण्यां सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । तदीयज्ञानेन सह जन्यजनकभावः । त्रैवर्णिकपुरुषैः सहोपकार्योपकारकभावः । तदेवं विषयाद्यनुबन्धस्तुष्टयमवगत्य समाहितधियः श्रोतारो वेदव्याख्याने प्रवर्तन्ताम् ॥ अतिशम्भीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि । अतएव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुण्डकोपनिषदाथर्वणिका आमनन्ति 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इति ह स षड्ब्रह्मविदो वदन्ति । परा चैवापरा च तत्रापरा अग्नेदो यजुर्वेदः सामवेदो ऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते' इति (मु० उ० ११४) साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात्षडङ्गसहितानां कर्मकाण्डानामपरविद्यात्वम् । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां परविद्यात्वम् ।

पिता पितृज्यो भ्राता वा नैनामध्यगयेत् परः ।

स्वगृहे चैव कन्याया भैक्षचर्या विधीयते ॥

वर्जयेदजिनं चीरं जटाधारणमेव च ॥

(पञ्चश्रर—माधव २ अ०—आ० का०—पृ० ४८५) ।

इतिस्वोक्तिद्वयं सङ्गच्छते । तस्मान्निश्चीयते स्त्रीपदमत्र केनचिन्महात्मना प्रक्षिप्तम् ॥ एतदधिकरणानुसारेण सर्वेषु यागेषु स्त्रिया अधिकारप्राप्तौ वेदाध्ययनमन्तरा तदनुपपत्त्या 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत' इत्यत्रापि तस्या अधिकारित्वसिद्धौ का हानिः उत्तराधिकरणेन (६।१५) दम्पत्योः सहैवाधिकारो बोधितो न तु पृथक् । तेन पर्यौ जीवति तस्या अग्रधानत्वात्सातन्त्र्यं नास्तीत्येव सूचितमिति त्वम्यत् ॥

ग्रामाधिकः, यतः—“मनसा भर्तुरतिचारे त्रिरात्रं यावकं क्षीरोदनं वा भुज्जानाधःशयीत ऊर्ध्वं त्रिरात्रादप्सु निमग्नायाः सावित्र्याष्टशतेन शिरोभिर्बुडुयात् पूता भवति” इति त्रिसिद्धस्मृतौ (अ० २० ख० ५)

वर्णस्वरगुणकारणप्रकारो यत्नोपदिश्यते सा शिक्षा । तथा च
तैत्तिरीया उपनिषद्धारम्भे समामनन्ति—‘शिक्षां व्याख्यास्यामः ।
वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम सन्तान इत्युक्तः शिक्षाव्यय’ इति ।
(तै० आ० ७ २ ।) वर्णोऽकारादिः । सचाङ्गभूतशिक्षाग्रन्थे स्पष्ट-
मुदीरितः—

‘ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः ।

प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा ॥

इत्यादिना । (शि० ३) स्वर उदात्तादिः । सोऽपि तत्रोक्तः—
‘उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः’ । (शि० ११) मात्रा हुस्वा-
दिः । सापि तत्रोक्ता—‘हुस्वो दीर्घः मृत इति कालतो नियमा अवि’ ।
(शि० ११) बलं स्थानप्रयत्नौ । तत्र ‘अष्टौ स्थानानि वर्णानाम्’
इत्यादिना (११) स्थानमुक्तम् । अस्वोऽस्पृष्ट यणस्वीषद् इत्या-
दिना (१३) प्रयत्नोक्तः । सामशब्देन साम्यमुक्तम् । ‘अतिदुता-
तिविलम्बितगीत्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चरणं
साम्यम् । ‘गीती शीघ्री शिरःकम्पी’ इत्यादिना ‘उपांशु दष्ट त्व-
रितम्’ इत्यादिना (शि० ३५) दोषा उक्ताः । माधुर्यमक्षरव्यक्तिः ।
इत्यादिना (शि० ३३) गुणा उक्ताः । सन्तानः संहिता ‘वायवायाहि’
इत्यत्रावादेशः । ‘इन्द्राग्नी आगतम्’ इत्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याक-
रणेऽभिहित्वाञ्छिक्षायामुपेक्षितम् । शिष्यमाणवर्णादिवैकल्ये बाध-
स्तत्रोदाहृतः—(शि० ५२) मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या
प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः
स्वरतोऽपराधात् ॥

तत्तत्प्रायश्चित्तार्थं श्रीणामपि गायत्रीजपहोमविधानस्यान्यथानुपपत्त्या
गायत्रीवचनस्य व्यवश्यकत्वात् । तस्मात् सावित्र्या वाचनं इति पाठस्यैव
प्रामाणिकत्वे ‘अध्यापनं’ ‘वाचनं’ इत्युभयत्रापि शिष्यार्थ-
भूतप्रयोजकत्वस्यास्मिन्कल्पे निषेधेऽपि धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपप्र-
योज्यत्वस्य निषेधे मानाभावः ॥

'इन्द्रशत्रुर्वधस्व' (तै० सं० २, ४, १२, १) इत्यस्मिन्मन्त्र इन्द्रस्य शत्रुघातक इत्यस्मिन् विवक्षिते ऽग्निं तत्पुरुषसमासे 'समासस्य' इति (अष्टाध्या० ६ १, २२३) सूत्रेण तत्पुरुषत्वाद्-न्तोदात्तेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः । तथा सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपेन बहुव्रीहित्वादिन्द्रो घातको यस्येत्यर्थः सम्पन्नः । तस्मात्स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षाग्रन्थो ऽपेक्षितः । कल्प-स्वाश्वलायनपस्तम्बबौधायनादिसूत्रम् । कल्पयते समर्थयते या-गप्रयोगो ऽप्रेति व्युत्पत्तेः । तन्वाश्वलायनः किं मन्त्रकारणमनुसृत्य प्रवृत्तः, किंवा ब्रह्मणमनुसृत्य । नाद्यः । 'दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः' (आ० १, १, ३) इत्येवं तेनोपक्रान्तत्वात् । न हि 'अग्निमीले' इत्यादयो मन्त्रा दर्शपूर्णमासयोः कचिद्विनिर्मुक्ताः । न द्वितीयः । 'आग्नाः वैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयायाम्' (पे० ब्रा० १, १) इत्येवं दीक्षणीयेष्टे ब्रह्मणे प्रक्रान्तत्वात् । अत्रोच्यते-मन्त्रकारणो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण । ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः—'यत्स्वाध्यायमधी-योतैकामप्यृचं यजुः साम वा तब्रह्मयज्ञ' इति । (तै० आ० २, १६) सो ऽयं ब्रह्मयज्ञजपो ऽग्निमील इत्याम्नायक्रमेणैवा-नुष्ठेयः तथा सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचस्तोमे पारिक्षवं शंसतीति विधीयते । तथाश्विने ऽसम्प-त्स्यमाने सूर्यो नोदियादपि सर्वा दशतयीरनुब्रूयादिति विधीयते—'तथा रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते । यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानश्च न त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत' (तै० आ० २, १०, ६) इति प्रायश्चित्तरूपं वेदपारत्यणं विहितम् । इत्यादिषु कृत्स्नमन्त्रकारणविनियोगेषु

*मैक्स० ग्रन्थे—'आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयमे-कादशकपालम्' इति पाठः । *मैक्स० ग्रन्थे 'शस्यमाने' इति पाठः ॥

सम्प्रदायपारम्पर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगान्तु
मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्याश्वलायनो
दर्शयति । अतो मन्त्रकारणक्रमभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः 'इषेत्वा'
इत्यादिमन्त्रास्तु क्रत्वनुष्ठानक्रमेणैवाग्नाता इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव
क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः । आग्नातत्वादेव जपादिष्वपि स एव
क्रमः यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रान्ता तथापि तस्या इष्टेर्दर्श-
पूर्णमासविकृतिस्त्वेन तदपेक्षत्वादाश्वलायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तम्
अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति ॥
नहि 'प्रवो वाजा' इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामेव विनियोगमा-
श्वलायनो ब्रवीतु । 'नमः प्रवक्त्रे' (आ० १, २) इत्यादयस्त्व-
नाग्नाताः कुतोविनियुज्यन्ते इति चेत् । नायं दोषः । शास्त्रा-
न्तरसमाग्नातानां ब्राह्मणान्तरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहार-
न्यायेनात्र वक्तव्यत्वात् । सर्वशास्त्राप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः ।
तस्माच्छिद्धेव कल्पोऽप्यपेक्षितः । व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्यया-
द्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते । तथा चेन्द्रवायव-
ग्रहब्राह्मणे समाग्नायते—'वाग्वै पराच्यव्याकृता वदन्ते देवा
इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्वन्ति । सोऽब्रवीद्वरं
चुणै मष्ट्य चैवैष वायवे च सह गृह्यते । तस्मादैन्द्रवायवः सह
गृह्यते । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्यव्याकरोत् । तस्मादियं
व्याकृतावागुद्यत' इति (तै० सं० ६, ४, ७, ३) 'अग्निमीले
पुरोहितम्' इत्यादिवाक्पूर्वस्मिन्काले पराची समुद्रादिध्वनिवदे-
कात्मिका सत्यव्याकृता प्रकृतिः प्रत्ययः पदं वाक्यमित्यादिविभाग-
कारिग्रन्थरहितासीत् । तदानीं देवैः प्रार्थित इन्द्र एकस्मिन्नेव
पात्रे वायोः स्वस्य च सोमरसग्रहरूपेण चरेण तुष्टस्तामज्जण्डां
वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वत्राकरोत् ।
तस्मादियं वाग्निदानीमपि पाणिन्यादिमहिर्षिभिर्न्याकृता सर्वैः

पठ्यत इत्यर्थः । तस्यैतस्य व्याकरणस्य (प्रयोजनविशेषोः वरु-
चिना वार्तिके दर्शितः-) ' रत्नोद्गायमलच्चसन्देहाः प्रयोजनम् '
 इति । एतानि रत्नादिप्रयोजनानि प्रयोजनान्तराणि च महा-
भाष्ये (महा० भा० आ०१) पतञ्जलिना स्पर्धाकृतानि । रत्नार्थं
वेदानामध्येयं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारलो हि सम्य-
ग्वेदान्परिपालयिष्यति वेदार्थं व्याख्यस्यति । ऊहः सत्वपि । न
सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः । ते चावश्यं-
यज्ञमतेन यथायथं विपरिणामयितव्याः । तन्नावैयकारणः शक्नोति
विपरिणामयितुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् । आगमः सत्वपि
ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति ।
प्रधानञ्च षट्खण्डेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो
यत्नः फलवान्भवति । लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । बृहस्पति-
रिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं
प्रोवाच । नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च वक्ता । इन्द्राध्येता ।
दिव्यं वर्षसहस्रमभ्ययनकालः । अन्तं च न जगाम । अद्यत्वे-
पुनर्वदि परमायुर्भवति स वर्षश्चतुर्जीवति । तत्र कुतः प्रति-

* " इतः पूर्वन्तु सवार्तिकशास्त्रान्वाख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्शन-
परो भाष्यकारस्यैव ग्रन्थ इति बोध्यम् " इति । ' सिद्धे शब्दार्थं
सम्बन्धे ' इतिवार्तिकव्याख्याक्सरे भाष्यप्रदीपोद्घोते नागेशो-
क्तयार्थं ग्रन्थो भाष्यकारस्यैवेति निश्चीयते । अत एव भाष्य-
कृता सिद्धपदस्यैव ग्रन्थारम्भे मङ्गलार्थत्वं स्थापितम् । मट्टो-
ज्जिदीक्षितेनापि समासकौमुद्यामुक्तवाक्यस्य भाष्यीयत्वमेवोक्तम् ।
भाष्यकृतमेवैव शैली यत् स्वयं सूत्ररूपतयोक्तमेव व्याख्यायते ।
अत एव स्वपदानि च वर्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः' इति
गुणसम्प्रदायप्रकीर्तितवाक्यं सङ्गच्छते । तस्मादत्र केनचित्सम्प्रदा-
आनधीतभाष्येणैव शोधितमिति प्रतीयते इति बोध्यम् ।

पदपाठेन सकलपदावगमः । कुतस्तरां प्रयोगेण । असन्देहार्थं
चाध्येयं व्याकरणम् । याशिकाः पठन्ति—‘स्थूलपृषतीमाग्निवारु-
णोमनङ्वाहीमालभेत’ इति । तत्र न ज्ञायते किं स्थूलानि पृषन्ति
यस्याः सा स्थूलपृषती । किम्या स्थूला चासौ पृषती च
स्थूलपृषतीति । ताच्चाद्वैयाकरणः स्वरतो ऽप्यवस्यति । यदि
समासान्तोदासत्वं तदा कर्मधारयः । अथ पूर्णपदप्रकृतिस्वरत्वं
न्ततो बहुव्रीहिरिति । इमानि च भूयः शब्दालुशासनस्य प्रयो-
जनानि । ते ऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतम् । यस्तु प्रयुक्ते ।
अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । चत्वारि । उत
त्वः । सक्तुमिव । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो
असि’ वरुण ।

ते सुराः—तेऽसुराः हेतयो हेतय इति कुर्वन्तः पराश्रभूयः
तस्माद्वाङ्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै । म्लेच्छो ह वा
एव यदपशब्दः॥ म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।

दुष्टः शब्दः—

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो पराधात् ॥
दुष्टाच्छब्दान्माप्रयुंक्षमहीत्यध्येयं व्याकरणम् ।

यदधीतम्—

‘यदधीत मविज्ञातं निगदेनैव शब्दपते ।

अनगनाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिञ्चित् ॥

अविज्ञातार्थकं माधिगीप्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ॥

† मैक्स० ग्रन्थे ‘अबतु’ इति दृश्यते ।

यस्तु प्रयुङ्क्ते—

‘यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्वयमहारकाले ।

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविदुष्यति चापशब्दैः ॥

कः वाग्योगविदेव । यो हि शब्दाज्जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति

यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमप्रशब्दज्ञाने ऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा
 भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दाः । अल्पीयांसः शब्दाः ।
 एकैकस्य हि शब्दस्य बहवो ऽपभ्रंशाः । यथा गौरित्येतस्य शब्द-
 स्य गावी गोणी गोपोतलिकेत्येवमादयः । अथ यो ऽवाग्योगविद-
 ज्ञानं तस्य शरणम् । विषम उपन्यासः । नात्यन्तायाज्ञानं शरणं
 भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सो ऽपि
 मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि कः । अवाग्योगविदेव । अथ
 यो वाग्योगविज्ज्ञानं तस्य शरणम् ॥

अविद्वांसः—

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाप्नो ये न स्तुतिं विदुः ।

कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्री प्विषायमहं वदेत् ॥

स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥

विभक्तिं कुर्वन्ति—

याक्षिकाः पठन्ति—प्रयाजाः सविभक्तिका कार्या इति । नष्वा-
 न्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् । तस्मा-
 दध्येयं व्याकरणम् ॥

यो वा इमाँ—

यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति-
 स आर्त्विजीनो भवति ॥

आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥

चत्वारि—(ऋ० वेद ४, ५८, ३)

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
 त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आश्विवेश ॥

चत्वारि शृङ्गा । चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपा-
 ताश्च । त्रयो अस्य पादाः । त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्त्तमानाः
 द्वे शीर्षे । सुपस्तिङश्च । सप्त हस्तासः । सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः ।

त्रिषु स्थानेषु बद्धः । उरसि कण्ठे शिरसि । वृषभो वर्षणात्कामानाम् ।
रोरवीति । रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्या आविवेश । महता
देवेन नस्तादात्म्यं यथा स्यादित्यभ्येय व्याकरणम् ॥

अथवा चत्वारि (ऋ० १-१६४-४५)

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा
ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो
मनुष्या वदन्ति ॥ ये मनीषिणः । मनस ईचिणो मनीषिणः ।
गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति न च्छेष्टन्ते । तुरीयं वाचो
मनुष्या वदन्ति तुरीयं हवा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते ॥

उत त्वः—(ऋ० वे १०, ७२, ४)

उत त्वः पश्यन्त ददर्श वाचगुत त्वः शृण्वन् शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं विसृजे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥
अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति शृ अपि न शृणोत्ये-
नाम् । अधिद्वान्तमाहार्थम् । त्वस्मै अन्यस्मै तन्वं विसृजे ।
तनुं विवृणुते । जायेव पत्य उशती सुवासाः । यथा जाया
पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते । एवं वा-
ग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते । वाक्खनो विवृणुयादित्यभ्येयं
व्याकरणम् ॥

सक्तुमिव—(ऋ० वे० १०, ७१, २)

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो, यत्र धीरा मनसा वाचमकृत ।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥
सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति । कसतेषां स्वाद्विपरीतस्य विक-
सिता भवति । तितउ परिपवनं भवति । ततघट्टा तुल्यघट्टा ।
धीराः प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तः । मनसा प्रज्ञानेन वाचमकृत
वाचमकृषत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते । सक्तुज्यानि

जानते । क एष दुर्गमो मार्गः । एकगम्बो वाग्विषयः के
पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां लक्ष्मी निहिताधि-
वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीनिहिता भवति* ॥

सारस्वतीम्-

आहिताग्निरपशब्दं प्रयुञ्जानः प्रायश्चिन्सीयां
सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । प्रायश्चिन्सीया मा भूमेत्वध्येयं
व्याकरणम् ॥

दशम्यां पुत्रस्य-

दशम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्घोषवदाद्यन्तर-
न्तस्थमभिनिष्ठान्तं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा कृतं नाम कुर्यान्न
तद्धितान्तमिति । न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या
विज्ञानुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् ॥

सुदेवो असि-[ऋ० वे० ८: ६८, १२]

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनु-
क्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरामिव ॥

सप्त सिन्धवः । सप्त विभक्तयः । काकुर्जिह्वा ।
सास्मिन्विद्यत इति काकुदं तालु । ‡ ऊर्मिः सूरिः स्थूला
लोहप्रतिमैति ॥ एवं 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इत्यादिवार्ति-
कोक्तान्यत्रापि प्रयोजनान्धनुसन्धेयानि ।

अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते-अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं
यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् । गौः ग्मा ज्मा क्षमा क्षमा इत्यारभ्य 'वसवः
वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्यः' इत्यन्तो यः पदानां समान्नायः
समान्नातस्तस्मिन्ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते ।
एतावन्ति पृथिवीनामान्येतावन्ति हिरण्यनामानीत्येवं तत्र तत्र

*मैक्स ग्रन्थे 'लक्ष्मीलक्षणाद्भासनात् परिवृद्धा भवति' इत्यपि
दृश्यते ।

‡मैक्स ग्रन्थे 'ऊर्मिः' इति नास्ति -

विस्पष्टमभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं त्रिकारणम् । तच्चानुक्रम-
मल्लिकाभाष्ये दर्शितम्—

आद्यं नैघण्टुकं कारणं द्वितीयं नैगमं तथा ।

तृतीयं दैवतञ्चेति समाम्नायस्विधा स्थितः ॥

गौराद्यपारपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम् ।

ऊहाद्यु ह्यमृषीसान्तं नैगमं सम्प्रवृत्तते ।

अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकारणमुच्यते ॥

अग्न्यादिदेवी ऊर्जाहुत्यन्तः क्षितिगतो मणः ।

वाय्वाद्यो भगान्ताः स्युस्तस्मिन् देवताः ॥

सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थाना देवता इति ।

गौरा (गवा) दिदेवपत्न्यन्तं समाम्नायमधीयते ॥

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते
तत्र निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेष्वमरसिंहवैजयन्तीहलायुधा-
दिषु दश निघण्टव इति व्यवहारात् । परमत्रापि पर्यायशब्द-
संघोपदेशादाद्यकारणस्य नैघण्टुकत्वम् । तस्मिन्कारणे त्रयो-
ऽध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषयाणि
नामानि । द्वितीये मनुष्यतत्त्वयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये
तनुमयद्रव्यगत*बहुत्वह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि । निगमशब्दो वेद-
वाची । यास्केन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येव वेदवाक्या-
नामवतारितत्वात् । तस्मिन्निगम एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां
चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्कारण उपदिष्टत्वात्तस्य कारणस्य नैगम-
त्वम् । पञ्चमाध्यायरूपस्य तृतीयकारणस्य दैवतत्वं विस्पष्टम् ।
षष्ठ्याध्यायरूपकांडत्रयात्मक पतस्मिन्ग्रन्थे परनिरपेक्षतया पदार्थस्वो-
क्तत्वात्तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम् । तद्व्याख्यानञ्च 'समाम्नायः
समाम्नात' इत्यारभ्य 'तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति' इत्य-

*मैक्स ग्रन्थे तनुमयद्रव्यगततनुबहुत्व० इति पाठः ।

नैर्द्वादशभिरध्यायैर्योस्को निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्ते इति व्युत्पत्तेः । तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च इति प्रतिज्ञाय 'उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति' इति निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतम्—'नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्यथायम् । नेन्द्रं देवममंसत्' इति, प्रतिषेधार्थीय इति । 'दुर्मदासो न सुरायाम्' इत्युपमार्थीय इति च । तच्च लोके केवलप्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधोपमालक्षणेभ्योपायोदाहरणमस्मिन् ग्रन्थे ऽवगम्यते । एवं ग्रन्थकारेणोक्तस्तत्तत्पदनिर्वचनविशेषारतत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसर एवास्माभिरुदाहरिष्यन्ते । न च निर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयम् । एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषाञ्चिदुक्तत्वात् । 'तदाहुतीनामाहुतित्वम् इति । 'तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षत' इति (ऐ० ब्रा० २, ४, ३,) । 'यदप्रयसत्तृथिव्याः पृथिवीत्वम्' (तै० ब्रा० १, १, ३, ७) इति च । ग्रन्थकारो ऽपि तत्र तत्र सूक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति । केषाञ्चिन्निर्वचनानां व्याकरणबलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अत एव ग्रन्थकार आह—तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकञ्च' (निरु० १, १५) इति । तस्माद्देवार्थवबोधायोपयुक्तं निरुक्तम् । तथा छन्दोग्रन्थो ऽप्युपयुज्यते । छन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । 'तस्मात्सप्तचतुरस्रराशि छन्दांसि प्रातरनुवाके ऽनुच्यन्त' इति श्राम्नातम् । गायत्र्युष्णिगनुसुबृहतीपङ्क्तित्रिष्टुप्जगतीत्येतानि सप्त छन्दांसि । चतुर्विंशत्यक्षरागायत्री । ततोपि चतुर्भिरक्षरैरधिकतयात्रिंशत्यक्षरोष्णिक । एवमुत्तरोत्तराधिकाश्चतुष्टुबाह्वो ऽवगताः । तथान्यत्रापि श्रूयते—'गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् । त्रिष्टुप्मी राजन्यस्य । जगतीभिर्वैश्यस्य' इति । तत्र मन्त्रादध्यादिसाध्या गायत्र्यादिष्वेकशब्दोऽग्रन्थमन्तरेण न

सुविज्ञेयः । किञ्च यो ह वा अविदितार्थैश्चक्षुन्दोदैवतब्राह्मणेन
मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्वाणुं वर्च्छति *गते वा
पात्यते †प्रमीयते वा पापीयान्भवति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे
विद्याद् इति श्रूयते । तस्मात्तद्वेदनाम छन्दोग्रन्थ उपयुज्यते ॥
ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रन्थे ऽभिहितम्-यज्ञकालार्थं
सिद्धय इति । कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते । 'सम्बत्सरमेतद्भूतं
चरेत् । सम्बत्सरमुख्यं भूत्वा । इत्येवमादयः सम्बत्सरविधयः ।
'वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्निमादधीत ग्रीष्मे राजस्य आदधीत शरदि
वैश्य आदधीत' इत्याद्या ऋतुविधयः । 'मासि मासि †सत्रपृष्ठा-
न्युपयन्ति मासि मास्यतिग्राह्या गृह्यन्त' इत्याद्या मासविधयः ।
यं कामयेत वसीयान्छादिति तं पूर्वपक्षे याजयेत्' इत्याद्याः
पक्षविधयः 'एकाष्टकायां दीक्षे रन्फलगुनीपूर्णमासे दीक्षे रन्' (तै०
सं० ७ '४' ८ । १०) इत्याद्यास्ति विधयः 'प्रातर्जुहाति साय-
न्जुहोति' इत्याद्याः प्रातःकालादिविधयः । कृत्तिकाखग्निमा-
दधीत' इत्याद्या नक्षत्रविधयः । अतः कालविशेषानवगमयितुं
ज्योतिषमुपयुज्यते ॥ एतेषाञ्च वेदार्थोपकारिणां षण्णां ग्रन्थानां
वेदाङ्गत्वं शिक्षायामेवमुदीरितम्-

छन्दः प दी तु वेदस्य हरतौ कल्पो ऽथ पठ्यते

शिक्षा ब्राह्मन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते । शि० ४१, ४२
षडङ्गचतुराणादीनामपि वेदार्थज्ञानोपयोगो याज्ञवल्क्येन सत्यते-
'पुरातन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

* मैक्स० ग्रन्थे 'गते' वा 'पद्यति' इति पाठः ।

† मैक्स ग्र० प्रवामीयते इति दृश्यते ।

† मैक्स पुस्तके 'सत्र' इति नास्ति ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

विमैत्यल्पश्रुताग्नेदो मामयं ग्रहरेदिति ॥

इत्यन्यत्रापि स्मर्यते ।

ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखासूक्तानि हरिश्चन्द्रनाचिकेता
बुपाख्यानानि धर्मब्रह्मावधोधोपयुक्तानि । तेषु तेष्वितिहासग्रन्थेषु
स्पष्टोक्तानि । उपनिषदुक्ताश्च सृष्टिस्थितिलयादयो ब्राह्मपाद्मवैष्ण
वादिपुराणेषु स्पष्टीकृताः—

‘सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

इति सृष्ट्यादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमनात् । न्यायशास्त्रे
प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तादीनां षोडशपदार्थानां निरूपणात्
तदनुसारेणैवं वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति नेतरदिति निर्णयः
कतुं शक्यते । पूर्वोत्तरमीमांसयोर्वेदार्थोपयोगो तिस्पष्ट एव ।
मन्वधिविष्णुहारीतादिप्रोक्तासु स्मृतिषु वेदोक्तसन्ध्यावन्दनादि-
विधयः प्रपञ्चिताः । ‘तदु ह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुक्ताः
सन्ध्यायां गायत्र्याभिमन्त्रिता अप ऊर्ध्वं विसृजन्ति’ [तै० आ०
२, २, २] इत्यादिको महायज्ञविधिः । पञ्च वा एते महायज्ञाः
सततं प्रतायन्तः [तै० आ० २, १०] इत्यादिको महायज्ञविधिः ।
एवं विध्यन्तराणि द्रष्टव्यानि । उक्तप्रकारेण पुराणादीनां
वेदार्थज्ञानोपयोगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तम् एतैः पुराणादि-
भिश्चतुर्दशभिर्विद्यास्थानै रुपबृंहिताया विद्याया ग्रहणेऽधि-
कारिविशेषः शाखान्तरगतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितः । तांश्च मन्त्रान्
यास्क (निरु० २, ४) उदाजहार—

तत्रायं प्रथमो मन्त्रः—

‘विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।

असूयकायानृज्ज्वरेऽयताय न मा ब्रथा वीर्यवती तथा स्याम् ॥

विद्यामिमानीनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमागत्यैवं प्रा-
र्थयामास । हे ब्राह्मण मामनधिकारिणे ऽनुपदिश्य पालय ।
तवाहं निधिवत्पुरुषार्थहेतुरस्मि । तादृश्यां भयि *मदुपदेष्टरि
त्वयि च यो ऽसूयां करोति यश्चार्जवेन विद्यां नाभ्यस्यति यो
ऽपि स्नानाचमनाद्याचारनियतो न भवति तादृशेभ्यः शिष्याभा-
सेभ्यो मा न ब्रूयाः । तथा सति त्वद्भूदपे स्थित्वा कलप्रदा
भवेयम् ।

अथ द्वितीयो मन्त्रः—

‘य आतृणत्पवितथेन कर्णाविदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरश्च तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्चनाह’ ॥

पूर्वस्मिन्मन्त्रे आचार्यस्य नियममभिधायास्मिन्मन्त्रे शिष्यस्य
नियमो ऽभिधीयते । वितथमनृतमपुरुषार्थभूतं लौकिकं वाक्यम् ।
तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यमवितथम् तादृशेन वाक्येन य आ-
चार्यः शिष्यस्य कर्णावातृणत्ति सर्वतस्तर्दनं पूरणं करोति ।
उपसर्गवशादौचिन्याच्च तृणत्तिधातोरर्थान्तरे वृत्तिः । सर्वदा वेदं
यः श्रावयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । अदुःखं कुर्वन् । मन्दप्रज्ञस्य
माणवकस्यादावर्धर्चमुचं वा ग्रहीतुमशक्तस्य यथा दुःखं न भवति
तथा पादं पादैकदेशं वा ग्राहयन् । किं च । अमृतं सम्प्र-
यच्छन् । अमृतत्वस्य देवत्वात् जन्मनो मोक्षस्य वा प्रापकत्वाद्-
मृतं वेदार्थः । तस्य प्रदानं कुर्वन् तं तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो
मुख्यमातापितरूपं मन्येत । पूर्वसिद्धौ तु मातापितरावधमस्य
मनुष्यशरीरस्य प्रदानादमुख्यौ । तस्मै मुख्यमातापितरूपायाचार्या-
यैकमपि द्रोहं न कुर्यात् ।

अथ तृतीयो मन्त्रः—

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा धात्रा मनसा कर्मणा वा ।

*मैक्स ग्रन्थे ‘त्वदुपदेष्टरि’ इतिपाठः । †मैक्स ग्रन्थे ‘देवज-
न्मनो’ इतिपाठः ।

यथैव ते न गुरोर्मोजनीयास्तथैव तान् भुनक्ति श्रुतं तत् ॥

ये त्वयमा विप्रा गुरुणाध्यापिताः सन्तो विनयोत्तमा तदी-
श्रितचिन्तनेन शुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियन्त आदररहितास्ते
शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीयाः । अनुभवयोग्या न भवन्ति ।
न हि तेषु गुरुः कृपां करोति । यथैव गुरुणा ते न पालनी-
यास्तथैव तानधमाग्निशिष्यांस्तच्छ्रुतं गुरुपदिष्टं वेदवाक्यं न पाल-
यति । फलप्रदं न भवतीत्यर्थः ।

अथ चतुर्यो मन्त्रः-

'यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

॥ यस्ते न द्रुहोत्कृतमच्छनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपायब्रह्मन्' ॥

हे आचार्य यमेव मुख्यशिष्यं शुचिस्त्वादिगुणोपेतं जानीयाः ।
किञ्च यो मुख्यशिष्यस्तुभ्यं कदाचिदपि न द्रुहोत् तस्मै तु
मुख्यशिष्याय त्वदीयनिधिपालकाय हे ब्रह्मन्वेदरूपां मां विद्यां
ब्रूयाः । इत्थं विद्यादेवतया प्रार्थितत्वादाचार्येण मुख्यशिष्याय
वेदविद्योपदेष्टव्या ॥

तदर्थमृगवेदो ऽस्माभिः षडङ्गानुसारेण व्याख्यायते ।

इत्युपोद्घातपूकरणम्

प्रथममण्डलम्

प्रथमं सूक्तम्

मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे (१) ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानोपयोगित्वादादौ

(१) अत्र केचिदाचक्षीरन्-न ब्राह्मणानां वेदसंज्ञा भवितुमर्हति कुतः पुराणेतिहाससंज्ञकत्वाद्देव्याख्यानादपिभिरुक्तत्वात्कात्यायन-भिन्नैर्ऋषिभिर्वेदसंज्ञायामस्वीकृतत्वान्मनुष्यबुद्धिरचितत्वाच्चेति । अपरेतु-ब्राह्मणानां पुराणेतिहाससंज्ञायां भावाभावः । अथवा स्वीकृतायामप्युक्तसंज्ञायां किं नश्चिच्छन्नम्-कम्बुग्रीवादिमतः पदार्थविशेषस्य सत्यामपि कलशकुम्भाख्यायां घटनामधेयत्वमस्त्येव, 'वेदव्याख्यानत्वं' तेषां नैव वेदत्वबाधकं वेदव्याख्यानस्यापि वेदत्वात् । यथा 'अथ शब्दानुशासनम्' इत्यस्या व्याख्यायां महाभाष्यत्वमस्त्येव । 'काव्यं यशसे' इति कारिकावृत्तेरपि तथैव काव्यप्रकाशत्वमेव । तथाच ग्रन्थकाराः श्रैयः स्वयमेव सूत्रादिकं रचयित्वा तत्प्रतीकमादाय व्याख्यापयन्ति, न हि तत्र व्याख्यानतः सूत्रादिकस्य भेदः, अतो यदि व्याख्यानमपि भवेन्मन्त्रस्य ब्राह्मणं तथापि वेदत्वे का क्षतिः । अत एव सूत्रस्य व्याकरणत्वसिद्धान्तेपि तद्व्याख्यानभूतभाष्यवृत्त्यादीनामपि व्याकरणत्वं सर्वैरेवाङ्गीक्रियते । अतएव त्रिमुनिव्याकरणमिति सङ्गच्छते । ऋषिप्रोक्तत्वमपि मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोः समानमेव । अत एव 'तेन प्रोक्तम्' [पाणि० ४, ३, १०१] इति सूत्रभाष्यं, 'य एवाप्ता वेदार्थानां द्रष्टारः प्रवक्तारश्च' इति वात्स्यायनभाष्यञ्च

सङ्गच्छते । प्रायः सर्वैरेव ऋषिभिः कात्यायनवत् तेषां वेदसंज्ञा
स्वीक्रियत एव । सर्व एव ब्राह्मणवाक्यान्पुद्गिष्य 'वेदे यथा ।
इति लिखन्ति । तद्यथा मनुनापि—

‘उदितेनुदिते चैव समयाभ्युपिते तथा ।

सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकीश्रुतिः’ ॥

इत्यत्रैतरेयादिब्राह्मणभागमात्रोपलभ्यमानस्योदितादिहोमस्य वेद-
प्रोक्ता दर्शिता ॥ अतएव ‘शेषे ब्राह्मणशब्दः’ इति सूत्रे जैमि-
न्युक्तं शेषपदं सङ्गच्छते । ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमत-
दर्शनानाम्’ इति सूत्रेऽपि, ब्राह्मणभागस्याम्नायपदेनोपादानं जैमिनिना
कृतञ्च ।

वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् (न्या० २ ब्रा० १ सू० ६१)

एतत्सूत्रभाष्ये वात्स्यायनर्षिणा ‘प्रमाणं शब्दो यथा लोके
विभागश्च ब्राह्मणवाक्यानां त्रिविधः’ इत्युपक्रम्य—
विषय्यवादानुवादवचनविनियोगात् । (सू० ६२)

‘विधिर्विधायकः । (सू० ६३)

‘स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः । (सू० ६४)

इति सूत्रत्रयं व्याख्याय—

‘विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः’ (सू० ६५)

एतस्य व्याख्याने ‘यथा लौकिके वाक्ये विभागोनार्थग्रहणात्
प्रमाणत्वम् । एवं वेदवाक्यानामपि विभागोनार्थग्रहणात् प्रमाणत्वं
भविष्यतीति’ इत्युपसंहृतम् । तेन निश्चीयते ऋषिपुङ्गवस्यास्य
‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् एवैवेष्टिरिति । तेन ‘कात्यायनमिच्छै-
ऋषिभिरित्याद्यभिधानमार्थग्रन्थानवलोकनमूलकमेव । नैवास्ति
कृतकत्वम् प्रोच्यमानत्वञ्च । यथा लोकोपकारार्थं वेदाः प्रकाशिता-
स्तद्ब्राह्मणान्यपि । ऋषिर्दर्शनात्, ननुकर्तृत्वात् । यथा ते

मन्त्राब्दद्वयस्तथार्थानपि ब्राह्मणरूपान् ॥ पुनरप्याग्रहग्रह्यस्वाः
 पूर्वपक्षयन्ति—‘द्वितीया ब्राह्मणे’ (पाणि० २, ३, ६०।) चतुर्थ्यर्थे
 बहुलं छन्दसि’ (पाणि० २, ३, ६२) ‘पुराणप्रोक्तं ब्राह्मणकल्पेषु’
 (पाणि० ४, ३, १०५) । छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि
 (पा० ४-२-६६) इति सूत्रचतुष्टये अनुमीयते पाणिनिमुनेर्वेद-
 संज्ञातोब्राह्मणसंज्ञायाः पृथक्त्वमिष्टमन्यया ‘द्वितीया ब्राह्मणे’ इत्य-
 तो ब्राह्मणपदानुवृत्त्यैव सिद्धे ‘चतुर्थ्यर्थे’ इति सूत्रे छन्दोग्रहणं
 व्यर्थं स्यात् इति । नैतत्सम्प्रदायाद्योतसंस्कृतग्रन्थेषु शोभते ।
 छन्दःपदस्य मन्त्रब्राह्मणोभयवाचकत्वाद्ब्राह्मणपदानुवृत्तौ मन्त्र-
 भागे प्रवृत्तिः कथं स्यात् । तस्मात् ‘द्वितीया ब्राह्मणे’ इति सूत्र-
 न्तु केवलं ब्राह्मणभागे एव प्रवर्तते, ‘चतुर्थ्यर्थे’ इति सूत्रन्तु मन्त्र-
 भागे ब्राह्मणभागे च इति विषयभेदबोधनाय पृथगुपादानस्य
 न्याय्यत्वम् । ‘गुर्वन्ययनलक्षप्रतिभेस्तु ऋचि पदघटितसूत्राणां
 ऋत्वेव प्रवृत्तिः’ न यजुषि सामनि वा यजुषि पदघटितसू-
 त्राणां यजुःष्वेव प्रवृत्तिः न सामनि माप्यृतु, ‘यजुषि काठके’
 इति सूत्रन्तु यजुःष्वपि काठकेष्वेव प्रवर्तते नान्येषु यजुःष्वपि
 एवमेव ब्राह्मणपदघटितसूत्रं केवलं ब्राह्मणेष्वेव प्रवर्तते न मन्त्रभागे
 एवं मन्त्रपद घटितसूत्रं मन्त्रभागे एव प्रवर्तते न ब्राह्मण-
 भागे । छन्दःपदघटितसूत्रन्तु मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरपि प्रवर्तते ।
 अत एव ‘मन्त्रे श्वेतवहोक्ष्यशुपुरोडाशो शिवन्, अवेयजः, वि-
 जुपे छन्दसि’ एमहाभ्यायोपाठस्य सर्वत्रोपलभ्यमानत्वात् पूर्व-
 सूत्रमन्त्रपदे स्मरितत्वेपि छन्दःपदं स्वार्थकं भवति इति मन्यते ॥
 भवन्मते तु मन्त्रछन्दसोः समानार्थकत्वे छन्दःपदं व्यर्थमेव
 स्यात् । ‘छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि’ इत्यत्र छन्दःपदे-
 नैव ब्राह्मणानामपि ग्रहणे ब्राह्मणपदोपादानं व्यर्थं स्यात् इत्यपि
 ‘गुर्वन्ययनाधिकृतबुद्धित्वद्योतनाय’ गुर्वन्ययनविकृतबुद्धिभिस्तु
 ‘नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च’ इत्यत्र गोबलीवर्दन्यायेन विशेषवाचक-

पदसन्निधाने सामान्यवाचकपदानां तद्विशेषातिरिक्तपरत्वाङ्गी-
कारेण निपातपदस्योपसर्गातिरिक्तपरत्वमिव कुन्दः पदस्य ब्राह्मणा-
तिरिक्तपरत्वमङ्गीक्रियते । अतो न ब्राह्मणपदवैयर्थ्यम् । दृश्यते
चान्यत्रापि पाणिनिमुनेरियं रीतिः । तथाहि 'तनादिकृञ्भ्य उः' इति
सूत्रे कृञ्पदोपादानेन तनादिपदस्य कृञ्तिरिक्त परत्वमङ्गीकृत्यो-
भयोपादानम् । कृञ्पदस्य गणकार्यानित्यत्वज्ञापकता तु भाष्यादष्ट-
त्वादप्रमाणैव इति शेखरकृता स्पष्टीकृतम् । यथा वा 'विधि-
निमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्' (पाणि० ३ः ३ः १६१।)
इत्यत्र प्रवर्तनात्वेन सर्वेषां साजात्येपि पृथगुपादानम् । तथा-
चोक्तम्—

‘अस्ति प्रवर्तनाच्च मनुस्यूतं चतुर्विधम् ।

तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ॥

न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा ।

विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम् ॥ इति ॥

तत्र न्यायस्तु—विशेषवाचकपदसन्निधाने सामान्यवाचक-
पदानां तद्विशेषातिरिक्तपरत्वम्' इत्येवाङ्गीक्रियते । तस्य व्युत्पा-
दने 'सामान्यवत्त्वादिदञ्जानय' इत्यादौलोक आश्रितस्य शास्त्रे
स्मरणमेव । प्रपञ्चार्थमित्यस्य स्पष्टार्थतायै पुनरुक्तावपि 'नासूया
कर्तव्या यत्रानुगम आचार्येण क्रियते' इति भाष्योक्त्या दोषाभाव-
सूचनात् ॥ यत्तु 'ब्राह्मणेषु याज्ञवल्क्यादीनां सम्वादकथनमिति-
हाससत्त्वं च दृश्यते अतो वेदमिन्नत्वमेव तेषाम्—इति गदनम् ।
तदप्यकिञ्चित्कम् । वेदेपि सुदासोवसिष्ठस्यवसिष्ठविश्वामित्र
यारज्येष्ठां च सम्वादाः सन्त्येव, इतिहासोपि यथा कौशिकस्य
'कुशिकस्य सूनुः' इत्यादौ । मानमत्र 'कुशिको नाम
राजा बभूव' इत्यादियास्काचार्यकथनमेव । अपौरुषेयत्व-
न्यायोः सामानम् । सर्वमाणकर्मकत्वाभावात् । एवं
वा 'अः अस्मै मन्त्रो भूतस्य' (शतपथः १४, ४, ४, १)

ब्राह्मणमारण्यकारणसहितं व्याख्यातम् । अथ तत्र तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मन्त्रात्मकःसंहिताग्रन्थो व्याख्यातव्यः । स च अग्निमीलं इत्यारभ्य यथा वः सुसहासति' इत्यन्तोऽष्टकारणैर्दशमण्डलैश्चतुःषष्ट्यध्यायैरीषदधिकसहस्रसूक्तैरीषदधिकद्विसहस्रवर्गैरीषदधिकाभिर्दशसहस्रसंख्याभिर्ऋग्निषोपेतः । तस्य चग्रन्थस्य कृत्स्नस्याप्याम्नात क्रमेणैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञपादौ पूर्वमेवाभिहितः । विशेषविनियोगस्तु तत्तत्कृतौ सूत्रकारेण प्रदर्शितः । स च त्रिविधः सूक्तविनियोगस्तु चापि विनियोग एकैकस्या ऋचो विनियोगश्चेति । तत्राग्निमील इति सूक्तं प्रातरनुवाक आग्नेयक्रतौ विनियुक्तम् । स विनियोग आश्वलायनेन चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशे खण्डे इति कथनाच्च । एषोत्र राद्धान्तः । 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं' इति स्मृतिवचनान्निखिलवैदिकवाक्यानां धर्मप्रतिपादकत्वमायातम् । तच्च 'चोदनालक्षणोर्थो धर्मः' इति पूर्वमीमांसावचनेन न सङ्गच्छते । यतो विधिवाक्येभ्य एव धर्मज्ञानमुदेति 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत' 'स्वर्गकामो यजेत' 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत' इत्यादिभ्यः । विधेस्तुमन्त्रभागे सद्भावे एव न । अतो ब्राह्मणेभ्य एव धर्मज्ञानं शक्यम् ॥ अतः

'धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः'

इत्यादौ श्रुतिपदं ब्राह्मणग्रन्थपरम् इति निश्चीयते । अत्रैकमत्यं बौद्धायना (मन्त्रब्राह्मणमित्याहुः) ऽऽपस्तम्ब (मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्) जैमिनि (मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेदः) प्रभृतीनाम् ॥ तथैव षड्गुरुशिष्यः सर्वानुक्रमणिकावृत्तिभूमिकायां—

'मन्त्रब्राह्मणयो राहुर्वेदशब्द महर्षयः ॥

विनियोक्तव्यरूपो यः स मन्त्र इति चक्षते ।

विधिस्तुतिकरं शेषं ब्राह्मणं कथयन्ति हि' ॥

इत्थं समादधति ॥

पदसन्निधाने सामान्यवाचकपदानां तद्विशेषातिरिक्तपरत्वाङ्गी-
कारेण निपातपदस्योपसर्गातिरिक्तपरत्वमिव कुञ्जःपदस्य ब्राह्मणा-
तिरिक्तपरत्वमङ्गीक्रियते । अतो न ब्राह्मणपदवैयर्थ्यम् । दृश्यते
चान्यत्रापि पाणिनिमुनेरियं रीतिः । तथाहि 'तनादिक्ञञ्भ्य उः' इति
सूत्रे कुञ्जपदोपादानेन तनादिपदस्य कुञ्जतिरिक्त परत्वमङ्गीकृत्यो-
भयोपादानम् । कुञ्जपदस्य गणकार्यानित्यत्वज्ञापकता तु भाष्यादष्ट-
त्वादप्रमाणैव इति शेषरक्तता स्पष्टीकृतम् । यथा वा 'विधि-
निमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्' (पाणि० ३, ३, १६१।)
इत्यत्र प्रवर्तनात्वेन सर्वेषां साजात्येपि पृथगुपादानम् । तथा-
चोक्तम्—

‘अस्ति प्रवर्तनाच्च मनुस्यूतं चतुर्ष्वपि ।

तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ॥

न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा ।

विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम् ॥ इति ॥

तत्र न्यायस्तु—विशेषवाचकपदसन्निधाने सामान्यवाचक-
पदानां तद्विशेषातिरिक्तपरत्वम् । इत्येवाङ्गीक्रियते । तस्य व्युत्पा-
दनं 'सामान्यं वतीविदञ्ज्वानय' इत्यादीलोक आश्रितस्य शास्त्रे
स्मरणमिव । प्रपञ्चार्थमित्यस्य स्पष्टार्थतायै पुनरुक्तावपि 'नासूया
कर्तव्या यत्रानुगम आचार्येण क्रियते' इति भाष्योक्त्या दोषाभाव-
सूचनात् ॥ यत्तु 'ब्राह्मणेषु याज्ञवल्क्यादीनां सम्वादकथनमिति-
हाससत्त्वं च दृश्यते अतो वेदमिन्नत्वमेव तेषाम्—इति गदनम् ।
तदप्यकिञ्चित्कम् । वेदेपि सुदासोवसिष्ठस्यवसिष्ठविश्वामित्र
यारन्येषां च सम्वादाः सन्त्येव, इतिहासोपि यथा कौशिकस्य
'कुशिकस्य सूनुः' इत्यादौ । मानमत्र 'कुशिको नाम
सजा बभूव' इत्यादियाज्ञाचार्यकथनमेव । अपौरुषेयत्व-
सम्बन्धोः समानम् । सर्वमाणकचकत्वाभावात् । एवं
वा 'अः आः इः एः ओः औः' (शतपथः १४, ४, ४, १)

ब्राह्मणमारण्यकारणसहितं व्याख्यातम् । अथ तत्र तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मन्त्रात्मकःसंहिताग्रन्थो व्याख्यातव्यः । स च अग्निमील इत्याख्यं यथा वः सुसहासति इत्यन्तोऽष्टकारणैर्दशमण्डलैश्चतुःषष्ट्यध्यायैरीषदधिकसहस्रसूकैरीषदधिकद्विसहस्रवर्गैरीषदधिकाभिर्दशसहस्रसंख्याभिर्ऋग्निषोपेतः । तस्य च ग्रन्थस्य कृत्स्नस्याप्याम्नात क्रमेणैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञजपादौ पूर्वमेवाभिहितः । विशेषविनियोगस्तु तत्तत्कतौ सूत्रकारेण प्रदर्शितः । स च त्रिविधः सूत्रविनियोगस्तु चादिविनियोग एकैकस्या ऋचो विनियोगश्चेति । तत्राग्निमील इति सूक्तं प्रातरनुवाक आग्नेयकतौ विनियुक्तम् । स विनियोग आश्वलायनेन चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशे खण्डे इति कथनाच्च । एषोत्र रात्रान्तः । 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं' इति स्मृतिवचनान्निखिलवैदिकवाक्यानां धर्मप्रतिपादकत्वमायातम् । तच्च 'चोदनालक्षणोर्थो धर्मः' इति पूर्वमीमांसावचनेन न सङ्गच्छते । यतो विधिवाक्येभ्य एव धर्मज्ञानमुदेति 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत' 'स्वर्गकामो यजेत' 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत' इत्यादिभ्यः । विधेस्तुमन्त्रभागे सद्भाव एव न । अतो ब्राह्मणेभ्य एव धर्मज्ञानं शक्यम् ॥ अतः

'धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः'

इत्यादौ श्रुतिपदं ब्राह्मणग्रन्थपरम् इति निश्चीयते । अत्रैकमत्यं बौद्धायना (मन्त्रब्राह्मणमित्याहुः) ऽऽपस्तम्ब (मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्) जैमिनि (मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेदः) प्रभृतीनाम् ॥ तथैव षड्गुरुशिष्यः सर्वानुक्रमशिकावृत्तिभूमिकायां—

'मन्त्रब्राह्मणयो राहुर्वेदशब्दं महर्षयः ॥

विनियोक्तव्यरूपो यः स मन्त्र इति चक्षते ।

विधिस्तुतिकरं शेषं ब्राह्मणं कथयन्ति हि' ॥

इत्थं समादधति ॥

सूत्रितः । अत्रानो अत्र इति षड्गिमीले ऽग्निं दूतमिति ।
तत्र हीनपादग्रहणात्सूक्तनिश्चयः । सूक्तं सूक्तमदौ हीने पादे
इति (आ० १, १) परिभाषितत्वात् । तस्मिन्सूक्ते प्रथमाया
ऋचो द्वितीयस्यां पवमानेद्यौ स्विष्टकृतो याज्यात्वेन विनियोगः ।
स च द्वितीयाव्यास्यस्य प्रथमखण्डे सूत्रितः । साहान्विश्वा
अभियुजो ऽग्निमीले पुरोहितमिति संयाज्ये इति ॥ तत्र
कृत्स्नपादग्रहणादभित्यवगम्यते । 'ऋचं पादग्रहणे' इति (आ०
१, १) परिभाषितत्वात् । तथा संयाज्ये इत्युक्ते 'सौविष्टकृती
प्रतीयात्' इति (आ० २, १) परिभाषितत्वात्स्विष्टकृतसम्ब-
न्धनिश्चयः । तत्रापि द्वितीयमन्त्रत्वेनोदाहृतत्वायाज्यात्वम् ।
यद्यपि साहानित्यनया पुरोनुवाक्यपैव देवताया अनुस्मरत्वरूपः
संस्कारः सिद्धस्तथापि याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयो वादशाश्रया
चतुर्थपादे प्रीमांशितः —

‘पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्छिता ।

विकल्प्यान्यतरेणैव देवतायाः प्रकाशनात् ।

पुरोनुवाक्यासमाख्याना इचना रुच समुच्चयः ॥

देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वाद्युभयोर्यथा विकल्पस्तथैकैकयुग्मग-
तयोरिति चेत् । मैवम् । पुरोनुवाक्येति समाख्यायाउत्तरकालीनया-
ज्यामन्तरेणानुपपत्तेः । किञ्च पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोतीति
प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणहविःप्रदानकार्यमेदोतिपुरोनुवाक्यं साहि-
सं विधीयते । तस्मात्समुच्चय इति । एतच्चाग्निमित्यादिसूक्तं
नवर्चम्—अग्निं नव मधुच्छत्वा वैश्वामित्र इत्यनुक्रमशिकावा-
मुकत्वात् विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छन्दोनामकस्तस्य सूक्तस्य द्रष्टृत्वा-
त्तदीय ऋचिः । ऋचो गताविति धातुः । 'सर्वधातुभ्यश्च' उ०
४ । १७ । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४ । ११६) । वेदप्राप्त्यर्थं तपो
ऽनुतिष्ठतः पुरुषात्स्वयम्भूर्वेदपुरुषः प्राप्नोत् । तथा च धूयते—
'अज्ञानं वै पृथ्वीस्तपस्यमानान्प्रह स्वयम्भवात्प्राप्तदपयो भवन्

इति—(तै० आ० २ । ६ ।) तथा अतीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्व-
रानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनाद्वित्वमित्यभिप्रेत्य सव्यते—

‘युगान्ते ऽन्तर्हितान्वेदान्तेतिहासान्महर्षवः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा’ ॥

ऋष्यादिज्ञानाभावे प्रत्यक्षायः सव्यते—

‘अविदित्वा ऋषिं हृन्दो दैवतं योगमेव च ।

यो ऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाज्ञायते नु सः’ ॥

‘ऋषिहृन्दोदैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि ।

अविदित्वा प्रयुञ्जानो मन्त्रकण्ठक उच्यते’ ॥

वेदनविधिश्च सव्यते—

‘स्वरो वर्णो ऽक्षरं मात्रा धितियोगो ऽर्थ एव च ।

मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे’ ॥

अग्निम्’ इत्यादिसूक्तस्य हृन्दोऽनुक्रमशिकायां यद्यप्यत्र
नोक्तं तथापि परिभाषायामेवमुक्तम्—‘आदौ (१) गायत्रं प्राग्विरण्य-
स्तूपाद्’ इति । अनु० १२ । १४ हिरण्यस्तूपाख्य ऋषियैषां
मन्त्राणां वक्ष्यते ततः प्राचीनेषु मन्त्रेषु सामान्येन गायत्रं हृन्द-
इत्यर्थः । पुरुषस्य वापसम्बन्धंवारयितुमाच्छादकत्वाच्छ्रुत्वा इत्यु-
च्यते । तच्चारण्यकारणं समाम्नायते—‘छादयन्ति ह वा पर्जन्यं
हृन्वांसि पापात्कर्षन्’ इति । अथवा चरियमानाग्निस्तन्मन्त्रस्या-
च्छादकत्वाच्छ्रुत्वा । तच्च तैत्तिरीया आमनन्ति—‘प्रजापतिरग्नि-
मचिनुत सत्पुरुषविर्भूत्वातिष्ठत् । तं देवा बिभ्यतो नोपायन् ।
ते हृन्दोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् । तच्छ्रुत्वासां हृन्दस्त्वम्
इति (तै० सं० ५ । ६ । १) यद्वा अपश्यन् वाचयितुमाच्छा-

(१) अत्र अतुर्विशत्यक्षरं हृन्दः अतोस्य ‘आर्षी गायत्री’
इति संज्ञा त्रिपाद्येदम् । पादेचास्वाष्टाक्षराणि । ‘प्राग् यजुषामा-
र्ष्य’ इति पिङ्ग० । २ । १६ । ‘गायत्र्या वसवः’ पिङ्ग० ३ ।
इत्युक्तत्वात् ।

दयतीति छन्दः । तदपि छान्दोग्योपनिषद्याम्नातम्—देवावै सृज्यो-
र्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन् । ते छन्दोभिरात्मानमाच्छादयन् ।
यदेभिराच्छादयंस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्' इति (छा० उ० १।४।
२) ॥ तथा द्योतनार्थदीव्यतिधानुनिमित्तो देवशब्दः । एतदास्ना-
यते—'दिवा वै नोभूदिति तद्देवानां देवत्वम्' इति । अतो
दीव्यतीति देवः । मन्त्रेण द्योत्यत इत्यर्थः । प्रथममण्डले प्रथ-
मानुवाके त्रीणि सूक्तानि । तत्रायं नवचं सूक्तम् । अस्मिन्सूक्ते
स्तूयमानत्वादग्निर्देवः । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तम्—'मण्डला-
दिष्वाग्नेयमैन्द्रात्' (अनु० १२।१२) इति । तस्य सूक्तस्य प्रथ-
मामृचं भगवान् वेद परुष आह—

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥ १ ॥

प०—अग्निं । ईळे । पुरःऽहितं । यज्ञस्य । देवं । ऋत्विजम् ।

होतारं । रत्नधातमम् ॥ १ ॥

अग्निनामकं देवमीले स्तौमि । ईडं स्तुतौ (धा २४।६)
इति धातुः । उकारस्य ऋकारो बहुच्चाध्येतृसम्प्रदायभासः* ।
मन्त्रस्य होत्रा प्रयोज्यत्वादहं होता स्तौमीति लभ्यते । कीदृश-
मग्निम् । यज्ञस्य पुरोहितम् । यथा राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं
सम्पादयति । तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं सम्पादयति ।
यद्वा यज्ञस्य सम्बन्धिनि पूर्वभाग आहवनीयरूपेणावस्थितम् ।

*मैक्स० पुस्तके राजाराम ग्रन्थे च तथाच पठ्यते अज्म-
ध्यस्थउकारस्य लकारं बहुच्चा जगुः । अज्मध्यस्थउकारस्य
द्वकारं वै यथा कममिति' इत्यधिकम् ।

पुनः कीदृशम् । देवं दानादिगुणयुक्तम् । होतारमृत्विजम् ।
देवानां यज्ञेषु होतृनामकं अमृत्विग्निरिव । तथा च श्रूयते—
'अग्निर्वै देवानां होता' (ऐ० ब्रा० ३, १४) इति । पुनरपि कीदृशम् ।
रत्नधातमम् । यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं
पोषयितारं वा ।

अत्राग्निशब्दस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति—
'अथातोऽनुकमिव्यामः । अग्निः पृथिवीस्वानस्तं प्रथमं व्याख्या-
स्यामः । अग्निः कस्मात् । अग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयते ।
अङ्गं नयति सज्जमानः । अक्रोपनो भवतीति स्थौलाष्टीविः ।
न क्रोपयति न स्नेहयति । त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति
शाकपूणिः । इतावक्काङ्क्षायां नीतान् । स खल्वेतेरकारमादत्ते
गकारमनकेर्वा दहतेर्वा । नीः परः । तस्यैषा भवति-अग्निमीला
इति (नि० ७, १४,) आख्यातमर्थः—सामान्येन सर्वदेवतानां
सङ्गणस्याभिहितत्वादनन्तरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमा-
काङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः
प्रथमं व्याख्यास्यते । कस्मात्प्रवृत्तिनिमित्ताग्निशब्देन देवताभि-
धोयत इति प्रश्नस्याग्रणीरित्यादिकमुत्तरम् । देवसेनामग्रे स्वयं
नयतीत्यग्रणीः—एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च
ब्राह्मणान्तरम्—'अग्निर्देवानां सेनानी' इति । एतदेवाभिप्रेत्य
बहुधा मन्त्रब्राह्मणे आमनन्ति-अग्निमुखं प्रथमो देवतानाम्
इतिमन्त्रः (ऐ० ब्रा० १, ४,) 'अग्निर्वै देवानामग्रम्' इति
ब्राह्मणम् [ऐ० ब्रा० १, १] तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति—
'अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम्' इति [तै० ब्रा० २, ४, ३, ३,]
'अग्निरग्रमो देवतानाम्' इति च । वाजसनेयिनस्त्वेवमासनन्ति
'स वा एषोऽग्रे देवतानामजायत तस्मादग्निर्नाम' इति ।
यज्ञेऽवग्निर्होत्रेऽष्टिपशुलोमरूपेऽवग्रं पूर्वदिग्ब्रह्माहवतीयदेशं प्रति

गार्हपत्याग्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । सन्नममानः
 सम्यक्स्वयमेव प्रह्वीभवन्नङ्गं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे
 हविःपाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । स्थूलाष्टीवनाम-
 कस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चिदक्रोपन इत्यग्निशब्दं
 निर्वक्ति । तत्र न क्रोपयतीत्युक्ते न क्रोहयति किन्तु काष्ठा-
 दिकं रुक्षयतीत्युक्तं भवति । शाकपूणिनामको निरुक्तकारोधातु-
 श्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इत-इरगतौ इति धातुः (धा०
 १४, २६) अक्तो-अऽङ् व्यक्तिसूक्ष्णकान्तिगतिषु इति धातुः ।
 (धा० २४, २१) दग्धो-दह भस्मीकरण इति धातुः (धा०
 २३, २२) नीतो-णीम् प्रापण इति धातुः (धा० २२, ५) अग्नि-
 शब्दो ह्यकारणकारनीशब्दानपेक्षमाण एतिधातोरुत्पन्नगद्यनशब्दा-
 दकारमादत्ते । अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा
 तमादत्ते । यद्वा दहतिधातुजन्याद्दग्धशब्दाद्गकारमादत्ते । नीरिति
 नयति धातुः । स च हृस्वो भूत्वा पप्ते भवति । ततो धातु-
 श्रयं मिलित्वाग्निशब्दो भवति । यज्ञभृगि गत्वा स्वकीयमङ्गं
 नयति कष्टदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति समुदाहृतः । तस्याग्नि-
 शब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनायैषाग्निमीक्ष-
 इत्युक्तमवतीति । तामेतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान्-‘अग्निमीक्षे
 अग्निं याचामीलिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा । पुरोहितो व्याख्यातः ।
 यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा ।
 यो देवः सदेवता । होतारं ह्वातारम् । जुहोतेहोतित्यौर्णवाभः ।
 रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृत्वमम्’ इति (नि० ७, १५,)
 अस्यावमर्थः—ईडतिधातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धम् । धातूनामने-
 कार्थत्वमिति न्यायमाश्रित्य याच्ञाध्येषणापूजाअप्यत्रोचितत्वात्तदर्थ-
 तया व्याख्याताः । पुरोहितशब्दोद्वितीये ऽध्याये (‘नि० २, १२’)
 यहेवापिः शन्तनवे पुरोहितः । इत्येतामृचमुदाहृत्य पुर एनं
 दधति’ इति व्याख्यातः । तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये स्पर्धमानस्य

पश्वनुष्ठानं विधाय तत्फलत्वेन पुर एनं दधत इत्यामनन्ति ।
 देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता
 दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति । दीपनद्योतनयोरेका-
 र्थत्वे ऽप्यस्ति धातुभेदः । यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थान स्तथापि
 देवान्प्रति हविर्वहनादयुषानो भवति । देवशब्ददेवताशब्दयोः
 पर्यायत्वात्मन्त्रप्रतिपाद्या काचिदग्निव्यतिरिक्ता देवता नाम्नेष-
 णीया । होतृशब्दस्य ह्यतिधातोरुत्पन्नत्वेन देवानामाह्वतारमिति ।
 और्णवाभनामकस्तु मुनिर्जुहोतिधातोरुत्पन्नो होतृशब्द इति
 मन्यते । अगनेश्च होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यम् । रत्न-
 शब्दो द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु पठितः ।
 रमणीयत्वाद्वत्नत्वम् । दधातिधातुरत्र दानार्थवाचीति । तदिदं
 निरुक्तकारस्य यास्कस्य मन्त्रव्याख्यानम् ॥ अथ व्याख्यानमग्नि-
 शोच्यते । अग्निधातोर्गत्यर्थाद् (धा० ५, ३८) 'अङ्गेर्नलोपश्च' (उ०
 ४, ५०), इत्थोणादिकसूत्रेण निप्रत्ययः । इदित्वाङ्गुमागमेन प्रा-
 तस्य (प्रा० ७, १, ५८) नकारस्य लोपश्च भवति ।
 अङ्गति स्वर्गे गच्छति हविर्नेतुमित्यग्निः । तत्र 'धातोः' (पा०
 ६, १, १६२) इत्यकार उदात्तः । 'आद्युदात्तश्च' (पा० ६,
 १, १५२) इति प्रत्ययगत इकारो ऽन्युदात्तः । अनुदात्तं पदमेकव-
 र्जम् (पा० ६, १, १५२) इति द्वयोस्न्यतरमुदात्तमवशिष्यैतर-
 स्यानुदात्तत्वं प्राप्तम् । तत्रधातुस्वरे प्रथमतो ऽवस्थिते सति
 पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरो ऽवशिष्यते । सतिशिष्टस्वरो
 बलीयान् (पा० ६, १, १५८) इति हि न्यायः । ततो
 ऽन्तोदात्तमग्निरितिपदिकम् । 'अनुदात्तो सुप्पितौ' (पा० ३,
 १, ४) इत्यमित्येतद्द्वितीयैकवचनमनुदात्तम् । तस्य 'अभि-
 पूर्वः' (पा० ६, १, १०७) । इति यत्पूर्वरूपं तदुदात्तम्
 'प्रकादेश उदात्तेनोदात्तः' (प्रा० १, २, ५,) इति सूत्रितत्वात्

अग्निशब्दो धातुजन्मेति मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या ।
 मतद्वयं यास्कैः प्रदर्शितम्—न मान्वाख्यातजानीति शकडामनो
 नैतत्समग्रम् । न खयालीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैक इति ।
 (नि० १, ११०,) गार्ग्यस्यमते ऽग्निशब्दस्याखण्डप्रातिपदिकत्वात्
 'किषो ऽन्तउदात्तः' (१, १) इत्यन्तोदात्तत्वम् । पूर्वोक्तेष्वग्रणी-
 रित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्पनीया ।
 एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह—'अथ निर्वचनम् तद्येषु स्वरसंस्कारौ
 समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयादथा-
 नन्विते ऽर्थे ऽप्रादेशिके विकारे ऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्भुत्तिसामा-
 न्येनाविद्यमाने सामान्ये ऽप्यक्षरवर्णसामान्याभिर्ब्रूयात्तत्वेन न नि-
 ब्रूयात्' इति (नि० २, १,) अस्यास्यमर्थः—तत्र निर्वचनीयपदस-
 मूहमध्ये येष्वग्न्यादिपदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ
 व्याकरणसिद्धौ स्याताम् । स्वर उदात्तादिः । संस्कारो निप्रत्ययादिः ।
 किं च तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्याताम् । शब्द-
 स्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽग्निधातुः प्रदेशः । तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः ।
 तेनान्वितौ । तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रू-
 यात् । सच निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितम् । अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन
 कश्चित्स्वेन विवक्षितो ऽर्थो नान्वितस्तस्मिंश्शब्दे ऽनुगतो न भवेत् ।
 तस्यैव व्याख्यानम्—अप्रादेशिके विकार इति । अग्रनयनादिरूपः
 क्रियाविशेषो विकारः । सच प्रदेशेनाग्निशब्दैकदेशेनात्र नाभिधीयत
 इत्यप्रादेशिकः । एवं सति यः पुमानर्थनित्यः त्वविवक्षिते ऽर्थे नियतो
 निर्वन्धयान्ब्राह्मणानुसारेण वा देवतान्तरविशेषणत्वेन योजयितुं
 नोक्तं निर्वन्धस्तदानीं स पुमान्केनचिद्भुत्तिसामान्येन स्वविवक्षि-
 तमर्थं परीक्षेत तस्मिंश्शब्दे योजयेत् । कृतिः क्रिया । तद्वरूपेण
 सामान्यं सादृश्यम् । अस्माभिश्चाग्रनयनादिरूपं क्रियात्वसामान्यं
 मुपजीव्याग्रशोल्याद्यर्थं योजितः । तद्विदं यास्काभिमतं निर्व

चनम् । स्थौलाष्टीविरहसाम्याभिर्विकि । अग्नोपनशब्दरगादौ
निषेधार्थमकाररूपक्षमरं विद्यते । अग्निशब्दस्यादावकारो ऽरितः ।
तदिदमक्षरसाम्यम् । शाकपूषितु वर्णसाम्याभिर्विकि । दग्धशब्दा-
ग्निशब्दयोर्गकारेणान वर्णेन साम्यम् । सर्वथापि निर्वचनं न
स्वाज्यमिति । ईल इत्येतत्पदं कृत्स्नमप्यनुदात्तम् 'तिङ्ङितङः' (पा० ५,
३, ३६) इत्यतिङ्ङन्तादग्नेशब्दात्परस्येत् इत्यस्य तिङ्ङन्तस्य निष्ठा-
तविधानात् । पदद्वयसंहिताकाले त्वीकारस्य धातुगतस्य 'उदा-
त्तादनुदात्तस्यस्वरितः' (पा० २, ४, ६६) इति स्वरितत्वम् । तस्माद्भ्रू-
भाविन एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य 'स्वरितात्संहितायामनुदात्ता-
नाम्' (पा० १, २, ३६) इत्यैकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति । पुरःशब्दो-
न्तोदात्तः । 'अयं पुरो भवः' (तै० सं० ४, ३, २, १) इत्यत्र तथै-
वाम्नातत्वात् । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्' (पा० ५, ३,
३६) इति पूर्वशब्दादप्रत्ययः पुरादेशश्च । ततो ऽत्र प्रत्ययस्वरः ।
(पा० ४, १, १३) । धाजो निष्ठायां 'दधातेर्हि' (पा० ७, ४, ४२) इत्या-
देशे सति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो हितशब्दः । तत्र समासान्तोदात्तात्वे
प्राप्ते (पा० ६, १, २६) तदपवादत्वेन 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' (पा० ६, २,
२) इत्यादिना अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा 'पुरो व्ययम्'
(पा० १, ४, ६७) इति गतिसंज्ञायां 'गतिरनन्तरः' (पा० ६, २, ४६)
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत ओकार उदात्तः अवशिष्टानामनुदा-
त्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववद्दृष्टव्याः । आद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयप्राप्तौ
(पा० १, २, ३६) 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' (पा० १, २, ४०)
इत्यतिनीचो नुदात्तः 'यजयाच' (पा० ३, ३, ६०) इत्यादिना यज-
तेर्नङ्प्रत्यये सत्यन्तोदात्तो यज्ञशब्दः । विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे
सति (पा० ३, १, ४) पञ्चात्स्वरितत्वम् । देवशब्दः पञ्चाद्यजन्तः (पा०
३, १, १३४) स च फिद्स्वरेण (फि० १, १) प्रत्ययस्वरेण (पा० ३,
१, ३) चित् स्वरेण (पा० ६, १, १६३) वान्तोदात्तः । ऋत्विक्शब्द-
ऋतौ यजतीति विग्रहे सति 'ऋत्विग्दृष्टुम्' (पा० ३, २, ५६) इति

निपातितः । 'गतिकारकोपदात्कृत' (पा० ६, २, १) इतिकृदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरेणान्तोदात्तः । विभक्तिस्वरः पूर्ववत् । होतृशब्दस्तुन्प्रत्य-
यान्वो (पा० ३, १, १३५) नित्स्वरेणा (पा० ६, १, १६७) द्युदात्तः ।
स्वरितप्रचयौ पूर्ववत् । रत्नशब्दो 'नन्विषयस्यानिसन्तस्य' (फि०
२, ३) इत्याद्युदात्तः तथा चाग्नायते—'रत्नं धाता' इति । रत्नानि
दधातीति विग्रहः । समासत्वादन्तोदात्तोर्लघाशब्दः । यद्वा कृदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरः तमप्रत्ययस्य (पा० ५, ३, ५५) पित्स्वरेणानुदात्तो
सति (पा० ३, १, ४) स्वरितप्रचितौ । संहितायामाद्याक्षरस्य प्रथ-
मो द्वितीयाक्षरस्य सन्नतरत्वमिति ।

वेदावतार आधाया ऋचो र्थश्च प्रपञ्चितः ।

विज्ञातं वेदगाम्भीर्यमथ संक्षिप्य वर्ण्यते ॥

आग्नेयसूक्तस्य द्वितीया मृचमाह

मं०—अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैस्त ।

स देवाँ एह वक्षति ॥ २ ॥

प०—अग्निः । पूर्वेभिः । ऋषिभिः । ईड्यः । नूतनैः ।

उत । सः देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

अयमग्निः पूर्वेभिः पुरातनैः ऋग्वज्रिः प्रभृतिभिः ऋषि-
भिरीड्यः स्तुत्यः नूतनैस्त इदानीन्तनैरस्माभिरपि स्तुत्यः । सो
ऽग्निः स्तुतः सन्निह यज्ञे देवान्हविर्भुज आवक्षति । वह प्रा-
पण इति धातुः । आवहत्वित्यर्थः । पूर्वेभिरित्यत्र 'बहुलं कुन्-
सि' (पा० ७, १, १०) इति भिन्न ऐसादेशाभावः । पूर्व पर्व मर्व
पूरण इति धातुः । पूर्वतिधातोर्नप्रत्यय औणादिकः । इन्प्रत्ययान्त
ऋषिशब्दः । 'ऋष्यन्धक' (पा० ४, १, ११४) इति निपातनात्
लघूपधगुणाभावः (पा० ७, ३, ८६) । कित्प्रत्ययो चात्र ज्ञेयः

(उ० ४, ३१६) । तौ शब्दौ नित्स्वरेणाद्युदात्तौ । ईड्यशब्दस्य
एषप्रत्ययान्तत्वात् (पा० ३, १, १२४) 'तित्स्वरितम्' (पा० ६, १,
१८५) इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेन 'ईड-
यन्द', (पा० ६, १, २१४) इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । 'नवस्य' नूतन-
नखाश्च' (पा० ५, ४, २५) इति वार्तिकेन नवशब्दस्य नू
इत्यादेशस्तनप्रत्ययश्च महावार्तिके विहितः । ततो नित्स्वरेणा-
द्युदात्तः । अवशिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नूतनान्तेषु पूर्ववदुन्नेयाः
उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धस्तथापि निपातत्वेनानेकार्थ-
त्वादौचित्येनात्र समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । उच्चावचेष्वर्थेषु पतन्तीति
निपातत्वम् । तर्हि 'निपाता आद्युदात्ताः' (फि० ४, १२) इत्यु-
कारस्योदात्तः प्राप्त इति चेत् । न । प्रातःशब्दवदन्तोदात्तत्वात्
यथा प्रातः शब्दोऽन्तोदात्तत्वेनैव स्वरादिषु पठितः (पा० १, १,
३७) एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः स्वरादेराकृतिगणत्वात् ।
यद्वा 'एवादीनामन्तः' (फि० ४, १४) इत्यन्तोदात्तः । स इत्यत्र
फिट्स्वरः । देवशब्दः पूर्ववत् । देवानित्यस्य नकारस्य संहि-
तायां 'दीर्घादिति' (पा० ८, ३६) इति रुत्वम् । 'अत्रानुनासिक
(पा० ८, ३, २) इत्यनुवृत्तौ 'आतोऽटि नित्यम्' (पा० ८, ३, ३६)
इत्याकारः सामुनासिकः । 'भोभगो' (पा० ८, ३, १७) इति रोर्य
कारः । स च 'लोपः शाकल्यस्य' (पा० ८, ३, १६) इति लुप्यते
तस्यासिद्धत्वात् (पा० ८, २१,) न पुनः सन्धिकार्यम् । आङो
निपातत्वादाद्युदात्तत्वम् । इदमो हप्रत्यये सति निष्पन्नत्वात्
(पा० ८, ३, ११) इह शब्दे प्रत्ययस्वरः । वहतिधातोलोडर्थे छन्दसो
लृट् । तस्यप्रत्ययगतस्य वकारस्य लोपोऽपि छान्दसः । यद्वा लेटि
'सिन्वहुलम्' (पा० ३, १, ३४) इति सिप्रत्ययः । लेटोऽडाटौ
(पा० ३, ४, ६४) इत्यडागमश्च । वक्षतीति संपद्यते । तस्य
तिङ्ङन्तत्वान्निघातः । संहितास्वराः पूर्ववत् ॥ आधाने तृती-
येष्टौ प्रथमाज्यभागस्थानुवाक्या (आ० २, १) सूक्तगता तृतीया ।

तामेतां वृतीयास्तृणमाह ।

म०—अग्निना रयिमभ्वत्पोषमेव दिवेदिवे ।

यशसं वीरवत्तमम् ॥ ३ ॥

प०—अग्निना । रयिं । अश्नवत् । पोष । एव । दिवेदिवे ।

यशसं । वीरवत् तमम् ॥ ३ ॥

यो अं होत्रा स्तुत्यो ग्निस्तेनाग्निना निमित्तभूतेन यजमानो रयिं
घनमश्नयत्याप्नोति । कीदृशं रयिम् । दिवेदिवे पोषमेव प्रतिदिनं
पुष्यमाणतया वर्धमानमेव । न तु कदाचिदपि क्षीयमाणम् । यशसं
दानादिना यशोयुक्तम् । वीरवत्तममतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषो-
पेतम् । सति हि घने पुरुषाः संपद्यन्ते । रयिशब्दो मघमित्यादिध-
ननामसु पठितः । तत्र फिट्स्वरः । अश्रोतेर्धातोर्लोटि व्यत्य-
येन लिप् । 'इतश्च लोप' (पा० ३, ४, ६७) इतीकारलोपः ।
'लेटो ऽडाटो' (पा० ३, ४, ६७) इत्यडागमः । ततो ऽश्र-
वदिति भवति । तस्य निघातः घञन्तत्वात् (पा० ६, १,
१६७) पोष शब्द आद्युदात्तः । एवशब्दस्यनिपातत्वे ऽपि
'एवादीनामन्त' (फि० ४, १४) इत्यन्तोदात्तत्वम् । वकारा-
न्तादिवृशब्दात्परगयाः सप्तम्याः 'सुपां सुलुक्' (पा० ७, १,
१६८) इत्यादिना शेभावे सति 'सावेकाच्च' (६-१-१६८)
इत्यादिना 'ऊङिईषदादी' (पा० ६, १, १७१) त्या-
दिना वा तस्योदात्तत्वम् । 'नित्यधीप्सयोः' (पा० ८, १, ४)
इयि 'द्विभावे सत्युत्तरभागस्य नुदात्तञ्च' (पा० ८, १, ३)
इत्यनुदात्तत्वम् । यशोऽस्यास्तीति विग्रहे सति 'अर्शआविभ्यो
ऽच्' (पा० २, १२७) इत्यच् प्रत्ययः । चित्स्वरं व्यत्ययेन
वाधित्वा मभावात्तत्वम् । फिट्स्वरान्तोदात्ताद्वीरशब्दादुदात्तो-

मंतुत्तमपोः । पित्वादनुदात्तत्वम् । ह्रस्वबुद्ध्यां । (पा० ६, १, १७६) इति तु न *साववर्णान्तिवात् 'नगोश्चन' (पा० ६, १, २८२) इति प्रतिषेधः ॥ अभिलवपडहस्य मध्यवर्तिषूक्त्येषु तृती-
यसवने मैत्रावरुणस्याग्नेयं यज्ञमित्यादिको वैकल्पिकोऽनुदात्तस्तृचः ।
एतच्च सप्तमाध्याय एह धित्यादिखण्डे सूत्रितम् 'आग्नें वो
वृणन्तमग्ने यं यज्ञमध्वरम्' । (आ० ७, ८) इति । तसिं-
स्तृचे या प्रथमा सा सूक्तेचतुर्थी । तामेतां चतुर्थीमुच्यमाह—

मै०—अग्ने॑ यं॒ य॒ज्ञम॒ध्वरं॑ वि॒श्वतः॑ परि॒भूर॑सि ।

स इ॒ददे॒वेषु॑ गच्छ॒ति ॥ ४ ॥

प०—अग्ने॑ । यं॒ । य॒ज्ञं । अ॒ध्वरं॑ । वि॒श्वतः॑ । परि॒भूः ।

असि॑ । सः । इत् । दे॒वेषु॑ । गच्छ॒ति ॥ ४ ॥

हे अग्ने यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः परितः प्राप्त-
वानसि स इत् स एव यज्ञो देवेषु तृप्तिं जनयितुं सग्रे गच्छति ।
प्राच्यादिचतुर्दिगन्तेष्वाहवनीयमार्जालीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्थाने-
ष्वग्निरस्ति । परिशब्देन होत्रियादिधिष्ण्यव्यासिर्धिवक्षिता ।
कीदृशं यज्ञम् । अध्वरं हिंसारहितम् । नद्यग्निना सर्वतः पालितं
यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवन्ति । अग्निशब्दस्य षाष्टिकम्
(पा० ६, १, १८८) आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न विश्वतेध्वरो
ऽप्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' । (पा० ६, २, १७२) इत्य-
न्तोदात्तत्वम् । विश्वत इत्यत्र तसिलः प्रत्ययस्वरत्वं बाधित्वा
पूर्ववर्णस्य 'लिति' (पा० ६, १, १८३) इत्युदात्तत्वम् । परि-
भूरित्यत्राध्ययपूर्वपदप्रकृस्वरत्वे प्राप्ते (पा० ६, २, २) ।

*इति मैक्सअन्त्येधिकम् । †इति मैक्स अन्त्ये नास्ति ।

तदपवादत्वेन कृतुस्यपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा० ६, २, १३६) ।
असीति तिङन्तस्य 'अष्टुसाश्रित्यम्' (पा० ८, १, ६६) इति निष्ठाताभावः
अथ पञ्चमीमुच्यमाह ।

मं—अग्निर्होता कविकृतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः ।

देवो देवेभिरगमत् ॥ ५ ॥

प०—अग्निः । होता । कविऽकृतुः । सत्यः । चित्र

श्रवः । तमः । देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥ ५ ॥

अथमग्निर्देवो ऽन्यैर्देवैर्हविर्भोजिभिः सहागमदस्मिन्यज्ञे समा
गच्छतु । कीदृशो ऽग्निः । होता होमनिष्पादकः । कविकृतुः ।
कविशब्दो ऽत्र क्रान्तवचनो न तु मेधाविनाम । कृतुः प्रज्ञा-
नस्य कर्मणो वा नाम । ततः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा ।
सत्यः अनृतरहितः । फलमवश्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । चित्रश्रवस्तमः
श्रूयत इति श्रवः कीर्तिः । अतिशयेन चित्रकीर्तियुक्तः । कवि-
कृतुश्चित्रश्रवस्तम इत्यत्रोभयत्र बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्*
लोङन्तस्य गच्छत्विति शब्दस्य कृताभाव उकारलोपश्च छान्दसः
ततो रूपं गमदिति भवति । स्पष्टमन्यत् ।

‡ इत्यक्संहितायां वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डस्य प्रथमा-
ध्याये प्रथमो वर्गः ।

* मैक्स० पुस्तके 'सत्सु साधुः सत्यः सत्यादशपथे' (पा०
५, ४, ६६) इत्यत्रान्तोदात्तो हरदत्तेन निपातितः इत्यधिकः पाठः
‡ इति मैक्स० ग्रन्थे नास्ति ।

आग्नेयेसूक्ते पट्टीमृचमाह ।

मं०—यद्गदाशुवे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि ।

तवेत्तत्सत्यमंगिरः ॥ ६ ॥

प०—यत् । अंग । दशुवे । त्वं । अग्ने । भद्रं । करि-
ष्यसि । तव । इत् । तत् । सत्यं । अंगिः ॥ ६ ॥

अङ्गेत्यभिमुखीकरणाद्यो निपातः । अङ्गाग्ने हे अग्ने त्वं दाशुवे
हविर्दत्तवते यजमानाय तत्त्वोत्तरं यद्भद्रं विसृष्टप्रजापशुकान्
कल्याणं करिष्यसि तद्भद्रं तवेत्तत्सत्यं । त्वत्तदेतुषिति शेषः ।
अङ्गिरो अग्ने । एतच्च सत्यं न त्वत्तद्विषयम् अस्ति ।
यजमानस्य विसादिसम्पत्तौ सत्यानुत्तरकृतनुष्ठानेमाग्नेरेव सुखं
भवति । भद्रशब्दार्थं शाब्दायनिनः समासनन्ति—यद्दे पुरुषस्य
वित्तं तद्भद्रं गृहा भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रम् इति ।

अङ्गशब्दस्य निपातत्वे ऽपि (फि० ४, १२) अभ्यादित्वा-
दन्तोदात्तत्वम् । दाशुवे 'दाश्वाभ्याह्वान्' (पा० ६, १, १२) इति सूत्रेण
'दाशुदाने' इति धातोः कसुप्रत्ययो निपातितः । तत्र प्रत्ययस्वरः
आमन्त्रितस्याग्निशब्दस्य पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं (पा० ८
१, १६) न शङ्कनीयम् 'अपादादौ' (पा० ८, १, १८) इति पर्यु-
दस्तत्वात् । ततः षाष्टिकम् । (पा० ६, १, १६) आशुदात्तत्वमेव
भद्रशब्दस्य नन्विषयत्वेन (फि० २, ३) आशुदात्तत्वप्रसक्तावपि
'भदि कल्याणे' इति धातोरुपरि रक्प्रत्ययेन निपातनादन्तो-
दात्तत्वम् । अस्मिन्वाक्ये यच्छब्दप्रयोगात् 'निपातैर्ध्वदि-
हन्त' (पा० ८, १, ३०) इति निघाते प्रतिषिद्धेऽस्य प्रत्ययत्वरेण
(पा० ३, १, ३) सति शिष्टेन करिष्यसिशब्द उपाम्योदात्तः ।

तवेत्यत्र 'युष्मदस्मदोर्द्धसि' (पा० ६, १, २२१) । इत्याद्युदात्त-
त्वम् । अङ्गिरा अङ्गिरा' (नि० ३, १७) इति यास्कः । ऐतरे-
२ यिशो ऽपि प्रजापतिदुहितृध्यानोपाख्याने समामनन्ति—'ये ऽङ्गिरा
आसंस्ते ऽङ्गिरसोऽभन्' (पे० ब्रा० ३, ३४) इति । तस्मादङ्गिरो-
नामकमुनिकारणत्वादङ्गाररूपस्याग्नेरङ्गिरस्त्वम् । अत्र पदात्प-
रत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वम् ॥ अग्नीषोमप्रणयने 'उप त्वाग्' इत्या-
दिको ऽनुवचनीयस्तृचः । एतच्च ब्राह्मणे समाम्नातम्—'उप
त्वाग्ने दिवेदिव उप प्रियं पनिमन्तमिति तिस्रश्चैकां चान्वाह'
(पे० ब्रा० १, ३०) इति । *तस्मिंस्तृचे या प्रथमा सा सूक्ते स-
समी । तामेतां सप्तमीमृचमाह ।

मं०—उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम्
नमो भरन्त एमसि ॥ ७ ॥

प०—उप । त्वा । अग्ने । दिवेऽदिवे । दोषाऽवस्तः ।

धिया । वयम् । नमो । भरन्तः । आ । इमसि ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयमनुष्ठातारो दिवेदिवे प्रतिदिनं दोषावस्तः रात्रा-
वहनि च धिया बुद्ध्या नमो भरन्तो नमस्कारं सम्पादयन्त
उप समीपे त्वा एमसि त्वामागच्छामः । उपशब्दस्य निपात-
स्वरः (फि ४' १२) । 'त्वामौ द्वितीयाया' । (पा० ८, १, २३)
इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तस्त्वाददेशः । दोषाशब्दोरात्रिवाची ।
वस्तर्धियाहर्वाची । द्वन्द्वसमासे कार्तिकौजपादित्वात् (पा० ६'
२' ३७) आद्युदात्तः । 'सावेकाच' (पा० ६' १' १६८) इति
धियो धिमक्तिरुदात्ता । नम इति निपातः । भरन्त इत्यत्र शपः

*इति मैक्स ग्रन्थे न दृश्यते ।

(पा० ३, १, ६८) पित्वाच्छतुर्लसार्वाधानुकत्वाच्चानुदासत्वे सति
(पा० ६, १, १६) धातुस्वरः शिष्यते 'इमसीत्यत्र' इदन्तो
मसि' [पा० ७, १, ४६] इत्यादेशोनिघातश्च ।

अष्टमीमृचमाह ।

मं०—राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ।

वर्धमानं स्वे दमे ॥ ८ ॥

प०—राजन्तं । अध्वराणां गोपां । अृतस्य । दीदिविम्

वर्धमानं । स्वे । दमे ॥ ८ ॥

पूर्वमन्त्रे त्वामुपैम इत्यग्निमुद्दिश्योक्तम् । वीदृशं त्वाम् ।
राजन्तं दीप्यमानम् । अध्वराणां राक्षसकृतहिसारहितानां यज्ञा-
नां गोपां रक्षकम् । अृतस्य सत्यस्यावश्यंभाविनः कर्मफलस्य
दीदिवि पौनः पुन्येन भृशं वा द्योतकम् । आहुत्याधारमग्निं
दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञ-
शालायां हविर्भिर्वर्धमानम् । राजन्तं वर्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्व-
वद्धातुस्वरः शिष्यते । दीदिविशब्दस्य 'अभ्यस्तानामादिः' [पा०
६, १, १८६] इत्याद्युदात्तत्वम् । दमशब्दो वृषादित्वात् [पा०
६, १, २०३] आद्युदात्तः ।

नवमीमृचमाह

मं०—स नः पितेव सूनवेऽग्ने सृपायनो भव ।

सचस्वा नः स्वस्तये ॥ ९ ॥

५०—तः । नः । पिताऽव । सूनवे । अग्ने । सुऽउवायनः ।

भव । सचस्व । नः । स्वस्तवे ॥ ६ ॥

हे अग्ने स त्वं नो ऽस्माकं सुपायनः शोभनप्राप्तियुक्तो भव । तथा नो ऽस्माकं स्वस्तये विनाशराहित्यार्थं सचस्व समवेतो भव । तत्रोभयत्र दृष्टान्तः । यथा सूनवे पुत्रार्थं पिता सुप्रापः प्रायेण समवेतो भवति तद्वत् ।

अस्मच्छब्दादेशस्य न इत्येतस्य 'अनुदात्तं सर्वम्' (पा० ८, १८) इत्यनुदात्तत्वम् । 'चादयो नुदानाः' [फि० ४, १६] इतीय-शब्दोऽनुदात्तः । इवेन नित्यलमासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वक्तव्यम् [पा० २, १, ४, २] इति समस्तः पितेवेति शब्दो मध्योदात्तः । शोभनमुपायनं यस्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्वाम्' [पा० ६, २, १७२] इत्यन्तोदात्तत्वम् । सचस्वेत्यत्र पदात्परत्वं नास्तीति न निघातः [पा० ८, १, १६] लसार्वधातुकानुदात्तत्वे [पा० ६, १, १८६] सति धातुस्वरवशेषः ।

* इति प्रथमस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥

* इति मैक्स० ग्रन्थे नास्ति ।

ऋ० वे० म० १ सू० १३

द्वितीयं सूक्तम्

‘सुसमिद्ध’ इत्यादिकं द्वादशर्च (द्वितीय) माप्रीसूक्तम् । तस्य
कारवो मेधातिथिर्ऋषिः । गायत्रं छन्दः । प्रत्यृचं प्रतीयमानाः
सुसमिद्धतनूनपादादिका द्वादश देवताः । तथा चानुकमणिकाया-
मृक्संख्यामृषि छन्दश्चानुवृत्तिवलात्सिद्धवत्कृत्य देवता उदाहृताः
‘सुसमिद्ध इतीधमः समिद्धोवाग्निस्तुनूनपादराशंस इलोवहिर्देवी-
द्वार उषासानका दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सर-
स्वतीष्वाभारत्यस्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति प्रत्यृचं देवता
एतदप्रीसूक्तम्’ इति ॥ धिनियोगस्तु पंशौ सुसमिद्धो न आव-
हेतिकाएवमाप्रीसूक्तम् । एकादश प्रयाजा इति खण्डे सूत्रितम्-
‘समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा, (आ० ३, २) इति ।

मं—सुसमिद्धो॒न आव॑ह दे॒वाँ अ॒ग्नेह॒विष्म॑ते ।

होत॑ः पा॒वक॒ य॒ज्ञि च ॥ १ ॥

प०—सु॒ऽसमि॑द्धः । नः आ । व॒ह । दे॒वान् । अ॒ग्ने ।

ह॒विष्म॑ते । होत॑रिति । पा॒वक॒ । य॒ज्ञि । च ॥ १ ॥

भा०—हे अग्ने सुसमिद्धत्वामकस्त्यं नोऽस्मदीयाय हविष्मते यज
मानाय तवनुग्रहार्थं देवानावह हे पावक सोश्चक होतः होमनिष्पाद-

कान्ते यक्षि च यज च ॥ सुसमिद्धः समः क्रियाविशेषणत्वेन
 गतिसंज्ञकत्वात् प्रादिसमासः । शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु
 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (पा० २।१।५७) इतिसमिद्ध-
 पदेन कर्मधारयसमासः । सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरणोदात्तः 'कर्म
 धारये निष्ठा' (पा० ६।२।४६) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
 त्वम् क्रियाविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतित्वात् प्रादिसमासे
 'गतिरनन्तरः' (पा० ६।२, ४६) इति समो यदुदात्तत्वम्
 तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स्थास्यतीति सुशब्दो नुदात्तः
 स्यात् । देवान् अग्ने पूर्वबहुत्वानुनासिके । हविष्यते हविर-
 स्यास्तीति मनुप् 'तस्यौ मत्वर्थे' (पा० १।४।१६) इति
 भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वाच्च दत्वम् । होतः पावकशब्दयोराम-
 न्त्रितयोः पृथक् पृथगेव क्रियान्वये परस्परमसामर्थ्यात्पराङ्मवद्भा-
 वाभावाच्च तद्विवन्धनमैकस्वर्यम् । न च द्वितीयस्यामन्त्रितस्याष्टमि-
 कनिघातेनैकस्वर्यम् 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' (पा० ८, १,
 ७२) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावात्पादादित्वाच्च
 परस्परसामानाधिकरण्ये पि होतरित्यस्य विशेषणत्वे सामानमे-
 वाविद्यमानत्वम् । अत एवाविद्यमानवत्त्वात्सामर्थ्यं पि न परा-
 ङ्मवद्भाव इति नैकस्वर्यसिद्धिः । अतो होतरिति विशेष्यम् ।
 अतः पुनर्गतीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेषण-
 त्वाद्धोतरितिविशेष्यम् तच्च सामान्यवचनमिति 'नामन्त्रिते
 समानाधिकरणे' (पा० ८, १, ७२) इत्यविद्यमानवत्प्रतिषेधात्पदात्परत्वा
 दपादादित्वाच्च द्वितीयामन्त्रितस्याष्टमिकनिघातेन वा पराङ्मवद्भावे
 सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यक्षि यजेल्लोऽः
 सिपि 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इतिशपोलुक् । 'ब्रह्मा-
 दिना' (पा० ८, २, ३६) षत्वम्, षडोः कः सि, (पा० ८।२।४१)
 इति कत्वम् । सेर्हि रादेशश्छान्दसत्वाच्च भवति । सिपः पित्वे-
 नानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । नच 'तिङ्ङतिङः' (पा० ८, १, २८)

इति निघातः, पूर्वस्य पावकैत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेनप-
दादपरत्वात् । अतएव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघातः
स्यादिति चेत् न । यक्षिपदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्य-
मानत्वात् । ननु 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' (पा० ८ । १ । ७३) इति-
तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्वम् । नच पावकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन
समानाधिकरणपरत्वाभावः । यक्षिपदस्यैव हि कार्यं प्रति पाव-
कपदं पूर्वत्वादविद्यमानवत्स्यात् । होतःपदकार्यमविद्यमानव-
त्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वादविद्यमानवदेवेति भवत्येव होतरित्य-
स्याविद्यमानवत्वप्रतिषेधः । अतस्तस्य विद्यमानवत्वान्तदपेक्षया
यज्ञीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव । सत्यम् । अत्र यज्ञीत्यस्य चशब्द-
परत्वात् । 'चादिषुच' (पा० ८, १ । ५८) इति निघातप्रतिषेधो
भविष्यतीति न दोषः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

म०—मधुमन्तं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे ।

अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

प०—मधु उमन्तम् । तन् अनपात् । यज्ञम् । देवेषु । नः ।

कवे । अद्य कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

भा०—हे कवे मेधाविन् अग्ने तनूनपादेतन्नामकस्त्वमद्या-
स्मिन्दिने नोऽस्मदीयं मधुमन्तं रसयन्तं यज्ञं हविः वीतये
भक्षणार्थं देवेषु कृणुहि कुरु प्रापयेत्यर्थः ॥ मधुमन्तं 'फल्लिपाटि-
नमिमनिजनां युक् पटिनाकिधतश्च, (उ० १, १६) इति नञ्श्रुते

रूपप्रत्ययो धकारश्चान्तादेशः । निदित्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य नित्वा-
 दाद्युदात्तो मधुशब्दः । तनूनपात् आमन्त्रितनिघातः । अद्य 'सद्यः
 पद्यद्, इत्यादिना' (पा० ५ । ३ । २२) अस्मिन् काले इत्यर्थे च प्रत्य-
 यान्तो निपातितः प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तः । 'तद्धितश्चासर्ववि-
 भक्तिः' [पा० १ । १ । ३८] इत्यव्ययत्वात् 'अव्ययादा-
 पसुपः' (पा० २ । ४ । २८) इत्युपरिसप्तम्या लुक् ।
 संहितायां 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७)
 इति दीर्घत्वम् । कृणुहि कृवि हिंसाकरणयोश्च 'इदितोनुम्धातोः'
 (पा० ७ । १ । ५८) इति नुम् । लोटः सेहिंरादेशः 'धि
 न्विकृण्वयोरच' (पा० ३ । १ । ८०) इतिशपोऽपवादो वि-
 करण उग्रप्रत्ययः तत्सन्नियोगेन च वकारस्याकारः तस्य 'अतो
 लोपः' (पा० ६ । ४ । १८) इति लोपः तस्य स्थानिवद्भा-
 वाल्लघूपथगुणो न भवति । 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्
 (पा० ६, ४, १०६) इति हेर्लुङ् न भवति । 'उतश्च प्रत्यया-
 च्छन्दो वा वचनम्' (पा० ६, ४, १०६) इति वचनात् 'तिङ्ङ-
 तिङः' (पा० ८ । १ । २८) इति निघातः । वीतये 'मन्त्रे
 वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः' (पा० ३, ३, ६६) इति
 किञ्मुदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

म०—नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप ह्ये ।

मधुजिह्वं हविष्कृतम् ॥ ३ ॥

प०—नराशंसम् । इह । प्रियम् । अस्मिन् । यज्ञे । उप ।

ह्ये । मधुजिह्वम् । हविः ऽकृतम् ॥ ३ ॥

भा०—इह देवयजनदेशे अस्मिन्वर्तमाने यज्ञे नराशंसमेत-
 आमकमग्निं उपह्वये आह्वयाभि । कीदृशं प्रियं देवानां प्रीतिहेतुं
 मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेतं माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा
 हविष्कृतं हविषो निष्पादकम् । नरशब्दो 'नूनये' इत्यस्मा-
 द्बन्तः । प्रत्ययस्य पित्वाङ्गानुस्वर एव शिष्यते । शंसत्यस्मि-
 न्निति शंसः 'हलश्च' (पा० ३, ३, १२१) इत्यधिकरणे घञ्
 नराणां शंस इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'उभे
 वनस्पत्यादिषु युगपत्' (पा० ६ । २ । १४०) इति, पूर्वो-
 त्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः अत एव वनस्पत्यादिषु पाठाञ्च-
 शब्दस्य दीर्घत्वम् । इह 'इदमो हः' (पा० ५ । ३ । ११)
 इति हप्रत्ययः 'इदम इश्' (पा० ५ । ३ । ३) इतीशादेशः ।
 प्रत्ययस्वरः । प्रियम् प्रीणति इति प्रियः । 'इगुपभन्नाप्रीकिरः
 कः' [पा० ३ । १ । १३५] इति कः । प्रत्ययस्वरः ।
 अस्मिन् 'ऊङिदमित्यादिना [पा० ६ । १ । १७१] विमर्के-
 रुदात्तत्वम् । ह्वये निघातः । मधुशब्दस्य आद्युदात्तत्वमुक्तम् ।
 बहुब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । हविष्कृतं
 हविः करोतीति हविष्कृत् किपि ह्रस्वस्यतुक् 'नित्यं समासेऽनु-
 त्तरपदस्वस्य' [पा० ८ । ३ । ४५] इति षत्वम् । कृदुत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥ चतुर्थीमुच्यते—

म०—अग्ने सुखतमे रथे देवाँ ईक्षित आ वह ।

असि होतामनुहितः ॥ ४ ॥

प०—अग्ने । सुखतमे । रथे देवान् । ईक्षितः । आ ।

वह । असि । होता । मनुहितः ॥ ४ ॥

भा०—इदृशब्दामिधेय हे अग्ने ईळितोऽस्माभिः स्तुतः सन्
 सुखतमेऽतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चिदर्थे देवान् स्थापयित्वा कर्म-
 भूमावावह इदृशब्दामिधेयत्वमत्र सूचयितुं ईळित इति विशेषणम्
 मनुर्हितः मनुना मन्त्रेण मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण हितो
 ऽत्रस्थपितः त्वं होता देवानामाह्वातासि । सुखतमे सुखमस्मिन्नस्तीति
 मनुप् तस्य 'गुणवचनेभ्यो मनुपो लुग्वक्तव्यः' (पा० ५ । २
 ६४, ३) इति लुक् । अतिशयेन सुखः सुखतमः तमपोऽनुदा-
 त्त्वात्प्रातिपदिकस्वरः । रथे 'रमु' क्रीडायां रमन्तेऽस्मिन्निति
 रथः 'हनिङुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्' (३० २ । २)
 इति प्रथन् । 'एकाच् उपदेशेऽनुदात्तात्' (पा०
 ७ । २ । १०) इतीद् प्रतिषेधः 'अनुदात्तोपदेश'
 इत्यादिना (पा० ६ ४ । ३७) मकारलोपः नित्वादाद्युदात्तत्वम्
 ईडितः 'ईड्स्तुतौ' 'निष्ठा' (पा० ३ । २ । १०२) इति कः ।
 इडागमः तस्य 'आगमा अनुदात्ताः' इत्यनुदात्ताः प्रत्ययस्वरः
 देवानिति नकारस्य संहितायां 'दीर्घाददि समानपादे' (पा० २, ३
 ६) इति रुत्वम् । 'आतो टिनित्यम्' (पा० २ । ३ । ३)
 इत्याकारस्यानुनासिकभावः । 'भोभगो, (पा० २ । ३ । १७)
 इत्यादिना रोर्त्यत्वम् । तस्य 'लोपः शाकल्यस्य' [पा० २ । ३ । १६]
 इति यलोपः । तस्यासिद्धत्वाद्गुणो न भवति । आ निपात-
 त्वदाद्युदात्तः । असि असृभुवि लटः सिप् 'अदिप्रभृतिभ्यः
 शपः' [पा० २, ४, ७२] इति शपो लुक् । तासस्त्योर्लोपः
 [पा० ७ । ४ । ५०] इति सकारस्य लोपः । होता ताच्छील्ये
 सृन् । सौ 'ऋदृशनः' इत्यादिना [पा० ७ । १ । ६४] अनङ् ।
 डित्वादन्तादेशः । 'अमृन्' [पा० ६ । ४ । ११] इत्यादिना उप-
 धादीर्घः । हलङ्ग्यादिलोपनलोपौ । नित्वादाद्युदात्तः । मन्वत
 इतिमनुः 'मन ज्ञाने' 'शृस्वुस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदि बन्धिमनि
 म्मन्त्र' इत्युपपत्त्यः । तत्र निदित्वनुक्तोर्नित्वादाद्युदात्तः । हितः

दधातेर्धातो निष्ठेति कर्मणिक्तः [पा० ३।२।१०२] 'दधातेर्हि' [पा०
७।४।४२] इति हिरादेशः । मनुनां हित इति समासे
तृतीयायाः स्थाने 'सुपांसुलक्' (७।१।३६) इत्यादिना स्वित्यादेशः
तस्य रुत्वम् लुगभावश्छान्दसः मनुर्हितः । तृतीयाकर्मणि
(पा० ६, २, ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्

पञ्चमीमृचमाह—

म०—स्तृणीत बर्हिः अनुषक् घृतपृष्ठम् मनीषिणः ।

यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥ ५ ॥

प०—स्तृणीत , बर्हिः , अनुषक् , घृतपृष्ठम् , मनीषिणः

यत्र , अमृतस्य , चक्षणम् ॥५॥

भा०—हे मनीषिणो बुद्धिमन्त ऋत्विज बर्हिर्दभं स्तृणीत
वेदेरुपय्याच्छादयत अत्रापि बर्हिर्नामकोग्निः सूच्यते । कीदृशं
बर्हिःरास्तरणीयम् अनुषक् अनुक्रमेण सक्तं परस्परसम्बद्धम्
घृतपृष्ठम् घृतपूर्णानां स्तुचां बर्हिर्व्यासादितत्वात् घृतं पृष्ठे उप-
रिभागे यस्य बर्हिषः तत् घृतपृष्ठम् । यत्रयस्मिन् बर्हिषि
अमृतस्यामृतसमानस्य घृतस्य चक्षणं दर्शनं भवति । यद्वा
मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्नामकस्याग्नेर्दर्शनं भवति तद्बर्हिः
स्तृणीतेति पूर्वत्रान्वयः ॥ स्तृणीत 'स्तृञ् आच्छादने' लोटम-
ध्यमपुरुषस्य बहुवचनं 'लोटोलृवत्' (पा० ३।४।८५) 'तस्यस्थ-
मिपाम्' (पा० ३, ४, १०१) इति थस्त्र तादेशः 'क्रयादिभ्यः श्रा' (पा० ३, १, ८१) 'ईहल्यघोः' (पा० ६, ४, ११३) इतोत्वम् 'अव-
शाञ्चेतिषक्तश्चम' इति शत्वम् 'प्वादीदां ह्रस्वः' (७।३।६०)

इति धातोर्ह्रस्वत्वम् 'सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यः'
 अतस्तिङ् एव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । बर्हिः 'वृ'हेर्नलोपश्च'
 (उ० २ । ११०) इतीनप्रत्ययनलोपो । प्रत्ययस्वरः । आनुषक्
 आसमन्तादनुषजतीत्यानुषक् । षञ्ज संगे 'धात्वादेः षःसः' (पा०
 ६-१-६४) किप् च (पा० ३-२-७६) इति किप् । अनिदिताम् (पा०
 ६, ४, २४) इति नलोपः आङन्वोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः गतिस-
 मासः 'उप सर्गात्सुनोति' [पा० ८, ३, ६५] इत्यादिना षत्वम् ।
 घृतपृष्ठम् घृतरणदीप्तयोः 'निष्ठा' (पा० ३ । २ । १०२) इति कः
 प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । घृतयुक्तं पृष्ठमस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति
 स्वरत्वम् । मनीषिणः आमन्त्रितनिघातः । अमृतस्य न विद्यते
 मृतं मरणमस्मिन्नित्यमृतम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधि-
 त्वा 'नञ्सुभ्याम्' (पा० ६, २, ७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते
 'नञो जरमरमित्रमृताः' (पा० ६, २, ११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्त
 त्वम् । चक्षुषं चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । वागभिष्यकिवाची
 धातुरिहाभिष्यकिमात्रं लक्षयति । 'ल्युट्च' (पा० ३ । ३ । ११५)
 इति भावे ल्युट् योरन्तदेशः तस्यार्द्धधातुकत्वात् 'चक्षिङः
 ख्याञ्' (पा० २ । ४ । ५४) इति ख्याञादेशे प्राप्ते 'असनयोश्च'
 (पा० २, ४, ५४,) इति प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

पष्ठीमृचमाह—

म०—वि श्रयन्तामृतावृधो द्वारो देवीसश्चतः ।

अद्या नूनं च यष्टवे ॥ ६ ॥

प०—वि, श्रयन्ताम्, अतः अष्टवः; द्वारः, देवी असश्चतः

अद्य, नूनम्, च, यष्टवे ॥ ६ ॥

भा०—द्वारो यज्ञस्य शालाद्वाराणि विश्रयन्तां कपाटोद्घाटनेन
विद्वियन्तां । कीदृशः ऋतावृधः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा
वर्धयिष्यः । देवीर्द्यौतमानाः । असश्चतः असश्चन्त्य उद्घाटनेन
प्रवेष्टृपुरुषसंगरहिताः यज्ञा असश्चतः प्रवेष्टृपुरुषरहितान्यङ्गहान्
तत्पुरुषप्रवेशाय द्वाराभियामिन्य एतत्संज्ञका अग्निविशेषमूर्तयो वि-
श्रयन्ताम् विशेषेण सेवन्ताम् द्वारसेवया तत्र पुरुषप्रवेशेन वा
किं प्रयोजनं तदुच्यते । अद्यास्मिन् दिने नूनमवश्यं यष्टवे यष्टुम् ।
चकारादिनान्तरेष्वपीतिद्वयम् । ऋतावृधः ऋतं वर्धयन्ती-
त्यर्थे वृधेरन्तर्भावित्वयथात् 'किप्च' (पा० ३।२।७६) इति
किप् । उपपदसमासः । 'अन्येषामपिदृश्यते' (पा० ६।३।१३७) ।
इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् वृधिर्यातुस्वरेणोदात्तः । समासे कृदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स पत्र शिष्यते । देवीः 'वा छन्दसि'
(पा० ६।१।१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । देवशब्दात् पचा-
द्यजन्तात् 'पु'योगादाख्यायाम् (पा० ४।१।४८) इति ङीष्
प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । धिक्कृत्वा सह 'एकादेश उदोत्तेनोदात्तः'
(पा० ८।२।५) इत्युदात्तः । असश्चतः ग्लुञ्चु प्रसज्जगतौ जका-
रस्य व्यत्ययेन चकारः लटः शत्रादेशः । द्वारा भावे न विद्यन्ते
सश्चन्तो गच्छन्तो येषु प्राग्वंशादिषु तान् असश्चतः । अद्य
सद्यःपरुत्० (पा० ५।३।२२) इत्यादिना द्यप्रत्ययान्तो निपातितः
'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' (पा० १।१।३८) इत्यव्ययसंज्ञकत्वात् परस्या
विभक्त्युक् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । संहितायां 'अन्येषामपिदृ-
श्यते' (पा० ६।३।१३७) इति दीर्घत्वम् । नूनम् 'एवमादीनामन्तः'
(पा० ६।२।१७६) इत्यन्तोदात्तत्वम् । यष्टवे यज्ञेः 'तुमर्थेसेसेन'
(३।४।६) इत्यादिना तत्रेन्द्रप्रत्ययः । 'ब्रश्च'० (८।२।३६) इत्या-
दिना पत्वम् नित्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतु-
र्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

सप्तमीमृचमाह—

म०—नक्तोषासा सुपेशसास्मिन् यज्ञ उपह्वये ।

इदं नो बर्हिःसदे ॥ ७ ॥

प०—नक्तोषासा , सुपेशसा , अस्मिन् , यज्ञे , उप ,

ह्वये , इदम् , नः , बर्हिः , आऽसदे ॥ ७ ॥

भा०—नक्तशब्द उपः शब्दश्च लोके कालविशेषवाचिनौ । इहतु तत्कालाभिमानिवन्दिमूर्तिद्वये प्रयुज्येते । नक्तोषोनामिके वन्दिमूर्ती अस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञकर्मणि उपह्वये आह्वयामि । किमर्थं नोऽसदीयमिदं वेद्यामास्तीर्णं बर्हिर्दर्ममासदे आसप्तुं प्राप्तुं । कीदृश्यौ सुपेशसा शोभनरूपयुक्ते ॥

नक्तश्च उषाश्च नक्तोषासा द्वितीयाद्विवचनस्य 'सुपांसुलुग्' (पा० ७, १, ३६) इत्यादिना आकारः । मलोप उपधादीर्घश्च छान्दसौ । 'देवताद्वन्द्वेच' (पा० ६।२।१४१) । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते पूर्ववदाकारः । पेशःशब्दो नव्विषयत्वादाद्युदात्तः । बहुब्रीहौ नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वस्यापवादत्वेन आद्युदात्तं 'द्वयच्' छन्दसी त्युत्तर पदाद्युदात्तत्वम् । अस्मिन् ऊडिदम् (पा० १, १, १७१) इत्यादिना विभक्तिरुदात्ता आसदे षड्दत्त विशरणगत्यवसादनेषु 'धात्वादेः षः सः' (पा० ६।१।६४) आह पूर्ववत्सात् सम्पदादिभ्यो भावे क्तिप् । प्राविसमासः कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमोऽमृतमाह

म०—तामुजिह्वा उप इवये होतारा दैव्या कवी
यज्ञं नो यज्ञतामिमम् ॥ ८ ॥

प०—ता । सु०जिह्वौ , उप , इवये , होतारा , दैव्या ,
कवी इति , यज्ञम् , नः , यज्ञताम् , इमम् ॥ ८ ॥

भा० तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची ता तौ या-
ज्ञिकानां प्रसिद्धौ ब्राह्मणी उपह्वये आह्वयामि । नो स्वदीयमिमं
यज्ञं यज्ञतां तावुभौ यज्ञतामनुलिष्टताम् । कीदृशौ सुजिह्वौ
शोभनजिह्वोपेतौ प्रियवचनौ शोभनज्वालौ वेत्यर्थः । होतारा
होमनिष्पादकौ दैव्या दैव्यौ देवसम्बन्धिनौ अत एवमावग्नी
दैव्यहोतृनामानौ कवी मेधाविनौ । ता तौ द्वितीयादिवचनञ्च
'सुपांसुलुग्' [पा० ७, १, ३६] इत्यादिना आकारः 'एकदेश उदा-
त्तेनोदात्त' [पा० ८, २, १५] इत्युदात्तः । सुजिह्वौ शोभना जिह्वा ययो-
स्तौ । 'नञ्सुभ्याम्' [पा० ६, २, ७२] इत्युत्तरपदलोदात्तत्वम् ।
पूर्ववदेकादेशस्वरः । संहितायामावादेशः । वस्य 'लोपः शाकल्यस्य'
[पा० ८-३-१६] इति लोपः । होतारा जुहोतेस्तृन् द्विवचने 'ऋतोडि'
[पा० ७ । ३ । ११०] इति गुणः । 'असृन्' [पा० ६, ४, ११] इति उप-
धादीर्घः । पूर्ववदात्तरः । नित्वादाद्युदात्तः । दैव्या देवाना-
मिमौ 'देवाद्यञञौ' [पा० ४ । १ । १८५] इति यञ् । 'यस्येतिच्'
[पा० ६, ४, १८८] इत्यकारलोपः 'जित्वादिनित्यम्' [पा० ६, १, ६७]
इत्याद्युदात्तः । पूर्ववदाकारः । यज्ञतां । यज्ञतां लोटि शपि
परतः 'सिब्वहुलं लेटि' [पा० ३ । १ । ३४] इति बहुलप्रहृष्टात् सिप्
कुत्वचर्त्तवत्त्वानि ॥ ८ ॥

मं०—इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः
बर्हिः सीदन्त्वस्मिधः ॥ ६ ॥

प०—इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयः ऽभुवः ।
बर्हिः । सीदन्तु । अस्मिधः ॥ ६ ॥

भा०—अत्र महीशब्दो महत्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टे ।
अन्येष्वप्रीसृक्तेषु सदृशेष्विलासरस्वती भारतीत्याज्ञातत्वात् ।
इलाशब्दाभिप्रेया वह्निमूर्तयस्तिस्रो देवी दीप्यमाना बर्हिर्वैष्वा-
मास्तीर्णं सीदन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृश्यः मयोभुवः सुखोत्पादिकाः
अस्मिधः शोषेण क्षयेण वा रहिताः । इळा ईड् स्तुतौ क्कान्दस्
ह्रस्वत्वम् । किप् । धातुस्वरः । 'टापञ्चैव हलन्तानां यथा
वाचा निशा' दिशा इति टाप् । सरस्वती सरः असुचन्तो नित्वादा-
द्युदात्तः । तदस्यास्ति' (पा० ५, २, ६४) इति मनुप् अदुपधत्वाद्धत्वम्
'तसौ मत्वर्थे' (पा० १, ४, १६) इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वात्
रुक्वाद्यभावः 'उगितश्च' (पा० ४, १, ६) इति ङीप् । मनुष्यङीपौ
पित्वादन्युदात्तौ । मही महतीशब्दे तकारलोपश्छान्दसः 'यस्येतिच'
(पा० ६, ४, १४) इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदा-
त्तत्वम् । तिस्रः त्रिशब्दाज्जसि 'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतस्र'
(पा० ७, २, १६) इति तिस्रादेशः । 'अचिर ऋतः' (पा० ७, २, १००)
इति रेफादेशः । 'तिसृभ्यो जसः' (पा० ६, १, १६६) इति जस
उदात्तत्वम् । देवीः देवानां पत्न्यो देव्यः 'पुंयोभादाख्यायाम्' (पा० ४,
१, ४८) इति ङीप् । 'यस्येतिच' (पा० ६, ४, १४८) इत्यकारलोपः ।
इत्यखरेण ङीप् उदात्तत्वम् । जसि 'वीत्राजसिच' (पा० ६, १, १०५) इति

निषिद्धं दीर्घत्वं । 'वा च्छन्दसि' (६, १, १०६) इति पक्षे ऽभ्यनुवायते ।
मयोभुवः मीज् हिंसायां । हिनस्तिदुःखमिति सुखं मयस्तद्वा-
वयन्तीति मयोभुवः अन्तर्भावितरण्यर्थात् भुवः किप् । कृदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वम् । बर्हिः 'बृ' हेर्नलोपश्च' इति इतिप्रत्ययः । प्रत्यब-
स्वरः । सीदन्तु षड् लु विशरणादौ । 'पात्रा०' (पा० ७, ३, ७२) इत्या-
दिना सीदादेशः । अस्त्रिधः स्त्रिधेर्हिंसार्थस्य शोषणार्थस्य वा संप-
दादिभ्यो भावे किपि नञाबहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधि-
त्या 'नञ्नुभ्याम्' (पा० ६, १, २ । १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्त-
त्वम् ॥ ६ ॥ पत्नीसंयाजे त्वष्टुः पुरोऽनुवाक्या । इह त्वष्टारमग्नि-
मिति । शंयुष्वाकाय संप्रेषित इति खण्डे सूत्रितम्—'सन्ते
पयांसि समु यन्तु वाक्ताइह त्वष्टारमग्निम्' (आ० १, १०) इति
तामेतां पुरोनुवाक्यां सूक्ते दशमीमृचमाह—

मं०—इह त्वष्टारमग्निं विश्वरूपमुप हवये

अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

प०—इह, त्वष्टारम्, अग्निम्, विश्वरूपम्, उप,

हवये । अस्माकम्, अस्तु, केवलः ॥ १० ॥

भा०—त्वष्टारं त्वष्टृनामकमग्निं इह कर्मरयुपह्वये कीदृशं
अग्निं श्रेष्ठं । विश्वरूपं बहुविधरूपोपेतं । सोऽस्माकं केवलः
साधारणोऽस्तु । इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः ॥
त्वष्टारं 'तद्धू त्वद्धू तनूकरणे' । तन्न 'स्वरतिसूतिसूयतिवृजूदितो
वा' (७, २, २६) इतीडभावपक्षे स्कोः संयोगाद्योरन्तेच' (पा० ८,
३, २६) इति ककारलोपः । पुत्वं । द्वितीयैकवचने 'अमृताङ्गि
सर्वनामस्थानयोः' (पा० ७, ३, ११०) इति गुरो 'अमृत्'० (पा० ६,

४, ११) इत्यादिना उपधाया दीर्घः । लृनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् ।
 अत्रियं अग्रादित्यनुवृत्तौ 'यच्छौ च' (पा० ४, ४, ४८) इति घच् ।
 'आयन'० (पा० ७, १, २) इत्यादिना घकारस्य इयादेशः 'यस्येति-
 च' (पा० ६, ४, ४८) इति लोपः । आयनादिपूपदेशिवद्भवम् स्वरसि-
 द्धयर्थम् (पा० ७, १, २१) इति उपदेशिवद्भावात् प्रत्ययाद्यु-
 दात्तत्वात् घचश्चित्वादन्तोदात्तत्वम् । विश्वरूपं विश्वानि रूपाणि
 त्वष्टृरूपज्ञत्वेन यस्य । "त्वष्टा वै पशूनां मिथूनानां रूपकृत्"
 (तै० सं० ६, १, ८, ५) इति श्रुतेः ॥ विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात्
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' (पा० ६, २, १
 १०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अस्माकं असु लोपणे 'युष्य-
 सिभ्यां मदिक्' (उ० १, १३२) प्रत्ययस्वरान्तोदात्तः । षष्ठीबहुवच-
 नमाम् । अत्र परमपि 'योऽचि' (पा० ७, २, ८६) इति यत्वं बाधि-
 त्वा नित्यत्वाप्रतिपदविधित्वाच्चसाम आकमादेशे कृते (पा० ७, १
 १, १३) 'अनादेशे' (पा० ७, २, ८६) इति निषेधेनय त्वाभावात् 'शेषे
 लोपः' (पा० ७, २, ६०) इति इकारलोपे अकारान्तत्वेन पश्चात्प्राप्त-
 स्यापि 'सुटः' (पा० ७, १, ५२) साम इति निर्देशे आनिव्यन्तर्भा-
 वेन निवृत्तिः । एवमर्थ एव हि साम इति समुद्कनिर्देशः ।
 केवलः वृषादेशप्रकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

म०—अव सृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः

प्र दातुस्तु चेतनम् ११

प०—अव । सृज वनस्पते देव । देवेभ्यः हविः । प्र ।

दातुः । अस्तु चेतनम् ॥ ११ ॥

भा०—हे वनस्पते एतन्नामकाग्ने देव हविर्भुग्भ्यो देवेभ्यो
स्मदीयं हविरघसृज समर्पयेत्यर्थः । प्रदातुर्यजमानस्य चेतनं पर-
लोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु ॥ वनस्पते आमन्त्रितनि-
घातः देव पादादित्वाग्र निघातः । षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्
हविःइसः प्रत्ययस्वरः । दातुः । ददातेस्तृच् । 'चितः' (पा०
६, २, १६३) इत्यन्तोदात्तः । ऊसि 'भृत उत' (पा० ६,
१, १११,) इत्युत्वम् । रपरत्वंच 'रात्सस्य' (पा० ८, २, २४)
इति सलोपः षकादेशस्वरेणोकार उदात्तः । चेतनं चिती संज्ञाने
करणे ल्युट् योरनादेशः । लघूपधगुणः । 'लिति' (पा० ६,
१, १६३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

म०—स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे ।

तत्र देवाँ उप ह्वये १२

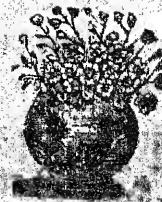
प०स्वाहा । यज्ञम् । कृणोतन । इन्द्राय । यज्वनः ।

गृहे । तत्र । देवान् । उप । ह्वये ॥ १२ ॥

भा०—स्वाहाशब्दो हविःप्रदानवाची सन् एतन्नामकमग्नि-
विशेषलक्षयति । तदग्निसंपादितं यज्ञं इन्द्राय इन्द्रतुष्ट्यर्थं यज्वनो
यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन कुरुत । तत्र यज्ञे देवानुपह्वये
कृणोतन इवि हिंसाकरणयोश्च । इविस्वाधुम् । लोहमध्यमबहुवच-
नस्य 'तस्थस्थमिपाम्' (पा० ३, ४, ११०) इति तादेशः ।
'तत्तनन्नथनाश्च' (पा० ७, १, ४५) इति तनबादेशः । शपि
प्राप्ते 'धित्विङ्गण्योरश्च' (पा० ३, १, ८०,) इति उप्रत्ययः ।

तत्सन्धियोगेन वकारस्य चाकारः । तस्य अतोलोपः (पा० ६४, ४८) इति लोपः तस्य अचः परस्मिन् (पा० १, १, ५७) इति स्थानिवद्भावाद्वाहकारस्य लघूपधगुणो न भवति । तनपः पितृवेनाडित्वादुकारस्य गुणः । नित्वादाद्युदात्तः । यस्त्वनः यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु 'सुयजोर्ध्वनिः' (पा० ३।२।१०३) इति भसंज्ञायामल्लोपे (पा० ६।४।१३६) प्राप्ते 'न संयोगाद्भमन्तात्' (पा० ६।४।१३७) इति निषेधः । वनिः पः पितृवेन धातुस्वर एव शिष्यते । गृहे । 'ग्रह उपादाने' 'गोहेकः' (पा० ३।१।१४४) इति कः प्रत्ययः । 'ग्रहज्या' (पा० ६।१।१६) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । परपूर्वत्वं (पा० ६।१।५३) प्रत्ययस्वरः (पा० ३।१।३) तत्रवल (पा० ५।३।१०), लिति (पा० ६।१।१६३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । देवाँ उपेत्यत्र संहितायां 'दीर्घाद्वि' (पा० ८।३।६) इति नकारस्य हत्वम् । 'अतोदि नित्यम्' (पा० ८।३।३) इत्याकारस्यानुनासिकादेशः । 'भोभगो' (पा० ८।३।१७) इति यत्वम् । तस्य 'लोपः शाकल्यस्य' (पा० ८।३।१६) इति लोपः ॥ १२ ॥

इति प्रथस्य श्रथमे पञ्चविंशोवर्गः ।

अथ द्वाविंशं सूक्तम्

संग्रहे तृतीयं सूक्तम्

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्युचं (पञ्चमं) सूक्तं तस्य ऋषि
च्छन्दसीपूर्ववत् । देवताविशेषस्त्वनुक्रम्यते—प्रातर्बुजा सैका
चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य आग्नेय्यौ द्वे देवीनामेकैकैन्द्रा-
णीग्रहणान्यग्न्यादीनां द्वावापृथिव्ये पार्थिवीषड्वैष्णव्योऽतोदेवा-
दैवी वेति । सूक्तसंख्यानुवर्तत इत्यस्मिन् खण्डे अनिरुक्ता
संख्या विंशतिः* (अनु० १२।४) इति परिभाषितत्वात् । प्रात-
र्युजेति सूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्ता संख्याविंशतिसंख्या द्रष्टव्या
सा च विंशतिरेकयाधिकया सह वर्तत इति सैका । तत्रादौ
चतस्र ऋचोऽश्विदेवताकाः । पञ्चमीमारभ्याष्टम्यन्ताश्चतस्रः सवितृ-
देवताकाः । नवमी दशमी चोभे अग्निदेवताके एकादश्या ऋचो
देवसम्बन्धिन्यो देव्यो देवताः । द्वादश्या इन्द्रवरुणाग्निपत्न्य
इन्द्राणी वरुणान्यग्न्याद्यो देवताः । त्रयोदशी चतुर्दश्यौ द्वावा-
पृथिवीदेवताके पञ्चदशी पार्थिवी । षोडश्यद्याः षड् विष्णु
देवत्याः । षोडशी देव देवत्या* वा । अत्र सूक्ते विनियोगो
लैङ्गिकः । प्रातरनुवाके आश्विने ऋतौ प्रातर्युजा विबोधयेति
चतस्र ऋचः । सूत्रितम्—‘आश्विन पषो उषाः प्रातर्युजेति
चतस्रः’ (आ० ७।४।१५) इति ।

आश्विनग्रहस्य प्रातर्युजेत्येकापुरोनुवाक्या द्विदेवत्यैश्चरन्तीति ख-
ण्डे सूत्रितम् ‘आश्विनस्य प्रातर्युजा विबोधय’ (आ० ५।५।१) इति ॥

*मैक्स० ग्रन्थे ‘मृत्स्नदेवत्या’ इति पाठः ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

म०—प्रात॑र्यु॒जा वि बो॑धया॒श्विनो॑वेह गच्छताम्
अ॒स्य सोम॑स्य पीतये ॥१॥

प० प्रा॒त॒ अ॒यु॒जा , वि , बो॒ध॒य , अ॒श्वि॒नो , आ , इ॒ह ,
ग॒च्छ॒ताम् , अ॒स्य , सोम॑स्य , पी॒तये ॥१॥

भा०—अत्र होताध्वयुसुहिस्थ ब्रूते हे अन्नर्घ्यो प्रातर्युजा प्रातःसवनप्रहेण संयुक्तावश्विनौ देवौ विबोधय विशेषेण प्रबुद्धौकुरु अश्विनौ प्रबुद्धौतावश्विनौ देवौ अस्याभिषवसंस्कारमुक्तस्य सोमस्य पीतये सोमपानाय इह कर्मण्यागच्छताम् । प्रातर्युजाते गृह्यमाणेन प्रहेणसहेतिप्रातर्युजा 'सत्सृद्धिष'० (पा०३।२।६१) इत्यादिना क्षिप् । 'सुपां सुबुक्' (पा०७।१।५६) इत्यादिना आकारः । कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य 'ऊडिदम्' (पा०६।१।१७१) इत्यादिना विभ-क्तैरुदात्तत्वम् । पीतये व्यत्ययेन क्तिन उदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

म०—या सु॒रथा॑ रथी॒तमो॑भा दे॒वा दि॒विस्पृ॑शा ।
अ॒श्वि॒ना ता॑ हवामहे ॥२॥

प० या , सु॒र॒था । रथि॑त॒मा , उ॒भा , दे॒वा , दि॒वि॒
स्पृ॒शा , अ॒श्वि॒ना , ता॑ , ह॒वाम॑हे ॥२॥

भा०—योभावश्विना देवा यावुभावश्विनौ देवौ सुरथा शोभ-
नरथयुक्तौ रथीतमा रथिनां मध्ये अतिशयेन रथिनौ दिविस्पृशा
युक्तो कनित्रासिनौ ता हवामहे तादृशावश्विनावाह्वयामहे ॥ देव्य
दिर्विष्टसु पदेषु 'सुपांसलुग्' (पा० ७।१।३६) इत्यादिना
द्विवचनस्याकारः । शोभनोरथो ययोस्तौ सुरथौ समासात्तो-
दात्तत्वापवादं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरं (पा० ६।२।१)
बाधित्वा 'नञ्सुभ्याम्' (पा० ६।२।१७२) इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वे प्राप्ते 'आद्युदात्तं द्वयच् छृद्धसि' (पा० ६,२, ११६)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथीतमा 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा०
६,३,१३७) इति संहितायामिकारस्य दीर्घत्वम् । दिविस्पृशा
दिविस्पृशत इति दिविस्पृशौ 'किप्च' (पा० ३।२।७६) इति किप्
तत्पुरुषे कृति बहुलम् (पा० ६।३।१४) इत्यलुक् । 'गतिका-
रकोपपदात्कृत्' (पा० ६,२, १३६) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
तृतीयामृचमाह—

मं०—या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती ।

तया यज्ञं मिमिक्षतम् ॥ ३॥

प०—या । वां । कशा । मधुमती । अश्विना । सूनृता
वती । तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥ ३॥

भा०—अश्विना हे अश्विनौ देवौ वां युवयोः सम्बन्धिनी
या कशा अश्वताडनी विद्यते तथा सह आगत्य यज्ञमस्मदीयं
मिमिक्षतं सोमरसेन सेक्तुमिच्छतम् । कशयाश्वान् ददं ताडयित्वा
सहसा समागत्य भवद्विषयां सोमरसाहुतिं निष्पादयितुमुक्तौ
भवतमित्यर्थः । कीदृशी कशा मधुमती । 'अर्णः क्षोद इत्यादिषु

एकशतसंख्याकेषु उदकनामसु मधु पुरीषमिति पठितम् । तस्मादुद-
कवतीत्युक्तं भवति । अश्वस्य शीघ्रमत्या यत्स्वेदकं स्रवति तेनेयं
कशा क्लिन्नेत्यर्थः । सूनुतावती प्रियसत्यवाग्युक्ता तीव्रेण कशा-
ताडनेन यो ध्वनि निष्पद्यते ताडनवेलायां अश्वारूढेन च य
आक्रोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियम् ।
यद्वा 'श्लोकःधारे इत्यादिषु सप्तपञ्चाशद्वाड् नामसु कशा धिषणा
इति पठितम् । अश्विनोर्या वाक् मधुमती माधुर्योपेता
पारुष्यरहिता सूनुतावती प्रियत्वसत्यत्वोपेता फलप्रदान-
धिषयेत्यर्थः । तथा वाचा युक्तो यज्ञं मिमिक्षितमिति योज-
नीयम् ॥ कशा 'कश गतिशासनयोः' पचाद्यच् (पा० ३ । १,
१३५) वृषादित्वादाद्युदात्तः । (पा० ६, १, २०३) सूनुतावती ऊन
परिहाणे, सु० ऊ नयत्यप्रियमिति सून् । तथाविधमृतं सत्यं यस्यां
वाचि सा सूनुता 'नज सुभ्याम्' (पा० ६ । २ । १७२) इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वं वाधित्वा 'परादिः छन्दसि बहुलम्' (पा० ६, २,
६६) इति ऋकार उदात्तः । सायस्या अस्ति सा कशा सूनुताव-
तीति कशायाः संज्ञा । एवं नामा या कशेत्यर्थः । 'संज्ञायाम्'
(पा० ८ । २ । ११) इति मतुपो वत्वम् । मिमिक्षत्वं । मिहेः
सन् 'हलन्ताच्च' (पा० १, २, १०) इति क्त्वाद्गुणाभावः ।
इत्वंकृत्वपत्वान्ति ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

मं—नहि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः ।

अश्विना सोमिनो गृहम् ॥ ४ ॥

प०—नहि । वाम् । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः

अश्विना । सोमिनः । गृहम् ॥ ४ ॥

भा०—अश्विना हे अश्विनौ देवौ युवां सोमिनः सोमवतो यज-
मानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः । स मार्गो वां युवयोर्दूरके दूरदेशे
न ह्यस्ति न वर्तते खलु यत्र गृहे गच्छथः तच्च गृहं दूरे न
भवति ॥ नहि 'एवादीनामन्तः' (फि० ३।१५) इत्यन्तोदात्तः ।
अस्ति 'चादिलोपे विभाषा' (पा० ८।१।६३) इति निघाता-
भावः । अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति युवां च रथेन गच्छथ
इति समुच्चयश्चार्थो गम्यते । च शब्दो न प्रयुज्यत इति
चलोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिरस्तीति । यत्र 'निपातस्य च' (पा०
६।३।१३६) इति संहितायां दीर्घत्वम् । गच्छथः इयं यद्यपि
न प्रथमा तथापि यत्रेति यद्धृत्ययोगाच्च निघातः ॥ ४ ॥

ग्युढस्य द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे' हिरण्यपाणिमूतय
इति सावित्र्यश्चतस्रः । द्वितीयस्येति खण्डे सूत्रितम्—'हिरण्य-
पाणिमूतय इति चतस्रो मही द्यौः पृथिवी च नः' (आ० ८,
१०) इति ।

पञ्चमीमृचमाह—

मं०—हिरण्यपाणिमूतये सवितारं मुपं ह्वये ।

स चेत्ता देवता पदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

प०—हिरण्य॑ऽपाणिम् । उ॒तये॑ स॒वि॒तार॑म् । उप॑ ह्वये॒ । सः
चे॒त्ता । दे॒वता॑ । प॒दम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

भा०—उतये अस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवमुपह्वये आह्वयामि
स च सविता देव एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यदेवताभूत्वा पदं यजमानेन
प्राप्यं स्थानं चेत्ता ज्ञापयिता भवति । कीदृशं सवितारम् ।
हिरण्यपाणिं यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणं । अत्रा देव-
कर्तृके यागे सविता स्वयमृत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितः ।

तदानीं कस्यांचिदिष्टावध्वर्यवः तस्मैसवित्रे ब्रह्मणे प्राशिन्ननामकं
पुरोडाशभागं दत्तवन्तः तच्च प्राशिन्नं हस्ते सवित्रा गृहीतं सत्त.
दीयपाणिं चिच्छेद । ततः प्राशिन्नस्य दातारोऽध्वर्यवः सुव-
र्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षितवन्तः । सोयमर्थः कौशीतकी
ब्रह्मणे समाम्नातः—‘सवित्रे प्राशिन्नं प्रतिजहुस्तस्य पाणी
प्रचिच्छेद तस्मै हिरण्यमयो प्रतिदधुस्तस्माद्विरण्यपाणिरिति श्रुतः’
इति* हिरण्यशब्दं पाणिशब्दं च यास्क एवं निर्वक्ति—
‘हिरण्यं कस्माद्विद्यत आयम्यमानमिति वा, ह्रियते जनाञ्जन-
मिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्य-
तेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः’ (नि० २ । १०) इति तथा पाणिः
पणायते पूजा कर्मणः’ (नि० २ । २६) इति । हिरण्यशब्दो
नञ्निषयत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः (पा० ६, २, १)
ऊतये उदात्त इत्यनुवृत्तौ ‘ऊतियृतिजृतिसाति’ (पा० ३ । १ ।
१६३) इत्यादिना क्लृप्तान्तोन्तोदात्तो निपातितः । सवितारं तुच्य
श्चित्वादन्तोदात्तत्वम् । (पा० ६ । १ । १६३) । चेत्ता ‘चित्ती
संज्ञाने’ अस्मादन्तर्भावितरण्यार्थात्ताच्छील्येतृन् ‘अनित्यमागमशा-
सकम्’ †इतीडभावः । निच्वादाद्युदात्तः । देवता ‘देवात्तल्’
(पा० ६ । १ । १६३) इति स्वार्थे तल् । ‘लिति’ (पा० ६ । १ ।
१६३) इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । पदशब्दः पचाद्यजन्तः ।
‘चित्’ (पा० ६ । १ । १६३) इति अन्तोदात्तः ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्यद्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

सूक्ते पष्ठी मृचमाह—

मं०—अपां नपात्तमवंसे सवितारंसुपस्त्वहि ।

तस्य व्रतान्युश्मसि ॥ ६ ॥

*मैक्स ग्रन्थे ‘स्तुत’ इति पाठः ॥ †मैक्स ग्रन्थे ‘शाशकम्’ इति पाठः ।

प०—अपाम् । नपातम् । अवसे । सवितारम् । उप ।

स्तुहि । तस्य । व्रतानि । उश्मसि ॥ ६ ॥

भा०—अत्र होता सामगमृत्विजमन्त्रं वा शस्त्रिणं ब्रूते—अवसे
अस्माब्रक्षितुं सवितारं उपस्तुहि तस्य सवितुः संबन्धीनि
व्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाणि उश्मसि कामयामहे ।
कोटशं सवितारम् अपां नपातम् जलस्य न पालकं सन्तापेन
शोषकमित्यर्थः ॥ अपां 'ऊडिदम्' (पा० ६।१।१७१) इत्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातं 'पा रक्षणे, अस्य शत्रन्तः पाच्छब्दः ।
तस्य नत्रा समासे 'नब्राएनपाद' (पा० ६।३।७५) इत्यादिना
नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकारः । आर्नर्हिअपो न पाति तच्छो-
षकत्वात् । तर्हि कथमपामितिषष्ठी 'न लोकाव्ययनिष्ठा'
(पा० २।३।६६) इति कर्मणिषष्ठ्याः प्रतिषेधात् इति चेत्तर्हि एषा
शेषलक्षणास्तु । अन्यादित्यौ अपां करणतया सम्बन्धिनौ 'अग्ने-
रापः इति श्रुतेः । 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' (मनु० ३।७६) इति स्मृतेश्च
अस्मिन् पक्षे 'उगिदचाम्' (पा० ७।१।७०) इति नुम-
भावोऽपि निपातनादेवेति मन्तव्यम् । पातेः क्बन्तस्य तुग्वा
निपातनाद् दृष्टव्यः । अथवा न पातयति इति नपात् 'पत्तु गतौ,
इति धातोर्ग्यन्तात् किपि अन्यादित्यौ ह्यपां न प्रापकौ प्रत्युत
तच्छोषकौ । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अवसे 'तुमर्थेसेसेन्
(पा० ३।४।६) इत्यादिना असेन् । नित्वादाद्युदात्तः । उश्मसि
'वश कान्तौ, 'अदि प्रभृतिभ्यः' (पा० २।४।७२) इति शपो
लुक् 'इदन्तो मसिः' (पा० ७।१।४६) इतीकारोपजनः ॥ ६ ॥

सप्तमी सूचमाह—

मं०—विभक्तारं हवामहे वसे । चित्रस्य राधसः ।

सवितारं नृचक्षसम् ॥ ७ ॥

प०—वि॒भ॒क्ता॒रम् । ह॒वाम॒हे । व॒सोः । चि॒त्रस्य॑ रा॒धस॑

स॒वि॒ता॒रम् नृ॒चक्ष॑सम् ॥ ७ ॥

भा०—वसोः निवासहेतोश्चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बहु-
विधस्य राधसो धनस्य विभक्तारं अस्य यजमानस्यैतावद्धनदान-
मुचितमिति विभागकारिणं नृचक्षसं मनुष्याणां प्रकाशकारिणं
सवितारं हवामहे । कौषीतकिन एतस्या ऋचो व्याख्यानरूपे
ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेवं समामनन्ति--‘यदेतद्वसुः चित्रं
राधस्तदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजति’ इति ।
विभक्तारं नृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । कृदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वेन
(पा० ६, २, १३६) तदेव शिष्यते । हवामहे ह्वयतेः ‘बहुलं ह्यु-
न्दशिः’ (पा० ६, १, ३४) इति सम्प्रसारणम् । वसोः ‘वसनि-
वासे, ‘शृश्वस्निहि, (उ० १) इत्यादिना उः । निदित्यनुवृत्तेर्नि
त्वादाद्युदात्तः । राधसः अमुब्रन्तो नित्वादाद्युदात्तः । नृचक्षसं
नृश्चष्ट इति नृचक्षाः । तं नृचक्षसं ‘चक्षेर्बहुलं शिष्य’ (उ० ४।
२३२) इत्यमुन् । शित्वादनार्धधातुकत्वेन ख्याजादेशाभावः । कृदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अष्टमी मृचमाह

मं०—स॒खाय॑ आ॒ नि॒ षी॒द॒त॒ स॒वि॒ता॒ स्तोम्यो॑ नु
नः । दा॒ता॒ राधा॑सि शु॒भति॑ ॥ ८ ॥

प०—स॒खायः । आ । नि । सी॒द॒त॒ । स॒वि॒ता॒ स्तोम्यः ।

नु । नः । दा॒ता॒ । राधा॑सि शु॒भ॒ति॑ ॥ ८ ॥

भा०—सखिभूता हे ऋत्विजः आनिषोदत सर्वत्रोपविशत ।
नोऽस्माकमयं सवितातु क्षिप्रं स्तोम्यः स्तुतियोग्यः । राधांसि
धनानि दाता प्रदानुमुद्युक्तः । एष सविता शुंभति शोभते ॥
समानः सन्तः ख्यान्ति प्रकाशयन्त इति सखायः 'ख्या प्रकथने,
'समाने ख्यश्चोदात्ता' (उ० ४ । १३६) इतीण्प्रत्ययः । तत्सन्नियो-
गेन डित्वं यलोपश्च । डित्वादाकारलोपः । 'समानस्य छन्दसि'
(पा० ६, ३, ८४) इत्यादिना समानशब्दस्य सादेशः । इण्
सन्नियोगेनोदात्तत्वम् । जसि 'सख्युरसम्बुद्धौ' (पा० ७ । १ ।
६२) इति णित्वाद्धृद्विरायादेशश्च । निषोदत 'सदेरप्रते' (पा०
८ । ३ । ६६) इति षत्वम् । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः ।
'भवे छन्दसि' (पा० ४ । ४ । ११०) इति यत् 'यतोऽनावः,
(पा० १६ । १, २१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । दाता दानशीलः
ताच्छील्ये तृत् । नित्वादाद्युदात्तः । राधांसि गतं 'कर्तुं
कर्मणोः कृति, (पा० २ । ३ । ६५) इति प्राप्तायाः षष्ठ्याः 'न
लोकाव्ययं, (पा० २ । ३ । ६६) इति प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

अग्निप्रोमे प्रातःसवने अग्ने पत्नीरिहावहेति नेष्टः प्रस्थित-
याज्या । प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छृंसीति खण्डे सूत्रितम्—'अग्नेपत्नी
रिहावहोक्षात्राय वशन्नाय (आ० ५ । ५) इति ॥

तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह—

मं०—अग्ने॑ पत्नी॑रिहा॑ वह॑ दे॒वाना॑मु॒शती॑रुप॑ ।

त्वष्टा॑रुं सोम॑पीतये ॥ ९ ॥

पं०—अग्ने॑ । पत्नीः॑ । इ॒ह । आ । वह॑ । दे॒वानाम् । उ॒शतीः॑ ।

उप॑ । त्वा॑ष्टारम् । सोम॑पीतये ॥ ९ ॥

भा०—हे अग्ने उशतीः कामयमाना देवानां पत्नीं रिन्द्राण्याद्या इह देवयजनदेशे आवह । तथा त्वष्टारं देवं सोमपीतये सोमपानार्थम् । उप समीपे आवह । पत्नीः ड्यन्तः पतिशब्द आद्युदात्तः । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (पा० ४, १, ३३) इतिङीप् । तत्सन्निधौ नकारश्च । ङीपः पित्वाङ्ङितिस्वर एव । उशतीः 'वश कान्तौ' लटः शतृ । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (पा० २ । ४ । ७२) इतिशपो लुक् । शतुर्ङित्वात् 'ग्रहिज्या' (पा० ६ । १ । १६) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । 'उगितश्च' (पा० ४ । १ । ६) इति ङीप् । 'शतुरनुमः' (पा० ६, १, १०३) इत्यादिना ङीबुदात्तः ॥ ६ ॥

दशमीमृचमाह —

मं०—आग्ना अग्न इहावसे होत्रां यविष्ठ भारतीम् ।

वरुत्रीं धिषणां वह ॥ १० ॥

प०—आ । ग्नाः । अग्ने । इह । अवसे । होत्राम् । यविष्ठ ।

भारतीम् । वरुत्रीम् । धिषणाम् । वह ॥ १० ॥

भा०—हे अवसे अस्मानवितुं ग्ना देवपत्नी रिहावह तथा हे यविष्ठ युवतमान्ने होत्रां होमनिष्पादिकाम् ग्नपत्नीं भारतीं भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीं वरुत्रीं वरणीयां धिषणां वाग्देवीं चावह । 'वाग्वै धिषणा' इति वाजसनेयकम् । 'भरत आदित्यः' (नि० ८, १३) इति यास्केनोक्तत्वात् तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते ॥ गम्यन्त इति ग्नाः 'गन्तृलृभृगतौ' औणादिको ड्यन्प्रत्ययः । ङित्वाङ्ङिलोपः । प्रत्ययस्वरः । होत्राम् 'हुग्रामाश्रुभसिभ्यस्त्वन्' (उ० ४ । १६७) इति अन्नन्तो नित्वाद्याद्युदात्तः । अतिशयेन युवा यविष्ठः 'अतिशायने तमविष्ठनौ' (पा० ३ । ५१) 'स्थूलदूरः' (पा० ६ । ४ । १५६) इत्यादिना यणादिपरस्य लोपः पूर्वश्च अ

गुणः । भारतीं शार्ङ्गरवादेरवृत्तत्वात् डीनन्तो नित्वादाद्यु-
दात्तः । वरुत्रीं असितस्कभित० (पा० ७, २, ३४) इत्यादौ यद्य-
पि वरुतृशब्दस्तुजन्त इत्युक्तं तथाप्यन्ते इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थ-
त्वात् वरुतृशब्दस्तुजन्तोऽपि द्रष्टव्यः । तेन नित्वादाद्युदात्तत्वम् ।
शेषनिघातेन ऋकारस्यानुदात्तत्वात् 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (पा०
६, १, १७४) इत्यपि न डीप उदात्तत्वम् । धिषणां क्युप्रत्ययानु-
वृत्तौ 'धृषेर्धिष च संज्ञायाम्' (उ० २, २२) इतिक्युः ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

सूक्ते एकादशीमृचमाह—

मं०—अभि नो देवीस्वसा महः शर्मणा नृपत्नीः ।

अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम् ॥ ११ ॥

प०—अभि । नः । देवाः । अवसा । महः । शर्मणा । नृ

पत्नीः । अच्छिन्नपत्राः । सचन्ताम् ॥ ११ ॥

भा०—देवीर्देव्यो देवपत्न्यः अवसा रक्षणेन महो महता शर्मणा
मुखेन च सह नोऽस्मान् अभिसचन्ताम् अभिमुख्येन सेवन्ताम्
कीदृश्योदेव्यः नृपत्नीः मनुष्याणां पालयित्र्यः अच्छिन्नपत्राः
अच्छिन्नपत्राः नहि पक्षिरूपाणां देवपत्नानां पत्राः केनचि-
च्छिद्यन्ते ॥ देवीः 'पु'योगादाख्यायां' (पा० ४, १, ४८) इतिङी-
घन्तः प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तः । 'दीर्घाञ्जसिच' (पा० ६, १, १०५)
इति प्रतिषेधस्य 'वा ङ्मदसि' (पा० ६, १, १, १०६) इति पाक्षिकत्वोक्तेः
पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अवसा 'अव रक्षणे, असुन् । नित्वादाद्यु-
दात्तः । महः 'महपूजायां' क्तिप् 'सुपांसुपो भवन्ति' (मधमा०
७, १, ३६) इति तृतीयाकचनस्य उसादेशः 'सावेकाच' (पा०

६।२।१६८) इति विभक्तोरुदात्तत्वम् । नृपत्नीः समासान्तोदा-
त्तत्वे प्राप्ते 'परादिच्छन्दसि बहुलम्' (पा० ६।२।१६६) इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अच्छिन्नपत्राः न छिन्नान्यच्छिन्नानि अव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अच्छिन्नानि पत्राणि यासां ताः बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमुचमाह—

मं०—इ॒हेन्द्रा॒णीमु॒प॑ ह॒वये वरु॒णा॒नीं स्व॒स्तये ।

अ॒ग्ना॒यीं सोम॑पी॒तये ॥ १२ ॥

पा०—इ॒ह । इ॒न्द्रा॒णीम् । उ॒प॑ । ह॒व॒ये । वरु॒णा॒नीम् । स्व॒स्त॒ये ।

अ॒ग्ना॒यीम् । सोम॑पी॒तये ॥ १२ ॥

भा०—इहास्मिन् कर्मणि स्वस्तये अस्माकमविनाशाय सोमपी-
तये सोमपानाय च इन्द्रवरुणाग्नीनां पत्नीराह्वयामि ॥ इन्द्राणीं
वरुणाणीं । 'इन्द्रवरुण' (पा० ४, १।४६) इत्यादिना पुंयोगे ङीप्
प्रत्ययः आनुगागमश्च । प्रत्ययस्वरः । अग्नायीं 'वृषाकप्यग्नि
कुसितकुसिदानामुदात्तः' (पा० ४, १, ३७) इति ङीप् । तत्सञ्जि-
योगेन इकारस्यैकार उदासः । सोमपीतये असकृत्पूर्वोक्तम्
॥ १२ ॥ तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे महीद्यौः पृथिवी च न
इति द्यावापृथिव्यनिविद्वानीयस्तृचः द्वितीयस्याग्निं व इति-
खण्डे सूत्रितम् 'मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनः
(आ० २।१०) इति आग्रयणेष्टौ मही द्यौरित्येषा द्यावापृथिव्यै-
ककपालस्यानुवाक्या । आग्रयणं श्रीहिष्यामाकेति खण्डे सूत्रि-
तम् 'ये के च त्मा महिनो अहिमाया महीद्यौः पृथिवी च नः'
(आ० २।६) इति । अग्निमन्थनेत्येषा विनियुक्ता । प्रातर्वैश्व-
देव्याविति खण्डे सूत्रितम्—अभि त्वा देव सवितुर्मही द्यौः

पृथिवी च नः (आ० २ । १६) इति । विष्वन्दमानं साम्राज्यं
अनयैवाहवनीयदेशे निनयेत् । विष्वपराध इति खण्डे तथैष सूत्रि-
तम्—‘विष्वन्दमानं मही द्यौः पृथिवी च न इति अन्तः परिधि-
देशे निनयेयुः (आ० ३ । १६) इति । आश्विनशस्त्रेण्येषां संस्थि-
तेश्चाश्विनायेति खण्डे सूत्रितम्—‘मही द्यौः पृथिवी च नस्ते हि
द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा’ (आ० ६ । ५) इति ॥ तामेतां सूक्ते
त्रयोदशीमृचमाह—

मं—मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ॥

पिपृतां नो भरीमभिः ॥

पा—मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् ।

मिमिक्षताम् । पिपृताम् । नः । भरीमभिः ॥ १३ ॥

भा०—मही महती द्यौःसुलोकदेवता पृथिवी भूमिदेवता
च नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां स्वकीयेन सारभूतेन रसेन
मिमिक्षितां सेक्तुमिच्छतां तथा भरीमभिः भरणैः पोषणैर्नोऽस्मान्
पिपृता मुमे देव्यौ पूरयताम् ॥ महीमहच्छब्दात् ‘उगितश्च’ (पा० ४, १, ६)
इति ङीप् । अचच्छब्दलोपः छान्दसः । ‘बृहन्महतोरुपसंख्यानम्’ इति-
ङीप् उदान्तस्वम् । द्यौः दिव् (द्यौ) शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तो-
दात्तः ‘गोतोषित्’ (पा० ७, १, ६०) इति ततः परस्यः सोर्णिङ्-
ज्ञावाङ्गवन्ती वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी ‘प्रथ
प्रख्याने’ ‘प्रथेः शिवन् संप्रसारणं च’ (उ० १ । १५०) इति
शिवन् प्रत्ययः । ‘षिद्गौरादिभ्यश्च’ (पा० ४ । १ । ४१) इति
ङीप् । प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां ‘मिह सेचने’ सन्नि द्विर्भावनहता

दिशेषौ ढत्वकत्वपत्वानि । पिपृतां 'पृ' पालनपूरणयोः । ह्रस्व
इत्येके । *लोट् तसस्ताम् । शपः श्नुः 'अतिपिपत्योश्च' (पा०
५।४।७७) इत्यभ्यासस्याकारस्य इकारः । तिङ् प्रत्ययस्वरः
भरीमभिः डभृञ् धारणपोषणयोः । 'स्तुडुभृश्चुसन्ध ईमन्,
(७०४ । १४७) इतोमन् । नित्यादाद्युदात्तः ॥ चतुर्वशी
मृचमाह—

मं—तयो॒रिद्वृ॒तव॒त्पयो॒ वि॒प्रा॑ रि॒हन्ति॑ धी॒तिभिः॑ ।

गन्ध॒र्वस्य॑ भ्रु॒वे प॒दे ॥ १४ ॥

प०—तयोः । इत् । घृतवत् । पयः । विप्राः रिहन्ति ।

धी॒तिभिः॑ । गन्ध॒र्वस्य॑ । भ्रु॒वे । प॒दे ॥ १४ ॥

भा०—गन्धर्वस्य भ्रुवं पदमन्तरिक्षम् । तथा च तापनीय
शाखायां समास्नायते—'यद्गन्धर्वाप्सरोगणसेवितमन्तरिक्षम्' (नृ०
ता० १।२) इति । तेनान्तरिक्षेणोपलक्षिते आकाशे वर्तमानयो-
स्तयो॒रिद्वृ॒द्यावाधि॒न्गोरे॒व सम्बन्धि॑ पयोजलं घृतवत् घृतस
दृशं विप्राः प्रेषाविनः प्राणिनो धीतिभिः कर्मभिः रिहन्ति लिह-
न्ति । यद्वा घृतवद्घृतं सारं तेनोपेतं रिहन्ति लिहेर्व्यत्ययेन
रेकः ॥ गन्धर्वस्य "भृञ् धारणे" "गविभृशोगम् च" इतिव
प्रत्ययः । तत्तुल्यमानं गोशब्दस्य च भमा(आ)देशः ॥ १४ ॥
स्योना पृथिवीत्येवा महानास्त्रीग्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता ।
एतद्विक्रमं नञ्वात्रापिमितिवरुडेषुभ्रितम्—स्योना पृथिवि भवेति

*मैक्स० ग्रन्थे 'लोट् तसस्ताम्, इति नास्ति ॥

३ गविमन् भृजो व इत्यपि पाठः ।

समाप्य' (आ० ८ । १४) इति ॥ स्मार्ते हेमन्तप्रत्य रोहणे-
ज्वेषा ऋग् जप्या मार्गशर्ष्या प्रत्यचरोहण मिति खण्डे सूत्रितम्—
'तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिविभवेति जपित्वा(आ१गृ०२,३६) इति॥

तामेतासुक्ते पञ्चदशीमृचमाह—

मं० स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥

प०—स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । नि०वेशनी

यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ।

भा०—हे पृथिवि स्योनादिगुणयुक्ता भव स्योनशब्दो विस्तीर्ण-
वाची तथा च वाजसनेयब्राह्मणे स्योनशब्दोपेतं कंचिन्मन्त्रमुदाहृत्य
व्याख्यातम्—इन्द्रस्योरुमाविश स्योनः स्योनमिति विस्तीर्णो वि-
स्तीर्णमित्येव तदाह इति । यद्वा स्योनशब्दःसुखवाचीतथाच यास्क-
वाक्यमुदाहरिष्यते—अनृक्षरा कण्टकरहिता निवेशनी निवेशस्थानभूता
सप्रथो विस्तारयुक्तं शर्म शरणं नोस्मभ्यं यच्छ हे पृथिवि देहि ॥
तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क एवं व्याचष्टे—'सुखानःपृथिवि भवानृक्षरा
निवेशिन्यृक्षरःकण्टकःऋच्छतेःकण्टकःकन्तको वा कन्ततेर्वाकण्टतेर्वा
स्याद्रतिकर्मण उद्रततमो भवति । यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु'
(नि० ६ । ३२) इति । स्योना विबु तन्तुसन्ताने 'सिबेष्टेयौच'
(उ० ३ । ६७) इति न प्रत्ययष्टेश्च यो इत्यादेशः प्रत्ययस्वरः । स्योना
पृथिवीत्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयो न परस्परम् । अतोऽ सामर्थ्येनैव
पराङ्मवद्भावादोकारस्व नामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरा 'ऋषिगतौ,
गच्छत्यन्तरित्यृक्षरः कण्टकः तग्यृषिभ्यां कसरन् (उ० ३ । ७५)
'षढोःकः सि' (पा० ८ । २ । ४१) इति कत्वं 'आदेशप्रत्ययोः' ।

(पा० ८।३।५६) इति षत्वम् । नञ्भावद्वयोहिः 'तस्मान्नुडचि'
 (पा० ६।३।७३) इति नुडागमः 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तो-
 दात्तत्वम् । निविशन्त्वस्यामिति निवेशनी 'करणाधिकरणयोश्च' (पा०
 ३।३।११) इति ल्युट् 'लिति' (पा० ३।१।१६३) इति प्रत्ययात्पू-
 र्वस्योदात्तत्वम् । यञ्छु'दाण् दाने' 'पात्रा०' (पा० ७।३।७८)
 इत्यादिना यञ्छुदेशः 'द्वयचो तस्तिङ्' (पा० ६।३।५३) इति
 दीर्घः । सप्रथः 'प्रथ प्रथाने' असुन् प्रथसा सहवर्तत इति 'तेनसहेति
 तुल्ययोगे' (पा० २।२।२८) इति समासः 'वोपसर्जनस्य' (पा०
 ६।८२) इति सभावः । कृत्स्वरः ॥ १५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

प्रातः सवने सोमातिरेके एकं शस्त्रं शंसनीयम् । अत्रातो देव
 इत्याद्याः षड्भ्यः सोमातिरेक इति खण्डे सूत्रितम्—'महां इन्द्रो य
 ओजसा अतो देवा अवन्तु न इत्यैन्द्रोभिर्वैष्णवीभिश्च' (आ० ६।७)
 इति । आतोयामेच्छाधाकातिरिक्तोक्त्येऽपि पता षड्भ्यः स्तोत्रिया
 नुरूपायाः । तथाच यस्य पशव इति खण्डे सूत्रितम्—'अतोदेवा
 अवन्तु न इति स्तोत्रियानुरूपा' (आ० ६।११) इति दर्शपूर्ण-
 मासयोः प्रायश्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्या इति
 खण्डे सूत्रितम्—'अतोदेवा अवन्तु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च'
 (आ० १।११) इति । याज्यानुवाक्यबोर्मध्ये लौकिकभाषणे अतो-
 देवा इत्येषा जप्या । सूत्रितं हि—'आपद्यतो देवा अवन्तु न इति
 जपेत्' (आ० १।५) इति ॥ १५ ॥

तामेतां सूक्तं षोडशीमृचमाह—

सं० अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्वि चक्रमे ।

पृथिव्याः सुतधामभिः ॥ १६ ॥

प० — अतः । देवा । अवन्तु । नः । यतः । विष्णुः । वि० उ०

क्रमे । पृथिव्याः । सप्त ऽधामऽभिः ॥ १६ ॥

भा०—विष्णुः परमेश्वरः सप्तधामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोऽभिः साधनभूतैः यतः पृथिव्याः—यस्माद् भूप्रदेशाद्विचक्रमे विविधं पाद-
क्रमणं कृतवान् । अतोऽस्मात् पृथिवीप्रदेशाज्जोऽस्मान् देवा अवन्तु ।
विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु छन्दोभिः साधनैर्जयं तैत्तिरीया ग्रामनन्ति
'विष्णुमुखा वै देवाः छन्दोभिरिमांल्लोकानपजय्यमभ्यजयन्' (तै०
सं० ५, २, १, १) इति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथि-
व्यपादनं पृथिवीप्रदेशाद्रक्षणं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणम् ।
अतः एतच्छब्दात् 'पञ्चम्यास्तसिल' (पा० ५ । ३ । ७) इति तसिल
'एतदोऽश (न)' (पा० ५ । ३ । ५) इत्यशा (आ) देशः । लिट्स्वरे-
णाकार उदात्तः यतः तसिलः 'प्राग्दिशो विभक्तिः' (पा० ५ । ३ । १)
इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं लिट्स्वरः । विष्णुः 'विषेः क्तिञ्च' (उ०
३ । ३६) इति नु प्रत्ययः । कित्वाञ्च गुणः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदा-
त्तत्वम् । विचक्रमे सुबिति योगविभागात् विशब्दस्य समासः । स-
मासान्तोदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगाच्च निघातः । सप्त 'सुपां सुलुक्' इति
भिसो लुक् । धामभिः दधातेः 'आतो मनिन्' इति मनिन् ।
नित्स्वरः ॥ १६ ॥ वैष्णवोपांशुयाजस्य इदं विष्णुरित्येषानुवाक्या ।
उक्ता देवता इति खण्डे सूत्रितम्—'इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिदेवः पृथिवी
मेष एताम्' (आ० १ । ६) इति ॥ गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये श्वातिक्र-
मणे अनयैव श्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । विध्यपराध इति खण्डे सूत्रि-
तम्—'भस्मना शुनः पदं प्रति वपेदिदं विष्णुर्विचक्रम' (आ० ३ । १०)
इति ॥ आतिथ्यायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या । अथातिथ्ये-
कान्तेति खण्डे सूत्रितम्—'इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभिपाथो

अश्याम्' (आ० ४।५) इति ॥ उपसत्सु वैष्णवस्यैवैवानुवाक्या ।
अथोपसदिति खण्डे सूत्रितम्—'गयस्फानो अमीवहेदं विष्णुर्विच-
क्रमे' (आ० ४।८) इति ।

मं० इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समूहल्यस्य पांसुरे ॥ १७ ॥

प०—इदम् । विष्णुः वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे ।
पदम् । संऽऊहल्यम् । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

भा०—विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी इदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य
विचक्रमे विशेषेण पादक्रमणं कृतवान् । तदा त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः
पदं निदधे स्वकोयं पादं प्रक्षिप्तवान् अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते
पादस्थाने समूहल्यमिदं सर्वं जगत्सम्यगन्तभूतम् ॥ सेयमृक् यास्के-
नैवंढ्याख्याता—विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्रोतेर्वा ॥ यदिदं किञ्च तद्विक्रमते
विष्णुत्वेधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाक
पूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः समूहल्यस्य पांसुरे
प्यायनेन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि बोधमार्थे स्यात् समूहल्यस्य पांसुर इव
पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पद्माः शेरत इति वा,
पंसनीया भवन्तीति वा (नि-१२।१६) इति ॥ त्रेधा 'पद्माश्च' (पा० ५।३।४६)
इत्येवाच् प्रत्ययः । चितोन्तोदात्तः । समूहल्यं बहुप्रापणे 'निष्ठा' (पा० ३।
२।१०२) इति क्तः । 'वचिस्वपि' (पा० ६, १, १५) इत्यादिना
सम्प्रसारणं ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घत्वानि । 'गतिरनन्तरः' (पा०
६।२।४६) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य 'इदमोन्वादेशे'
(पा० २।४।३२) इत्यश्नुदात्तः प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण । पांसुरे

† सैक्सग्रन्थे 'पाव' नास्ति ॥ * सैक्सग्रन्थे—'इदमोऽशादेशश्च' इति ॥

'नगपांनु पांडुभ्यश्चेति यत्कव्यम्' (का० । ५ । २ । १०७ । २) इति
सर्वार्थीयो रः । प्रत्ययस्वरः ॥ १७ ॥ उपरुदि वैष्णवयागस्य प्रातः
काले याज्या स्नायंकालेनुवाक्या त्रीणिपदेत्येषा । सूत्रितं च—
'त्रीणि पदा वि चक्रमे । इति स्विष्टकृदादि सुष्यत' (आ०
४ । ८) इति ॥ तामेतामष्टादशीमुच्यमाह—

मं० त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।

अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

प०—त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः ।

अदाभ्यः । अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ १८ ॥

भा०—अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यः गोपाः सर्वस्य
जगतो रत्नको विष्णुः पृथिव्यादिस्थानेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे ।
किं कुर्वन् धर्माण्यग्निहोत्रादीनि धारयन् पोषयन् ॥ पदा
'नुपांसुलुक्' (पा० ७, १, ३६) इत्यादिना विभक्तेर्डादेशः तस्य
स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे प्राप्त उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वम् ।
गोपाः 'गोपा अमृतस्य' (ऋ० वे० १ । १ । ८) इत्यत्रोक्तम् ॥
अदाभ्यः दमेः 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा० ३ । १ । १२४) इति ण्यत्
नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धारयन् शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण शिच पच स्वरः शिष्यते

एकोनविंशीमुच्यमाह—

मं० विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

प० विष्णोः॑ कर्माणि॑ । पश्य॑त । यतः॑ । व्रता॑नि । प-
स्प॑शे । इन्द्र॑स्य । युज्यः॑ । सखा ॥ १६ ॥

भा० हे ऋत्विगादयः विष्णोः कर्माणि पालना-
दीनि पश्यत यतो यैः कर्मभिः ब्रूतान्यग्निहोत्रादीनि
पस्पशे सर्वो यजमानः स्पृष्टवान् विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठती-
त्यर्थः । तादृशो विष्णुरिन्द्रस्ययुज्यो * योग्योऽनुकूलः सखा भवति
विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं श्वष्ट्रा हतपुत्रः 'इत्यनुवाके 'अथवैतर्हि विष्णु'
(तै० सं० २।४।१२।२) इत्यादिना प्रपञ्चेन तैत्तिरीया
आमनन्ति । पस्पशे स्पश 'आधनस्पर्शनयोः' लिट् द्विभावे
'शपूर्वाः खयः (पा० ७।४।६१) इतिपङ्कारः शिष्यते सकारो
लुप्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युज्यः युजेर्बाहुलकात् क्यप्
कित्वाद्गुणाभावः । क्यपः पित्वादनुदात्तत्वम् आतुस्वरः ॥ १६ ॥

विंशोमृचमाह—

म० तद्विष्णोः॑ परमं॑ पदं॑ सदा॑ पश्यन्ति॑ सूरयः॑
दि॒वी॒व च॒तु॒रा॒त॒तम् ॥ २० ॥

प० तत् । विष्णोः॑ । पर॒मम् । प॒दम् । सदा॑ । प॒श्यन्ति॑ ।
सूर॑यः । दि॒वि इ॒व । च॒तुः । आ॒त॒तम् ॥ २० ॥

भा० सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयः विष्णोः सम्बन्धि परम
मुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति ।
तत्र दृष्टान्तः । दिवीव आकाशे यथा आततं सर्वतः प्रसृतं चक्षु-

* मैक्स ग्रन्थे 'युज्य' इत्यस्ति ।

निरोधभावेन विशदं पश्यत तद्वत् ॥ सका 'सर्वैकाम्य' (पा० ५।३।१५) इति दा प्रत्ययः 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' (पा० ५।३।६) इति सर्वशब्दस्य सभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दिवि 'ऊडिदम्' (पा० ६।३।१७) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् 'इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति तदेव शिष्यते । वक्तुः 'नन्दिषकस्य' इत्याद्युदात्तत्वम् । आततं तनोतैः कर्मणि कः 'यस्य विभाषा' इतीदृप्रतिषेधः 'अनुदात्तोपदेश' (पा० ६।४।३७) इत्यादिना नलोपः । कुटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'गतिरनन्तरः' इति गते रुदात्तत्वम् ॥ २०

एकविंशी मृचमाह

म०—तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।

विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ २१ ॥

प—तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृ वांसः सम् ।

इन्धते । विष्णोः । यच्च । परमम् । पदम् ॥ २१ ॥ ७ ॥

आ०—पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिन्धते सम्मक् द्वीपयन्ति । कीदृशाः विपन्यवः विशेषेण स्तोतारः । जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूकाः ॥ विप्रासः 'आरुजखेरसुक' (पा० ७।१।५०) । विपन्यवः स्तुत्यर्थस्य पनेर्बाहुलकादौलादिको युप्रत्ययः । तत्र प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः 'जागृनिद्राक्षये' लिङ् क्तुः क्रादिनियमात् प्रासस्येदो 'वस्येकाजाद्वल्लाम्' (पा० ७।२।३७) इति नियमात् निवृत्तिः ॥ २१ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वचनः ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे द्वाविंशं सूक्तम् ॥

अथ पंचविंशसूक्तम्

(संग्रहे चतुर्थं सूक्तम्)

यच्चिदित्येकविंशत्युच्चं द्वितीयं सूक्तम् तथाचानुमान्तम्—
 'यच्चित्सैका (सर्वानु० २।२। २५) इति ॥ 'ऋषिश्चान्यस्मात्
 (सर्वानु० परि० १२२) इति परिभाषया शुनःशेषपञ्च ऋषिः आदौ गायत्र
 मिति परिभाषितत्वात् गायत्री छन्दः । वारुणन्विति
 पूर्वोक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया (अनु० १२ । ३)
 वरुणो देवता । विनियोग उक्तः शौनःशेषाख्याने । विशेष विनियो-
 गरतु आभिष्ववषडहे इदं सूक्तं होत्रकशास्त्रे स्तोमनिमित्तमावा-
 पार्थम् । आभिष्ववपृष्ठ्याहानीति खण्डे तथैव सूत्रितम्—यच्चि-
 द्धि ते विश इति वारुणमेतस्य तृचमावपेत मैत्रावरुणः' (आ०
 ७।५) इति ॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमामाह—

मं०—यच्चि॒द्धि ते॒ विशो॑ यथा॒ प्रदे॑व वरु॒ण व्र॒तम् ।

मि॒नीम॑सि द्यवि॒द्यवि॑ ॥ १ ॥

प०—यत्तु॑ । चि॒त । हि॒ । ते॒ नि॒शः । यथा॑ । म॒ । दे॒व ।

वरु॑ण । व्र॒तम् । मि॒नीम॑सि । द्यवि॒द्यवि॑ ॥ १ ॥

भा०—हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं
 कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव सखन्धि यच्चिद्विद्यदेव किञ्चित्
 व्रतं कर्म द्यवि द्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि प्रमादेन हिंसितवन्तः
 तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण साङ्गं कुर्विति शेषः ॥ यथा लित्
 स्वरैणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'यथेति पादान्ते' (फि० ८५) इति
 सर्वास्तुदात्तत्वम् । मिनीमसि 'मीञ् हिंस्रायाम्' । इदन्तोमसिः
 (पा० ७ । १ ४६) 'क्त्यादिभ्यः णा' (पा० ३ । १ ८१),
 'मीनातेर्निगमे' (पा० ७ । ३ । ८१) इति ह्रस्वत्वं 'ईहृत्यघो-

(पा० ६।४।११३) इतीकारः । 'सति शिष्टस्वरवलीयस्त्व-
मन्वत्र विकरणेभ्यः' (वा० ६।१।१५८ इति वचनात् तिङ्
एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगान्निधाताभावः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

म०—मा नो वधाय हत्नेव जिहीष्णस्य रीरधः ।
मा हृणानस्य मन्येव ॥ २ ॥

प०—मा । नः । वधाय । हत्नेव । जिहीष्णस्य । रीरधः
मा । हृणानस्य । मन्येव ॥ २ ॥

भा०—हे वरुण जिहीष्णस्य अनादरे कृतवतः हत्नेव हन्तुः
पापिह्वनशीलस्य तव सम्बन्धिने त्वत्कर्तृकाय वधाय नो ऽस्मान्
मारीरधः संसिद्धान् विषयभूतान् मा कुरु । हृणानस्य हृणीय-
मानस्य क्रुद्धस्य तव मन्वये क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः ॥
वधाय 'हनश्च वधः' (पा० ३।३।७६) इति अदन्तो
वधशब्दः उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तः । हत्नेव 'हन हिंसागत्योः'
'वृहनिभ्यां क्रुः' (उ० ३।३०) इति क्रुप्रत्ययः धातोर्नकारस्य
तकारः । जिहीष्णस्य 'हेङ्क्त् अनादरे' अस्साल्लिटः कानच् ।
त्रिभविहलादिशेषह्रस्वबुत्वजश्त्वानि । एकारस्य ईकारादेशश्छान्दसः ।
'चितः' (पा० ६।२।१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । रीरधः 'राध-
साध संसिद्धौ' चङि णिलोपे उपधाह्रस्वत्वं द्विर्वचनहलादिशेषह्र-
स्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः । 'नमाङ्योगे' (पा० ६।४।७४)
इत्यङभावः । हृणानस्य 'हृणीङ् लङ्गायां' अस्मात् शानचि पृषोद-
रादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥२॥

तृतीयामृचमाह—

म०—वि मृ॒ळी॒काय॑ ते॒ मनो॑ र॒थीर॑श्वं न
सन्दि॑तम् । गी॒र्भिर्वरु॑ण सीमहि ॥ ३॥

प०—वि । मृ॒ळी॒काय॑ । ते॒ । मनः॑ । र॒थीः । अश्वं॑ । न ।
सम॑दितम् । गीःभिः । वरु॑ण । सीम॒हि ॥ ३ ॥

भा०—हे वरुण मृळीकाय असत्सुखाय ते तव मनो गीर्भिः
स्तुतिभिः विस्मीमहि विशेषेण बध्नीमः । प्रसादयाम इत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तः—रथीः रथस्वामी सन्दितं सम्यक् स्मरिडितं दूरगमनेन
श्रान्तं अश्वं न अश्वमिव । यथा स्वामी श्रान्तमश्वं वासप्रदाना-
दिना प्रसादयति तद्वत् । रथीः मत्पथीय ईकारः । सन्दितं 'दो
अवखण्डने' 'निष्ठा' (पा० ३ । २ । १०२) इतिक्तः । 'द्यमि-
स्यतिमास्थामिति' (पा० ७ । ४ । ४०) इतीकारान्तादेशः
'गतिरनन्तरः' (पा० ६ । २ । ४६) इति गतेः प्रकृतिस्व-
रत्वम् । गीर्भिः 'सावेकाचः' (हा० ६ । १ । १६=) इति
भिस उदात्तत्वम् । सीमहि 'विबु तन्तुसन्ताने' व्यत्ययेनात्मनेपदं
'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७२) इति विकरणस्य झक् ।
वलि लोपः ॥ यद्वा 'विज्वब्धने' क्यसादिकरणस्य लुक् ।
दीर्घश्छान्दसः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

म०—परा॒ हि मे॒ वि म॑न्यवः पत॑न्ति वस्य॑दृष्टये ।
व॒यो॒न ब॑सतीरुप ॥ ४ ॥

प०—परा । हि । मे । वि॒मन्य॑वः प॒तन्ति । व॒स्यः॑ऽइष्ट॒ये ।

व॒स्यः । न । व॒सतीः । उ॒५ ॥ ४ ॥

भा—हे वरुण मे मम शुनःशेषस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयो वस्यइष्टये वसीयलोतिशयेन बहुमतो जीवनस्य प्राप्तये परापतन्ति पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरन्ति । हि शब्दोऽस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टान्तः—वयो न पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानानि उप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति पादादित्याग्निघाताभावाः । वस्यइष्टये बहुमच्छब्दात् 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५ । ३ । ६५) इति मतुपो लुकि टिलोपे ईयसुनो यकारलोपश्छान्दसः । वसतीः 'शतुरनुम' (पा० ६ । १ । १७१) इति डीप उदत्तत्वम् ॥ ४

पञ्चमीमृचमाह

मं०—क॒दा क्ष॑त्र॒श्रियं॑ न॒र॒मा व॑रुणं॑ क॒राम॑हे ।

मृ॒च्छीका॑यो॒रुच॑क्ष॒सम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

प—क॒दा । क्ष॒त्र॒ऽश्रिय॑म् । न॒र॒म् । आ । व॑रुणम् । क॒राम॑हे ।

मृ॒च्छीका॑य । उ॒५ । ऽच॑क्ष॒सम् ॥ ५ ॥

भा०—मृच्छीकाय अस्मात्सुखाय वरुणं कदा कस्मिन् काले आ करामहे अस्मिन् कर्मण्यागतं वरवाम कीदृशं क्षत्रश्रियं बलसेधिनम् । नरं नेतारम् । उरुचक्षसं बहुनां द्रष्टारं ॥ क्षत्रश्रियं क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्रश्रीः 'किप्च' (पा० ३ । २ । १६) इत्यादिना किप् दीर्घश्च । कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नरं 'ऋदोरप्' (पा० ३ । ३ । ५७) इति ञबन्त आलुदात्तः । करामहे करोतेर्न्य-

त्ययेन शप् । 'उरुचक्षसम्' 'चक्षोर्बहुलं' शिष्य (उ० ६ ७२) इत्य-
सुन् । शिष्यत्वात् ख्याज्जादेशाभावः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह—

मं०—तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्रयुच्छतः ।

धृतव्रताय दाशुषे ॥ ३ ॥

म०—तत् । इत् । समानम् । आशाते । इति । वेनन्ता ।

न । प्र । युच्छतः । धृतव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

भा०—धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तयते यजमा-
नाय वेनन्तौ कामयमानौ मित्रावरुणाविति शेषः । तावुभौ
समानं साधारणं तदित् अस्माभिर्दत्तं तदेव हविः आशाते
अश्रुवाते न प्रयुच्छतः कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः ॥ आशाते
अश्रोतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषौ 'अत आदेः' (पा० ७।४७०)
इत्यात्वम् 'अनित्यमागमशासनम्' इतिवचनाद् अश्रोतेश्च (पा०
७।४।७२) इति नुडभावः । वेनन्ता वेनतिः कान्ति-
कर्मा । 'सुपांसुलुक्' (पा० ७।१।३६) इत्याकारः । प्रयुच्छतः
युच्छ प्रमादे । दाशुषे 'दाष्ट दाने' इत्यस्मात् 'दाश्वानसाह्वान०
(पा० ६।१।१२) इति कसुप्रत्ययो निपातितः । 'वसोः सम्प्र-
सारणम्' (पा० ६।४।१३) इति सम्प्रसारणम् । 'शसिवसिघ-
सीनां च' (पा० ८।३।६) इति षत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह

मं०—वेदा यो व्रीनां पदमन्तरिज्ञेय पतताम् ।

वेद नावः संमुद्रियः ॥ ७ ॥

प०—वेद । यः । वीनाम् । पदम् । अन्तरिक्षेण । पतताम् ।

वेद । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

भा०—अन्तरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेद तथा समुद्रियः समुद्रवस्थितो वरुणः नावो जले गच्छन्त्याः पदं वेद जानाति सोऽस्मान् बन्धनान्मोचयत्विति शेषः ॥ वेद 'विदज्ञाने' विदो लटो वा' (पा० ३।४।८३) इति तिपो णल् । लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वं 'द्वधचोतस्तिङः' (पा० ६।३।५३) इति संहितायां दीर्घः । वीनां 'नामन्यतरस्याम्' (पा० ६।१।१७७) इति नाम उदात्तत्वम् । पततां शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । नावः 'सावेकाचः' (पा० ६।१।१६८) इति पष्ठ्या उदात्तत्वम् । समुद्रियः भवार्थे 'समुद्राभ्राह्मः' (पा० ४।४।११८) इति घ प्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीमुच्यमाह

मं०—वेद मासो धृतवृत्तो द्वादश प्रजावतः ।

वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

प०—वेद । मासः । धृतवृत्तः । द्वादश । प्रजावतः ।

वेद । यः । उपजायते ॥ ८ ॥

भा०—धृतवृत्तः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतः तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान् द्वादशमासः चैत्रादीन् फाल्गुनान्तान् वेद जानाति यस्माद्द्वादशोऽधिकमास उपजायते संवत्सरः समीपे स्वयमेव उत्पद्यते तमपि वेद । वाक्यशेषः पूर्ववत् ॥ मासः पद-

श्रित्यादिना (पा० ६।१।६२) मासशब्दस्य मासित्यादेशः ।
 'ऊडिदमित्यादिना (पा० ६।१।१७१) शस उदात्तत्वम् । द्वादश
 द्वौ च दश चेति द्वन्द्वः 'द्व्यष्टनः संख्यायाम्' (पा० ६।३।४७)
 इत्यात्वम् 'संख्येति (पा० ६।२।३५) सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
 त्वम् । प्रजावतः 'जनी ब्राहुर्भावे' प्रपूर्वात् 'जनसनस्त्रनक्रमगमो
 विट्' (पा० ६।२।६७) इति विट् प्रत्ययः । विड्वनोः (पा० ६।४।
 ४१) इत्यात्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजा एषां सन्तीति
 'तदस्यास्त्यस्मिन्' (पा० ४।२।६७) इति मनुप् । 'भाटुपधयाः'
 (पा० ८।२।१६) इति मनुपो वत्वम् । उपक्रायते जनेः कर्मकर्तरि
 लट् । कर्मवद्भावादात्मनेपदं यक् 'जनादीनामुपदेशपचात्वं वक्तव्य
 मिति वचनात् 'अचः कर्तृयकि' (पा० ६।१।१६५) इत्याद्युदा-
 त्तत्वम् । 'तिङि चोदात्तवतीति' (पा० ८।१।७१) उपसर्गस्य
 निघातः । न च 'तिङ्ङुतिङः' (पा० ४।२।६७) इति निघातः
 'यद्वृत्ताच्चित्यमिति (पा० ८।१।६६) प्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

नवमीमूचप्राह

मं०—वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहतः ।

वेदा ये अध्यासते ॥ १ ॥

प०—वेद । वातस्य । वर्तनिम् । उरोः । ऋष्वस्य । बृहतः

वेद । ये । अधिऽआसते ।

भा०—उरोर्विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य
 वातस्य वायोर्वर्तनिं मार्गं वेदं वरुणो जानाति । ये देवाः अध्यासते
 उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेदं जानाति ॥ वातस्य 'असिहसीत्यादिना'
 (३० ३६६) तन्प्रत्ययान्तो वातशब्दो नित्वादाद्युदात्तः । वर्तनिं
 वर्तते अनेनेति वर्तनिः स्तोत्रवाचकस्य वर्तनिशब्दस्य अस्तोदात्तत्व-
 सिद्धयर्थमुञ्ज्यादिषु पाठादस्य प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्ते व्य-

त्ययेनान्तोदात्तत्वम् । बृहत्तः 'बृहन्महत्तोरुपसंस्थानम्' (पा० ६ । १ । १७१) इति ङस उवात्तत्वम् । अध्यासते लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥ ६ ॥

दशमीमृचमाह

मे०—निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्या ३ स्वा ।

साम्राज्याय सुकृतुः ॥ १० ॥ १७ ॥

प०—नि । ससाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ ।

साम् ऽ राज्याय । सुऽकृतुः ॥ १० ॥ १७ ॥

भा०—धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु दैवीषु प्रजासु आनिषसाद आगत्य निषण्णवान् । किमर्थं प्रजानां साम्राज्यसिद्धयै । सुकृतुः शोभनकर्मा ॥ निषसाद 'सदिरप्रतेः' (पा० २ । ३ । ६६) इति षत्वम् । साम्राज्याय साम्राज्यो भावः साम्राज्यम् । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः ष्यञ्' (पा० ५ । १ । १२४) 'भित्त्यादिर्नित्यम्' । (पा० ६ । १ । ११६) इत्याद्युदात्तत्वम् । सुकृतुः 'कृत्वादयश्च' (पा० ६ । २ । ११८) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये ऋतदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह—

मे०—अतो विश्वान्युद्धता चिकित्वा अभि

पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११ ॥

प०—अतः । विश्वानि । अर्द्धता । चिकित्वान् अभि ।

पश्यति । कृतानि । या च । कर्त्वा ॥ ११ ॥

भा०—अतोऽसाद्वरुणादिश्वान्यद्भुता सर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्त्वान् प्रह्लावानभिपश्यति सर्वतोऽवलोकयति । या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन सम्पादितानि चकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतः परं कर्तव्यानि तानि सर्वाण्यभिपश्यतोति पूर्वेष्वान्वयः ॥ अद्भुता 'शेष्टेन्दसि बहुलम्' (पा० ७।१।७०) इतिशेर्लोपः । प्रत्ययलक्षणेन 'नपुंसकस्य भालचः' (पा० ७।१।७२) इतिनुम् । नलोपः । चिकित्वान् 'कित ज्ञाने' 'लिटः कसुः' (पा० ३।२।१०७) अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि 'वस्वेकाजादूघसाम्' (पा० ७।२।६७) इति नियामादिङभावः । कृत्वानुनासिकावुक्तौ संहितायाम् । पश्यति 'पात्रेत्यादिना' (पा० ७।३।७८) दृशेः पश्यादेशः । कर्त्वा 'कृत्यार्थे तवैकेन' (पा० ३।४।१४) इति कपोतेस्त्वन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं पूर्ववत् शेर्लोपः ॥ ११ ॥

द्वादशी मृचमाह—

म०—स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा
करत् । प्रण आयूंषि तारिषत् ॥ १२ ॥

प०—सः । नः । विश्वाहा । सुक्रतुः । आदित्यः ।

सुपथा । करत् । प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥ १२ ॥

भा०—सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणः विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽसान् सुपथा शोभनेन मार्गेण संहितान् करत् करोतु किञ्च नोऽसाकमायूंषि प्रतारिषत् प्रवर्धयतु ॥ सुपथा 'स्वती पूजायाम्' (वा० २।२।१८) इति समासे 'न पूजनात्' (पा० ५।४।६६) इति समासान्तप्रतिषेधः । अय्यपूर्वपदप्रकृतिस्त्वप्ते प्राप्ते 'परोदिशङ्कदसि बहुलमिति' (पा० ६।२।१६६)

उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । (* यद्वा तृतीयाया आलादेशः अन्वय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं लिङ्गवरेण बाध्यते ।) 'क्रत्वादयश्च (पा० ६।
२।११८) इत्येतन्न भवति अ बहुव्रीहित्वात् । बहुव्रीहौ हि तद्वि-
धीयते । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसी' (पा० ६।२।११६) त्येतदपि
न भवति पथिवशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । करत् करोतेर्लेटि
व्यत्ययेन शप् शपो वालुकि 'लेटोडाटौ' (पा० ३।४।८४)
इत्यडागमः । 'इतश्च लोपः' (पा० ३।४।१००) इतीकारलोपः ।
यद्वा छान्दसे लुङि 'कुमुद्वरुहिभ्यः' (पा० ३।१।५६) इति च्लेरङ्
'ऋदृशोङि गुणः' (पा० ७।४।१६) इति गुणः । 'बहुलं छन्द-
स्यमाङ्योगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यडभावः । प्रणः
'उपसर्गाद्वहुलम्' (पा० ८।४।२६) इति नसो णत्वम् । तारि-
षत् तारयतेर्लेट्यडागमः 'सिब्वहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४)
इति सिप् । आदेशप्रत्यययोः (पा० ८।३।५६) इति षत्वम् । १२ ॥

त्रयोदशीमुचमाह—

म०—बिभ्रद्द्रापिं हिरण्यं वरुणो वस्त निर्णिजम् ।
परिस्पशो निषे दिरे ॥ १३ ॥

प०—बिभ्रत् । द्रापिम् । हिरण्यम् । वरुणः । वस्त । निः
निजम् । परि । स्पशः । नि । सेदिरे ॥ १३ ॥

भा०—हिरण्यं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं बिभ्रत् धारयन् वरुणो
निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त आच्छादयति स्पशः हिरण्यस्पर्शिनो
रश्मयः परिनिषेदिरे सर्वतो निषण्णाः ॥ बिभ्रत् बिभर्तैः शतरि
'नाभ्यस्ताच्छतुः' (पा० ७।१।७५) इति तुमभावः । अभ्यस्तानामा-
दिरि' ति (पा० ६।१।१८६) आद्युदात्तत्वम् । द्रापिं 'द्राकुत्सायां-

* कोष्ठकान्तर्गतपठो मैक्सपुस्तके नास्ति ।

गतौ' द्रापयति इष्टुन् कुत्सितां गतिं प्रापयति इति द्रापिः कवचम्
'अर्तिही' त्यादिना (पा० ७।३।३६) पुगागमः औणादिके इप्र-
त्यये णिलोपः । हिरण्ययं 'अतुल्यवास्त्वयवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि
च्छन्दसि (पा० ६।४।१७५) इति हिरण्यशब्दाद्विकारार्थं विहि-
तस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त' वस आच्छादने'
लङि अदादित्वात् शपो लुक् पूर्वघदङभावः । निर्णिजं 'णिजिर्-
शौचपोषणयोः' । 'स्पशः स्पश बाधनस्पर्शनयोः' 'किप्' (पा० ३।
२।७६) इति किप् । निषेदिरे 'षदलु विशरणगत्यवसादनेषु' अस्मा
दुगस्यार्थात्कार्णि लिटि षत्वाभ्यासलोपो 'सदिरप्रतेः' [पा० ८।३।
६६] इति षत्वम् ॥१३॥

चतुर्दशीमुच्यमाह—

म०—न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न दुद्वाणो जनानाम्
न देवमभि मातयः ॥ १४ ॥

प०—न । यम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । दुद्वाणः, जनानाम्
न । देवम् । अभिमातयः ॥ १४ ॥

भा०—दिप्सवः हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणः यं वरुणं न दिप्सन्ति
भीताः सन्तो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति जनानां प्राणिनां दुद्वाणो
द्रोघधारोपि यं वरुणं प्रति न दुद्धान्ति अभिमातयः पाप्मानः 'पाप्मा
वा अभिमाति' [तै० सं० १।४।४] इति श्रुत्यन्तरात् । देवं तं
वरुणं न स्पृशन्ति । दिप्सन्ति 'दम्मुदम्मे' अस्मात् सनि 'सनी
वन्तर्धे' [पा० ७।२।४८] त्यादिनेङभावः । 'हलन्ताच्च' [पा० १।
२।१०] इत्यत्र हलप्रहणस्य जातिवाचित्वात् सनः क्त्वात् दम्भ
इच्छा [पा० ७।४।५६] इति दकारात्परस्याकारस्येकारः । 'अनि
दिता' [पा० ६।४।२४] मिति लोपः भवभूवाभावश्छान्दसः ॥

‘अत्र लोपोभ्यासस्य’ [पा० ७।४।५८] इत्यभ्यासलोपः ॥ शपः
पित्वादनुदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण सनो नित्वाभि-
त्स्वरेणाद्युदात्तत्वं यद्बृत्तयोगादनिघातः ॥ दिप्स्वः सन्नन्तादंभेः
‘सनाशंसभिन्नः’ [पा० ३, २, १६५] इत्युप्रत्ययः ॥ प्रत्ययस्वरः ॥
दुह्वाणः ‘दुह जिघांसायां’ ‘अन्येभ्योपि दृश्यन्ते’ [पा० ३, २, ७७] इति
कनिप् ॥ प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ १४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

म०—उत यो मानुषेष्वायशश्चक्रे अस्माभिः

अस्माकमुदरेष्व ॥ १५ ॥ १८ ॥

प—उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । अस्माभिः ।

आ । अस्माकम् । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥ १८ ॥

भा०—उत अपिच यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नं आचक्रे
सर्वतः कृतवान् । स वरुणः कुर्वन्नपि आ सर्वतः अस्माभिः सम्पूर्ण
चक्रे नतु न्यूनं कृतवान् । विशेषतोस्माकमुदरेषु आ सर्वतश्चक्रे
मानुषेषु ‘अनोर्जातावज्यतौ षुक् च’ (पा० ४।१।१६१) इत्यञ्
ञित्यादिर्नित्यम्’ (पा० ६।१, १६७) इत्याद्युदात्तत्वम् । चक्रे
प्रत्ययस्वरः । अस्माभिः ‘अव्यये नञ् कुनिपातानामिति वक्तव्यम्’
(वा० ६।२) इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः ‘अशेर्युट्
च’ (उ० ४।१०६) इत्यसुन् । उदरेषु ‘उदि दृणातेरजलौ
पूर्वपदान्त्यलोपश्च’ (उ० ५।१६) इति अल् । लिट्स्वरः ‘गलि
कारकोपपदात्’ (पा० ६।२।१३८) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
॥ १५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

षोडशीमृचमाह—

म०—परा मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु
इच्छन्तीरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

प०—। परा । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः
अनु । इच्छन्तीः । उरुचक्षसम् ॥ १६ ॥ ।

भा०—उरुचक्षसं बहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणं इच्छन्तीर्मे धीतयः शुनःशेप-
स्य वुद्धयः परायन्ति पराङ्मुखानिवृत्तिरहिता गच्छन्ति॥ तत्र
दृष्टान्तः—गावो न यथा गावः गव्यूतीरनु गोष्ठानि अनुलक्ष्य
गच्छन्ति तद्वत् ॥ गव्यूतीः गावोत्र यूयन्ते इत्यधिकरणे किन्
'गीयू'तौ छन्दसीति (वार्ति ० ६ । १ । ७८) अत्रादेशः । दासी
भारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा यूतिर्यवनं गवां यव
नमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा० ६ । २ । ४२)
इच्छन्तीः इष इच्छायां 'लटः शतृ' 'तुदादिभ्यःशः' (आ० ३ । १ ।
३७) । 'इषुगमियमां छुः' (पा० ७, ३, ७७) इति छत्वम् । अद्-
पदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥ १६ ॥

सप्तदशी मृचमाह—

म०—सं नु वोचावहै पुनर्थतो मे मध्वामृतम्
होतेव क्षदसे प्रियम् ॥ १७ ॥

प०—सम् । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु ।
आमृतम् । । होताइव । क्षदसे प्रियम् ॥ १७ ॥

भा०—यतो यस्मात् कारणात् मे मम जीवनाय मधुरं हविः
 आभूतं अङ्गः सवाख्ये कर्मणि सम्पादितम् अतः कारणात् होतेव
 होमकर्तृत्वमपि प्रियम् हविः तदसे अश्नासि पुनर्हविः स्वीकारा
 दूर्ध्वं तत्तत्त्वं जीवन्नहं च नु अवश्यं संवोचावहै सम्भूय प्रियवातां
 कर्वावहै ॥ वोचावहै लोडर्थे छान्दसे लुङि 'ब्रुवोवचिः' (पा० २।
 ४।५३) । 'अस्यतिवक्ति ख्यातिभ्योऽङ्' (पा० ३। १।५२) इति
 च्लेरङादेशः । 'वचउम्' (पा० ७।४।२०) इत्युमागमे गुणः
 व्यत्ययेन टरेत्वम् । यद्वा लोट एव लुङादेशः । स्थानिवद्भावादे-
 त्वम् । आभूतं ह्यग्रहोर्मः' (वा० ८॥ २।३२) । 'गतिरनन्तरः'
 (पा० ६। २।४६) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

म०—दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि ।
 एता जुषत मे गिरः ॥१८॥

प०—दर्शम् । नु । विश्वदर्शतम् । दर्शम् । रथम् ।

अधि । क्षमि । एता । जुषत । मे । गिरः ॥१८॥

भा०—विश्वदर्शतं सर्वेदर्शनीय मस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूत
 वरुणं दर्शं नु अहं दृष्टवान् खलु । क्षमि क्षमायां भूमौ रथं
 वरुणसम्बन्धिनं अधिदर्शं आधिष्येन दृष्टवानस्मि । एता उच्यमाना
 मे गिरो मदीया स्तुतोः जुषत वरुणः सेवितवान् ॥ दर्शं दृशेः
 'इरितो वा' (पा० ३। १।५७) इति च्लेरङादेशः । 'अट्टशोडि' गुणः
 (पा० ७।४।१६) इति गुणः । विश्वदर्शतम् दृशेः 'भृमुदृशीत्यादिना'
 (उ० ३।१०६) अतच् प्रत्ययान्तो दर्शतशब्दः मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदा-
 न्तोदात्तत्वम् (वा० ६। २।१०६) । यद्वा विश्वं दर्शनीयमस्येति

बहुव्रीहिः 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' (पा० ६।२।१०६) इति
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । क्षमि 'आतो धातोः' (पा० ६।४।१४०)
इत्यत्र आत इति योगविभागादाकारलोपः ॥ १८ ॥

वरुणप्रधासेषु 'इमंमेवरुणेतिवारुणस्य हविषोनुवाक्या।
पञ्चम्यांपौर्णमास्यामिति खण्डे सूत्रितम्—इमं मे वरुण श्रुधि
तत्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानः' [आश्व० २।१७] इति ॥

तामेतां सूक्तं एकोनविंशीमुच्यमाह—

मं०—इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळ्य ।

त्वामवस्यु राचके ॥ १९ ॥

प०—इमम् । मे । वरुण श्रुधि । हवम् । अद्य । च ।

मृळ्य । त्वाम् । अवस्युः । आ । राचके ॥ १९ ॥

भा०—हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं श्रुधि श्रृणु । किञ्च
अद्यास्मिन् दिने मृळ्य अस्मान् सुखय । अवस्युः रक्षणेच्छुरहं त्वां
वरुणं आभिमुख्येनचके शब्दयामि स्तौमीत्यर्थः ॥ श्रुधि 'श्रु अवणे'
लोढोहिः । श्रुश्रृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' (पा० ६।४।१०२) इति
होधिःरादेशः । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इति विकरणस्य
लुक् । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति संहितायां
दीर्घः । अवस्युः अवस् शब्दात् 'सुपआत्मनः क्यच्' (पा० ३।
१।८) । 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इत्युपत्ययः । आच-
के 'कौशे' शब्दे' अस्मास्तिटि 'आदेच ०' (पा० ६।१।४५) इत्या-
त्वम् । द्विर्वाच्युत्वे 'आतो लोप इटि च' (पा० ६।४।६४)
इत्याकारलोपः । 'तिङ्ङितिङ्ङ' (पा० ८।१।२८) इति निघातः ॥ १९ ॥

विंशीमृचमाह—

म०—त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि
स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

प०—त्वम् विश्वस्य मेधिर । दिवः । च । गमः । च ।

राजसि सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

भा०—हे मेधिर मेधाविन् वरुण त्वं दिवश्च ध्रुलोकस्यापि गमश्च
भूलोकस्यापि प्रवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतोमध्ये राजसि-
दीप्यसे स तादृशस्त्वं यामनि क्षेमप्राप्तये अस्मदीये प्रतिश्रुधि
प्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ दिवः
ऊडिदमित्यादिना (पा० ६।१।१७१) षष्ठ्या उदात्तत्वम् । गमः
गमेत्येतद्गूढनामसु पठित 'आतो धातोः' (पा० ६।४।१४०)
इत्यत्र आत इति योगविभागात्* 'आतोऽनापः' (वा० ६।४।१४०)
इति प्रतिषेधेपि व्यत्ययेनाकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणे विभक्ते
रुदात्तत्वम् । यामनि 'या प्राप्तये' 'आतो मनिन्कनिव्वनिपश्च
(पा० ३।२।७४) इति मनिन् । नित्वादाद्युदात्तत्वम् श्रुधि
उक्तम् ॥ २० ॥

एकविंशीमृचमाह—

म०—उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मय्यमं चूत ।
अवाधमानि जीवसे ॥ २१ ॥

*'आतो लोपः' इति पाठो गुर्वनधीतमाप्यैरिव राजाराम
शास्त्रिभिः मैक्समूलर पुस्तकशोधकैश्च प्रमादत एव स्थापितः ॥

पा०—उत् । उत्तमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् ।

मध्यमम् । चृत । अत्र । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥

भा—नोस्माकं उत्तमं शिरोगतं पाशं उन्मुमुग्धि उत्कृष्य मोक्षय मध्यमं उदरगतं पाशं विचृत वियुज्य नाशय जीवसे जीवितुं अधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान् अवचृत अवकृष्य नाशय ॥ उत्तमं उज्ज्वादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । मुमुग्धि मुच्छ मोक्षणे 'बहुलं छन्दसि (पा० २।४।७६) इति विकरणस्यश्रुः । द्विर्भाविः । हलादिशेषः 'हुभलभ्योहेर्धिः' (पा० ६।४।१०२] इति हेर्धिरादेशः । 'तिङ्ङितिङः' (पा० ८।१।३८) इति निघातः । चृत चृती हिंसाग्रन्थनयोः । लोढो हिः । 'तुदादिभ्यः शः' (पा० ३१।७७) । 'अतो हेः' (पा० ६।४।१०५) इति हेर्लुक् । जीवसे 'जीव प्राणधारणे' 'तुमर्थे' सेसेनिति (पा० ३।४।८) असेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ २१ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये एकोनविंशो वर्गः ॥

इति प्रथमे पञ्चविंशं (संग्रहे चतुर्थं) सूक्तम् ॥

अथ द्वात्रिंशं सूक्तम्

संग्रहे पञ्चमं सूक्तम् ॥

इन्द्रस्य तु वीर्याणीति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । आङ्गिरसो हिरण्यरूप ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रोदेवता । 'इन्द्रस्य पञ्चा ना' (सर्वानु० २।१।३२) इत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे माध्यन्दिने सवने निष्केवल्यशस्त्रे इन्द्रस्य तु वीर्याणीति निविद्वानीयं सूक्तम् । निष्केवल्यस्येति खण्डे (आश्व० ५।१५) सुवि-
तम्—इन्द्रस्य तु वीर्याणीत्येतस्मिन्नेन्द्रा निविद्व दध्यादिति ।

विषुषत्यपि तस्मिन् शस्त्रे एतद्विनियुक्तम् । विषुषान् दिवा
कीर्त्य इति खण्डे (आश्व० ८ । ६) सूत्रितम्—इन्द्रस्य नु वीर्या-
णीत्येतस्मिन्नैन्द्रा निविदं शस्त्रेति । महाप्रते निष्केवल्येपि एत
देव विनियुक्तम् । रायंतरो दक्षिणः पक्ष इति खण्डे (ऐ० आ०
५ । २२) चतस्रः सतीः षड् बृहतीः करोतीन्द्रस्य नु वीर्या-
णि प्रवोचमिति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

म०—इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं यानि चकार
प्रथमानि वज्री । अहन्नहिमन्वपस्ततर्द
प्रवक्षणा अभिनतपर्वतानाम् ॥ १ ॥

पा०—इन्द्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यानि । चकार
प्रथमानि । वज्री । अहन् । अहिम् । अनु । अपः । तर्द
प्र । वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानाम् ॥ १ ॥

भा०—वज्री वज्रयुक्त इन्द्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि
वा यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार तस्येन्द्रस्य
तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि । कानि वीर्याणि इति तदुच्यते
अहिं मेघं अहन् हतवान् तदेतदेकं वीर्यम् । अनु पश्चादपो
जलानि तर्द हिंसितवान् भूमौ पातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं
वीर्यम् । पर्वतानां संबन्धिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीला नदीः प्राभि-
नतभिन्नवान् कूलद्वयकर्षणेन प्रव्राहितवानित्यर्थः । इदं तृतीयं
वीर्यम् । पञ्चमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ वीर्याणि शूरवीर विक्रान्तौ

रयन्तात् 'अचोयत्' (पा० ३।१।१७) इतियत् 'ऐरुनिटि' [पा० ६।४।५१] इति णिलोपः । 'तित्स्वरितम्' (पा० ६।१।१८५) इति स्वरितचम् । 'यतोनावः' (पा० ६।१।२१३) इत्याद्युदात्तत्वं न भवति आद्युदात्तत्वे हि सुशब्देन बहुव्रीहौ 'आद्यु दात्तं द्वयच् छन्दसि' (पा० ६।२।११६) इत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् 'वीरवोर्यौच' (पा० ६।२।१२०) इति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अतोवगम्यते 'यतोनाव' इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तते इति । अतः परिशेषात्तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव । वोचम् 'अस्यतिवकिख्यातिभ्योङ्' (पा० ३।१।५२।) इति च्लेरङादेशः । 'बहुलं छन्दस्य माङ्योगोपि' (पा० ६।४।७५) इत्यङभावः । चकार णलित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तयोमादनिघातः । अहन् लङि 'इतश्च' (पा० ३।४।१००) इतीकारलोपे 'हलङ्याभ्यः' (पा० ६।१।६८) इति तकारलोपः । अहि आङ्पूर्वाद्धन्तेः 'आङि अिहनिभ्यः ह्रस्वश्च' (उ० ४।१३७) इतीणप्रत्ययः आङो ह्रस्वत्वं च । चशब्देन 'वेओ ङित्' 'समाने ख्यधोदात्तः' (उ० ४।१३६) इति ङित्वं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं चानुवृण्यते । ततश्चिलोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वम् । ततर्द उत्तरि हिंसानादरयोः 'तिङ्ङितिङः' (पा० ८।१।२८) इति निघातः । वक्षणाः 'वक्ष रोपे' कुभ्रमरङाद्यैभ्यश्च' (पा० ३।२।१५१) इतियुच् । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

मं०—अहन्नहि पर्वते शिश्रियाणां त्वष्टास्मै वज्रं

स्वर्थं ततश्च । वाश्वा इव धेनवः स्यन्दमाना

अञ्जः समुद्रमव जग्मुरापः ॥ २ ॥

प०—अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् । त्वष्टा । अस्पै
वज्रम् । स्वयम् । तत्तत् । वाश्नाः इव । धेनवः । स्यन्दमानाः ।

अञ्जः । समुद्रम् । अत्र । जग्मुः आपः ॥ २ ॥

भा०—पर्वते शिश्रियाणं आश्रितं अहिं मेघं अहन् हतवान्
अस्मा इन्द्राय स्वयं सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यं त्वष्टा
विश्वकर्मा वज्रं तत्तत् तनूकृतवान् तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति
स्यन्दमानाः प्रस्रवणयुक्ता आपः समुद्रमञ्जः सम्यगवजग्मुः प्राप्ताः
तत्र दृष्टान्तः—वाश्ना वत्सान् प्रतिहंभारवोपेता धेनव इव । यथा
धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् । शिश्रियाणं 'श्रिञ्
सेवायां' लिटः कानच्ङिर्भावहलादिशेषेयङ्ङादेशाः । 'चितः'
(पा० ६ । १ । १६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । स्वयं ऋगतौ
अस्मात्सुपूर्वात् 'ऋहलोऽर्थत्' (पा० ३ । १ । १२४) इति गतौ
'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति वृद्धयभावः । यद्वा 'स्वृशब्दोपता-
पयोरित्यस्मात्' एयति पूर्ववद्बृद्धयभावः । 'तित्स्वरितम्' (पा०
६ । १ । १८५) इति स्वरितत्वम् । वाश्यन्त इति वाश्नाः 'वाशृ-
शब्दे' 'स्फायितञ्जीत्यादिना' (उ० १ । १७०) रक् । जग्मुः उडि
'गम हने' त्यादिना (पा० ६ । ४ । १८) उपधालोपः ॥ २ ॥

मं०—वृषायमाणो वृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपि व

त्सुतस्य । आसायकं मघवाद्दत्त वज्रम्

हन्नेनं प्रथमं जामहीनाम् ॥ ३ ॥

प०—वृष॒य॒मा॒णः । अ॒वृ॒णी॒त । सोम॑म् । त्रि॒ऽरु॒द्र॒क॒षु
 अ॒पि॒व॒त । सु॒त॒म्य॑ । आ । सा॒य॒कम् । म॒घ॒ऽवा । अ॒द॒त्त
 व॒ज्र॒म् । अ॒ह॒न् ए॒नम् । प्र॒थ॒म॒ऽजा॒म् । अ॒ही॒ना॒म् ॥ ३ ॥

भा०—वृषायमाणः वृष इवाचरन्निन्द्रः सोममवृणीतवृतवान् ।
 त्रिकद्रुकषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयो यागा स्त्रिकद्रुका
 उच्यन्ते । तेषु सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबत्पीतवान् । मघवा
 धनयानिन्द्रः सायकं बन्धकं वज्रं आदत्त स्वीकृतवान् । तेन च वज्रे-
 णाहीनां मेघानां प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघं अहन् हतवान् ॥ वृषाय-
 माणः वृषइवाचरन् 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (पा० ३।१।११) इति
 क्यङ् 'अकृत्सर्वधातुकयो' रिति (पा० ७।१।२५) दीर्घः । अदु-
 पदेशाद्धातोरन्तोदात्तत्वे क्यङ्न्ताद्धातो रन्तोदात्तत्वम् । सायकं
 'षिञ् बन्धने' । सिनोतीति सायकः । णबुल् । लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ।
 प्रथमजां प्रथमं जायत इति प्रथमजाः । 'जनसनखनक्रमगमो विट्'
 (पा० ३।२।६७) 'त्रिड्वनो' (पा० ६।४।४१) इत्यात्वम् ॥३॥

चतुर्थीमृचमाह—

म०—यदि॒न्द्रा॒ह॒न् प्र॒थ॒म॒जा॒म॒ही॒ना॒मा॒न्मा॒यि॒न्ना॒म॒मि॒नाः
 प्रो॒त॒मा॒याः । आ॒त्सूर्य॑ ज॒नय॑न् द्यामु॒षा॑सं
 तादी॒न्ना श॑त्रुं न किला॑ विवि॒त्से ॥ ४ ॥

प०—यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथम॒ऽजा॒म् । अ॒ही॒ना॒म् । आ॒त् ।
 मा॒यि॒ना॒म् । अ॒मि॒नाः । प्र । उ॒त् । मा॒याः । आ॒त् ।

प०—वृष॑य॒माणः॑ । अ॒वृणी॑त । सोम॑म् । त्रि॒ऽरुद्र॑केषु
 अपि॒व्रत॑ । सु॒तस्य॑ । आ । साय॑कम् । मघ॑या । अ॒दत्त॑
 वज्र॑म् । अ॒हन् । ए॒नम् । प्रथ॑म॒ऽजाम् । अ॒हीना॑म् ॥ ३ ॥

भा०—वृषायमाणः वृष इवाचरन्निन्द्रः सोममवृणीत वृतवान् ।
 त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयो यागा स्त्रिकद्रुका
 उच्यन्ते । तेषु सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपि बत्पीतवान् । मघवा
 धनयानिन्द्रः सायकं बन्धकं वज्रं आदत्त स्वीकृतवान् । तेन च वज्रे-
 णाहीनां मेघानां प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघं अहन हतवान् ॥ वृषाय-
 माणः वृषइवाचरन् 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (पा० ३ । १ । ११) इति
 क्यङ् 'अकृतसर्वधातुकयो' रिति (पा० ७ । ४ । २५) दीर्घः । अदु-
 पदेशाद्धातोरन्तोदात्तत्वे क्यङन्ताद्धातो रन्तोदात्तत्वम् । सायकं
 'षिञ् बन्धने' । सिनोतीति सायकः । रघुल् । लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ।
 प्रथमजां प्रथमं जायत इति प्रथमजाः । 'जनसनखनकमगमो विद्'
 (पा० ३ । २ । ६७) 'विड्वनो' (पा० ६ । ४ । ४१) इत्यात्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमुचमाह—

म०—यदि॒न्द्रा॒हन्प्रथ॑म॒जाम॒हीना॑मान्मा॒यिना॑ममि॒नाः
 प्रो॒तमा॒याः । आ॒त्सूर्य॑ जनयन् द्यामु॒पासं
 तादी॒न्ता श॒त्रुं न॑ किला॒ विवि॑त्से ॥ ४ ॥

प०—यत् । इन्द्र । अहन । प्रथम॒ऽजाम् । अ॒हीना॑म् । आत् ।
 मा॒यिना॑म् । अमि॒नाः । प्र । उ॒त् । मा॒याः । आत् ।

सूर्यम् । जनयन् । द्याम् । उषसम् । तादीत्ना । शत्रुम् ।

न । किल । विवित्से ॥४॥

भा०—उत अपि च हे इन्द्र यत् यदा अहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघं अहन् हतवानसि । आतदनन्तरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबन्धिनीर्मायाः प्राग्मिनाः प्रकर्षेण नाशितवानसि । अनन्तरं सूर्यं मुषसं उषः कालं द्यामाकाशं च जनयन्नुत्पादयन् आवरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे । तादीत्ना तदानीं आवरकान्धकाराभावाच्छत्रुं घातकं वैरिणं न विवित्से किल त्वं न लब्धवान् खलु ॥ अहन् हन्तेर्लङि 'हल्ङ्याब्भ्य' (पा० ६।१।६७) इति सिलोपः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मायिनां मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् 'व्रीह्यादिभ्यश्च' (पा० ५।२।११६) इति मत्वर्थीयइनिः । अग्निनाः मीज् हिंसायां क्रैयादिकः । 'मीनातेर्मीगमे' (पा० ७।३।८१) इति ह्रस्वत्वम् । तादीत्ना तदानीमित्यस्य पृषोदरादित्वाद्धर्णविषयः । किल 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति दीर्घत्वम् । विवित्से 'विह्लुलामे' कादिनियमात्प्राप्त इट् व्यत्ययेन न भवति ॥ ४ ॥

पञ्चमीमुचमाह—

म०—अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंममिन्द्रो वज्रेण महता
वृधेन । स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः
शयत उपपृक् पृथिव्याः ॥ ५ ॥

प०—अहन् । वृत्रम् । वृत्र॒ऽतरम् । वि॒ऽअंसम् । इन्द्रः ।

वज्रेण । महता । वधेन । स्कंधांसि ऽइव । कुलिशेन ।

वि ऽवृक्णा । अहिः । शयते । उप ऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥ ३६

भा०—अयमिन्द्रो वज्रेण सम्पादितो यो महान्वधः तेन वज्रेण वृत्रतरं अतिशयेन लोकानामावरकमन्धकाररूपं यद्वा वृत्रैरावरणैः सर्वाणि शत्रून् तरति तं वृत्रमेतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतांसं छिन्नबाहुयथा भवति तथा अहन् हतवान् । अंसच्छेदे दृष्टान्तः—कुलिशेन कुडारेण विवृक्णा विशेषतः छिन्नानि स्कन्धांसीव यथा वृत्रस्कन्धाश्छिन्ना भवन्ति तद्वत् । तथा सति अहिर्वृत्रः पृथिव्या उपरि उपपृक् सामीप्येन सम्पृक्तः शयते शयनं करोति छिन्नकाष्ठवद्भूमौ पततीत्यर्थः । वृत्रतरं वृत्रवर्तने 'स्फायितश्ची' त्यादिना (उ० १।१३) भावेरकप्रत्ययान्तो वृत्रशब्दः । वृत्रेणावरणेन सर्वं तरतीति वृत्रतरः । तरतेः पचाद्यच् । परादिश्छन्दसि बहुलम् (पा० ६।२।१६६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् तरपि तु व्यत्ययेन । व्यंसं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरितत्वे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' (पा० ८।१।४) इति स्वरितत्वम् । वधेन 'हनश्च वधः' (पा० ३।३।७६) इति भावे अप् । तत्सन्नियोगेन घातोर्वधादेशः सचान्तोदात्तः । अन्त्यस्याकारस्य 'अतोलोपः' (पा० ६।४।४७) इति लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । विवृक्णा 'ओन्नश्चू' छेदने कर्मणि निष्ठा 'यस्यविभाषा' [पा० ७।२।१५] इतीट् प्रतिषेधः । 'ओदितश्च' (पा० ८।२।४५) इति परत्वान्निष्ठानत्वम् । ततो 'ब्रश्चभ्रस्त्रेति' [पा० ८।२।३६] षत्वे प्राप्ते 'निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विविधेषु सिद्धोक्तव्यः' [वा० ८।२।६] इति नत्वस्य सिद्धत्वेन भ्रलूपरत्वाभावात् षत्वं न भवति । कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेवेति 'चोः

कुः [पा० ८।२।३०] इति कुत्वम् । 'शेखन्दसि बहुलम्' [पा० ६।१।७०] इति शेलोपः । 'गतिरनन्तरः' [पा० ६।२।४६] इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । शयते 'बहुलं छन्दसि' [पा० २।४।७३] इति शपो लुगभावः । पृथिव्याः उदात्तयणो हल्पूर्वात् [पा० ६।१।१७४] इति विभक्ते रुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये षट्त्रिंशोवर्गः

षष्ठीमृचमाह—

म०—अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तु
विबाधमृजीषम् । नातारीदस्य समृतिं
वधानां संरुजानां पिपिष इन्द्रशत्रुः ॥६॥

प०—अयोद्धा ऽ इव । दुःऽमदः । आ । हि । जुह्वे । महाऽ-
वीरम् । तुविऽबाधम् । ऋजीषम् । न । अतारीत् । अस्य । सम्
ऽऋतिम् । वधानाम् । सम् । रुजानाः । पिपिषे । इन्द्रऽशत्रुः ॥६॥

भा०—दुर्मदो दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृत्रः अयोद्धेव योद्धुरहित इव इन्द्रं आयुद्धे हि आहूतवान् खलु । कीदृशं इन्द्रं महावीरं गुणैर्महान् भूत्वा शौर्योपेतं तुविबाधम् बहूनां बाधकं ऋजीषं शत्रूणामपार्जकम् । अस्येदृशस्येन्द्रस्य संबन्धिनो ये शत्रुवधाः सन्ति तेषां वधानां समृतिं सङ्गमं नातारीत् । पूर्वोक्तो दुर्मदः तरीतुं नाशकोत् । इन्द्रशत्रुः इन्द्रः शत्रुघातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्रः इन्द्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजाना नदीः संपिपिषे सम्यक् पिष्टवान् सर्वान् लोकानावृण्वतो वृत्र देहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यं पाषाणादिकं च चूर्णी-
भूतमित्थं ॥

अथोद्धा इव न विद्यते योद्धास्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्'
 [पा० ६।२।१७७] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् समासान्तविधेर-
 नित्यत्वात् 'नद्युतश्च' [पा० ५।४।१५३] इति कवभावः । जुह्वे
 'ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च' 'अभ्यस्तस्य च' [पा० ६।१।३३]
 इति सम्प्रसारणम् उवडादेशाभावश्छान्दसः । यद्वा
 'छन्दस्युभयथा' [पा० ३।४।११७] इति सार्वधातु-
 कसंज्ञायां 'हुशुवोः सार्वधातुके' (पा० ६।४।८७) इति यणादेशः ।
 अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते । इतरथा हि
 आलुहान इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न चैवं सति "सातये हुवे
 चाम्" (ऋ० सं० ६।६०।१३) इत्यादावपि तथा स्यादिति
 वाच्यं, अनेकाच्त्वाभावात् । अनेकाच्च इति हि तवानुवर्तते । प्रत्यय-
 स्वरेणान्तोदात्तत्वम् 'हि च' (पा० ८।१।३४) इति निष्ठा-
 तप्रतिषेधः । महावीरं महांश्चासौ वीरश्च महावीरः 'आन्मदतः'
 (पा० ६।३।४६) इत्यात्वम् । तुविबाधं 'बाधृ विलोडने' तुवीन्
 प्रभूतान् बाधते इति तुविबाधः पचाद्यच् । कटुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
 त्वम् । समृति 'तादौ ज्ञेति' (पा० ६।२।५०) गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 रुजानाः 'रुजौ भङ्गं' रुजन्ति कूलानि इति रुजाना नद्यः "रुजाना
 नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि" इति यास्कः (निरु० ६।४) ॥ व्य-
 त्ययेन शानच् । 'तुदादिभ्यः शः' (पा० ३।१।७७) । * सुगभावश्छान-
 दसः । अटुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे (पा० ६।१।१८६)
 विकरणस्वरः । पिपिषे । पिप्लु संचूर्णने । व्यत्ययेन लिट् । इन्द्रशत्रुः
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

* मैक्स मूलर, संपादितपुस्तके राजारामशोधितग्रंथे ओपल-
 भ्यमानः 'नुमभाव' इति पाठः प्रामादिकः, नुमोऽप्राप्तेः ॥

सप्तमीमुच्यमाह—

म०—अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधिसानौ
जघान । वृष्णो वधिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुत्रा-
वृत्रो अशयद्व्यस्तः ॥ ७ ॥

प०—अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य ।
वज्रम् । अधि । सानौ । जघान । वृष्णः । वधिः ।
प्रतिमानम् । बुभूषन् । पुरुत्रा । वृत्रः । अशयत् ।
विऽ अस्तः ॥ ७ ॥

भा०—अपात् वज्रेण छिन्नत्वात् पादरहितः अहस्तः हस्तर-
हितो वृत्रः इन्द्रमुद्दिश्य अपृतन्यत् पृतनां युद्धमेच्छत् । द्वेषाधिक्येन
बहुधा विद्धोपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्य
वृत्रस्य सानौ पर्वतसानुसदृशे प्रौढे स्कन्धे अधिउपरि वज्रं आजघान
इन्द्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अशकस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टान्तः—
वधिः छिन्नमुष्कः पुरुषः वृष्णो रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषान्तरस्य
प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमि-
तिशेषः ॥ सवृत्रः पुरुत्रा बहुवचनवेष्टु व्यस्तः विविधं क्षिप्तः ताडितः
सन् अशयत् भूमौ पतितवान् । अपात् बहुव्रीहौ पादशब्दस्यान्त्यलो-
पश्लान्दसः । अहस्तः बहुव्रीहौ 'वज्रसुभ्याम्' (पा० ६।३।१७२)
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अपृतन्यत् 'सुष आत्मनः कयच्' (पा० ३
१, ८) । 'कयञ्चरपृतनस्य' (पा० ७, ४, ३६) इत्यन्त्यलोपः ।
बुभूषन् 'सनि ग्रहणुहोश्च' (पा० ७, २, १२) इतीदृप्रतिषेधः ।
पुरुत्रा 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्यैभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' (पा० ५,

४, ५६) इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । अशयत् व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
 'बहुलं कुन्दक्षि' (पा० २, ४, ७२) इतिशपो लुगभावः । व्यस्तः
 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् कर्मणि क्तः 'यस्य विभाषा' (पा० ७, २,
 १५) इतीद् प्रतिषेधः । 'गतिरनन्तरः' (पा० ६, २, ४६) इति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायाम् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' [पा० ८, २, ४]
 इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमुच्यमाह—

म०—नदं न भिन्नममुयाशयानं मनोरुहाणा अति
 यन्त्यापः । याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः
 पत्सुतशीर्बभूव ॥ ८ ॥

प०—नदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः ।
 रुहाणाः । अति । यन्ति । आपः । याः । चित् । वृत्रः । महिना
 परिऽअतिष्ठत् । तासाम् । अहिः । पत्सुतःऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

भा०— अमुया अमुष्यां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृत्रं
 आपो जलानि अतियन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति ॥ तत्र दृष्टान्तः—भिन्नं
 बहुधा भिन्नकूलं नदं न सिन्धुमिव यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो
 नद्यः कूलं भित्वातिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् ॥ कीदृश्य आपो
 मनो रुहाणाः नृणां चित्तमारोहन्त्यः । पुरा वृत्रे जीवति सति
 तेन निरुद्धा मेवस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवन्ति तदानीं
 नृणां मनः विद्यते । मृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरी-
 रमुल्लङ्घ्य प्रवहन्ति तदा वृष्टिलाभेन मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः ॥
 तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते वृत्रो जीवनदंष्ट्रायां महिना स्वकी-

येन महिम्ना याश्चित् या एव मेघगता आपः पर्य्यतिष्ठत् परि-
 वृत्य स्थितवान् । अहिर्वृत्रो मेघः तासामपां पत्सुतःशीः पाद-
 स्याधःशयानो बभूव । यद्यप्यपां पादो नारित तथाप्यद्भिर्वृ-
 त्रस्याभिलङ्घितत्वात् पादस्याधःशयनमुपपद्यते ॥ भिन्नं 'रदाभ्यां
 निष्ठातो नः' (पा० ८।२।४०) इति नत्वम् । अमुया 'सुपां
 सुलुक्' (पा० ७।१।३६) इति सप्तम्या याजादेशः । शयानम्
 'शोङः सार्वधातुके' (पा० ७।४।२१) इति गुणः । धातोर्ङि-
 त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः 'रुहवीजजन्मनि
 प्रादुर्भावेच' । व्यत्ययेन शानच् । कर्तरि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः
 'अनित्यमागमशासनम्' इति वचनान्नुगभावः । अदुपदेशाल्लसा-
 र्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः ।
 महिना 'महपूजायां' 'इन् सर्वधातुभ्यः' (३०४।११७) इतीन्
 प्रत्ययः । व्यत्ययेन विभक्ते रुदात्तत्वम् ॥ यद्वा महिना महिम्ना
 महच्छब्दस्य पृश्वादिषुपाठात् 'तस्य भाव' इत्यस्मिन्नर्थे 'पृश्वा-
 दिभ्य इमनिज्वा' (पा० ५।१।१२२) इतीमनिच् प्रत्ययः ।
 'टिः' (पा० ६।४।१४३) इति टिलोपः । 'चितः' (पा०
 ६।१।१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । तृतीयैकवचने अल्लोपे सति
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । मकारलोपश्छान्दसः
 पत्सुतःशीः पादस्याधः शेते इति पत्सुतःशीः 'किप्च' (पा० ३।
 २।६७) इति किप् । तसि 'पद्भि' त्यादिना (पा० ६।१।
 ६३) पादशब्दस्य पदादेशः । शस्प्रभृतिष्विति प्रभृतिशब्दः
 प्रकारवचने इति 'शलाकादोषणी' इत्यत्रापि दोषन्नादेशो भवती
 त्युक्तत्वात् । मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छान्दसः । यद्वा पाद-
 शब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशे कृते 'इतराभ्योपि दृश्यन्ते'
 (०पा ५।३।१४) इति सप्तम्यर्थे तसिल्लुगभावश्छान्दसः ॥ ८॥

नवमीसृष्टमाह—

म०—नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या
अव वधर्जभार । उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीदानुः
शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ६ ॥

प०—नीचावयाः । अभवत् । वृत्रपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः
अव । वधः । जभार । उत्तरा । सूः । सूरधरः । पुत्रः । आसीत् ।
दानुः । शये । सहवत्सा । न । धेनुः ॥ ६ ॥

भा०—वृत्रपुत्रा वृत्रः पुत्रो यस्या मातुःसेयं माता वृत्रपुत्रा
नीचावया न्यग्भावं प्राप्ता हताभवत् । पुत्रं प्रहाराद्रक्षितुं पुत्र-
देहस्योपरि तिरस्त्री पतितवतीत्यर्थः । तदानीमयमिन्द्रः अस्या
मातुः अव अधोभागे वृत्रस्योपरि वधं हननसाधनमायुधं जभारं
प्रहृतवान् । तदानीं सूमाता उत्तरा उपरिस्थितासीत्, पुत्रस्तु
अधोभागस्थित आसीत्, सा च दानुर्दानवी वृत्रमाता शये
मृता शयनं कृतवती । तत्र दृष्टान्तः—धेनुर्लोकप्रसिद्धा
गौः सहवत्सा न यथा वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत् ॥ नीचावया
वेति खादतीति वयो बाहुः । औणादिकोऽसिप्रत्ययः । न्यञ्चौ वयसौ
यस्याः सा नीचावयाः न्यञ्च्शब्दादुत्तरस्या विभक्तेः सुपां सुपो
भवन्तीति तृतीयैकवचनादेशः । 'अवः' (पा० ६, ४, १३=) इत्यका-
रलोपे 'चौ' (पा० ६, ३, १३=) इति दीर्घत्वं । 'अञ्चेश्छन्दस्यस्त्व-
नामस्थानम्' (पा० ६, १, १७०) इति त्रस्योदात्तत्वम् । समासे
लुगभावश्छान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ यद्वा
नोचौ निञ्छौ त्रयसौ यस्याः सा पूर्वपदस्य दीर्घश्छान्दसः ।

वधः । हन्यतेऽनेनेति वधः असुनि हन्तेर्वादेशः ।
 निन्वादासुशतत्वम् । ऊभार । 'हृगूहोर्मः' (वा० ८, २, ३२)
 इति भवम् । सः 'बृङ् प्राणिगर्भविमोचने' सते गर्भं त्रिभुजतीति
 समीक्षा 'शिष्' (पा० ३।२।७६) इति कृष् । दातुः 'दो अव-
 कृष्टये' । 'दाभाभ्यां लु' (उ०।३।३२) । शये लटि 'लोपस्त-
 आत्परमेपदेतु' (पा० ७।१।४१) इति तलोपः । 'शीङ् सार्वधातुकं'
 (पा० ७।४।२१) इति शुरे अपादेशः ॥

प्रथमीनृचमाह—

म०—अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां

मध्ये निहितं शरीरम् । वृत्रस्य निष्य

विचरन्त्यापो दीर्घतम आशयदिन्द्रशत्रुः ॥१०॥

म०—अतिष्ठन्तीनाम् । अनिवेशनानाम् । काष्ठानाम् ।

मध्ये । निहितम् । शरीरम् । वृत्रस्य । निष्यम् । वि ।

चरन्ति । आपः । दीर्घम् । तमः । आ । अशयतु । इन्द्र-

शत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

अ०—वृत्रस्वशरीरमापो विचरन्ति विशेषेणोपस्थाक्रिय प्रवह-
 न्ति । कीदृशं शरीरम्, निष्यं निर्गमधेयम् । अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वा-
 तदीयं नाम न केनापि शायते । एतदेव स्पष्टीक्रियते काष्ठानामपां
 मध्ये निहितं निहितम् । कीदृशानां काष्ठानाम् अतिष्ठन्तीनां स्थिति-
 रहितानां अनिवेशनानां उपवेशनरहितानां प्रवहरस्वभावत्वादेतासां
 मनुष्यवन्न आपि स्थितिः संभवति । इन्द्रशत्रुः वृत्रो जलमध्ये शरीरे

प्रक्षिते सति दीर्घं तमोदीर्घनिद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथा आश-
यत् सर्वतः पतितवान् ॥ अतिष्ठन्तीनां अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
(पा० ६।२।२) । अनिवेशनानां निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनं
स्थानं 'करणाधिकरणयोश्च' (पा० ३।३।११७) इत्यधिकरणे
ल्युट् । तद्रहितानां बहुव्रीहौ 'नञ् सुभ्याम्' (पा० ६।२। १७२)
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । कान्त्वा स्थिताः काष्ठाः पृषोदरादिः ।
निहितं 'गतिरनन्तरः' (पा० ६।२।४६) इति गतेः प्रकृतिस्वर-
त्वम् ॥ अत्र यास्कः—'अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामि-
त्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः शरीरं
भृषातेः शम्नातेर्वा वृत्रस्य निण्यं निण्यमं विचरन्ति विजान-
न्त्याष इति । दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुर्निद्रोस्य
शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुः तत्को वृत्रो मेघ इति
चैरुकाः, 'त्वाष्ट्रोऽसुर * इत्येतिहासिकाः' (निरु० २।१६) इति ॥१०॥
इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तत्रिंशो वर्गः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

म०—दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः
पणिनेव गावः । अपां बिलमपिहितं य-
दासीद् वृत्रं जघन्वा अप तद्वार ॥११॥

प०—दास उपत्नीः । अहिऽगोषाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः ।
आपः । पणिना इव । गावः । अपाम् । बिलम् । अपिऽहितम् ।
यत् । असीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अपातत् । ववार ॥११॥

*—अयमितिहासस्तैत्तिरीयसंहितायां (२।४।१२) शतपथ-
ब्राह्मणे च स्पष्टमुपलभ्यमानं यत्र भागवतादिषु स्पष्टीकृतः ॥

भा०—दासपत्नीः दासो विश्वोपक्षपणहेतुर्वृत्रः पतिः स्वामी
यासामपां ताः दासपत्नीः अत एवाहिगोपाः अहिर्वृत्रो गोपा रत्नको
यासां ताः गोपनं नाम स्वच्छन्देन यथा न प्रवहन्ति तथा निरोधनम् ।
एतदेव स्पष्टीक्रियते—आपो निरुद्धा अतिष्ठन्निति ॥ तत्र दृष्टान्तः
पणिनेव गावः पणिनामकोसुरः गा अपहृत्य बिले स्थापयित्वा तद्वि-
लद्वारमाच्छाद्य यथानिरुद्धांस्तथेत्यर्थः ॥ अपां यद्विलं प्रवहणद्वारं अपिहितं
वृत्रेण निरुद्धमासीत् । तद्विलं प्रवहणद्वारं वृत्रं जघन्वान् हतवानिन्द्रः ।
अपववार अपवृतमकरोत् । वृत्रकृतमपां निरोधं पश्चिद्वान् ॥ अत्र
शास्त्रकः—“दासपत्नीर्दासाधिपत्यो दासो वस्यते रुपदासयतिकर्मा-
ण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ता अहिरयनादेत्यन्तरिक्षे ऽयमपीतरो
अहिरेतस्मादेव निर्हंसितोपसर्ग आहन्तीति । निरुद्धा आपः पणिनेव
गावः पणिर्षणिग् भवति पणिः पणनादृणिक् पण्यं नेनेकि अपां बिल-
मपिहितं यदासीत् बिलं भरं भवति बिभर्ते वृत्रं जघ्निवान् अपववार
तद्वृत्रो वृणोतेर्वा यततेर्वा वर्धतेर्वा यद्वृणोक्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति वि-
ज्ञायते यद्वर्धते तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते” यदवर्धते तद्वृ-
त्रस्य वृत्रत्व मिति विज्ञायते (नि० २, १७) इति ॥
दासपत्नीः ‘दसु उपक्षये’ दासयतीति दासो वृत्रः । पचाद्यच्
‘चितः’ (पा० ६।१।१६३) इत्यग्नौदासत्वम् । दासः पतिर्यासाम्
‘विभाषा सपूर्वस्य’ (पा० ४।१।३४) इतिङीप् । तत्सन्निधौने
कारस्य नकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा दासस्य
पालयित्रयः ‘पत्यावैश्वर्ये’ (पा० ६।२।१८) इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहिगोपाः ‘गुप् रत्नको’ गोपाय-
तीति गोपाः ‘आयादय आर्द्धधातुके वा’ (पा० ३।१।३१)
इत्यायः प्रत्ययः । ततः क्तिप् । ‘अतो लोपः’ (पा० ६।४।४८ ।)
‘वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपोबलीयानिति’ (बा० ६।१।६६) पूर्व यकार-
लोपः । न च ‘अबः परस्मिन्’ (पा० १।१।५७) इति अतो
लोपस्य स्थानिवत्वम् ‘न पदान्तद्विवचन’ (पा० १।१।५८) इति
प्रतिषेधात् अहिगोपा यासां पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः ‘रधिर आवरणे’

'अवस्तथोर्ध्वः' (पा० ३।२।४०) इति निष्ठात्कारस्य धकारः ।
 'नतिरनन्तरः' (पा० ३।२।४६) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जघन्यान्
 हन्तेर्लिटः कसुः । 'अभ्यासाच्च' (पा० ७।३।५५) इति अभ्यासादुत्तरस्य
 हकारस्य कुत्वम् । 'क्रादिनियमप्राप्तस्येदो विभाषा गमहनः' (पा० ७।
 २।६८) इत्यादिना विकल्पविधानादभावः । संहितायां नकारस्य
 स्त्वानुनासिकानुक्तौ ॥ १२ ॥

छादशीमृचमाह—

म०—अ॒श्वो॒ वारो॑ अ॒भव॒स्तदिन्द्र॑ सृ॒के य॒ज्ञा प्र॒त्य
 ह॒न दे॒व ए॒कः । अ॒ज॒यो ना॑ अ॒जयः॑ शूर॒
 सोम॑म॒वा॒मृजः॑ स॒र्वे स॒प्त सिन्धू॑न् ॥ १२ ॥

प०—अ॒श्वः । वा॒रः । अ॒भवः । तत् । इन्द्र॑ । सृ॒के । यत् ।

य॒ज्ञा । प्र॒ति॒ऽमृ॒हन् । दे॒वः ए॒कः । अ॒जयः॑ । नाः । अ॒जयः॑ ।

शूर॑ । सोम॑म् । अ॒व । अ॒मृ॒जः । स॒र्वे । स॒प्त । सिन्धू॑न् ॥ १२ ॥

भा०—सृके वज्रे 'सृकः घृक' इति वज्रनामसु पठितत्वात् ।
 देवोदीप्यमानः सर्वायुधकुशलः । एकः—अद्वितीयो वृजः यद्यदा त्वा
 त्वां प्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहतवान् तत्सदानीं त्वं अश्वो वारः
 अश्वसंबन्धीवालोऽभवः यथा अश्वस्य बालोऽनायासेन मल्लिका
 कीनि वारयति तद्वद्वृजमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः । किञ्च
 नाः पणिनापहतास्त्वमजयः जितवान् । हे शूर शौर्ययुक्तोन्द्र सोम-
 मज्जयो जितवान् । तथा च तैत्तिरीयाः 'त्वष्टा हतपुत्र' इत्यस्मि-
 न्मुपाख्याने (स० ३।४।१२) स्वसाममन्त्रि—'स यद्वेशसं कृत्वा

प्रासहा लोभमपिबन् इति । सत सिन्धुन् 'इमं मे गङ्गे' (ऋ०
सं० १०।७१) 'इत्यस्वानुध्याकृता गङ्गायाः सतसंख्याका गङ्गाः
सर्वे सन्तु' प्रवाहकृतेण गन्तुं अवास्तुजः त्यक्तवान् । तुवङ्कर्त
प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः ॥ अजयः अग्ने ममः 'भवे कृन्-
सि' (पा० ४।४।२१०) इति वत् । 'यतो नाव' (पा० ६।१।
२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । वारयति दशमशक्तानिति वारः । पथा-
वाच् । कपिलकादित्वात् (वार्ति० ८।२।१८) लत्वविकल्पः ।
कृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । अत्यहन् 'यहृत्तादित्वात्' (पा० ८।१।
६६) इति निघातप्रतिषेधः । 'तिष्ठि स्तोत्राचयति' (पा० ८।१।७१
इति गतेरुदात्तत्वम् । अजयः 'गाः' इत्यस्य कावयान्तरगत-
त्वात् तदपेक्ष्यान्य 'तिष्ठिः तिष्ठ' (पा० ८।१।२८) इति निघातो
न भवति 'समानवाक्ये निघात युष्मदस्मदादेशा यक्तव्याः' (पा०
८।१।१८) इति वचनात् । सर्वे 'तुमर्थे सेसेन्' (पा० ३।४।६)
इति तवेन् अत्ययः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

यद्योदसीमृचसाह—

म०—नास्मै विद्युन्नतन्यतुः सिपेध नयां निहृगकि-

रुहादुनि च । इन्द्रश्च यद्युधाते अहि-

श्चोतापरीभ्यो मघवाविजिग्ये ॥ १३ ॥

प०—न । अस्मै । विद्युत् । न । तन्यतुः । सिपेध । न ।

याप्त । निहृ । आकिरत् । हादुनिम् । च । इन्द्रः । च ।

यत् । युयुधाते इति । अहिः । च । तउ । अपरीभ्यः । मधवा ।
वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

भा०—इन्द्रं निषेद्धं वृत्रो यान् विद्युदादीन् मायया निर्मि-
तवान् ते सर्वेण्येन निषेद्धमशक्ताः । सोयमर्थो ऽनेन मन्त्रेणोच्यते
अस्मै इन्द्रार्थं निर्मिता विद्युत् न सिषेध इन्द्रं न प्राप्नोत् । तथा
तन्यतुः गर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिं अकिरत् वृत्रो विस्रि-
प्तवान् । सापि वृष्टिर्न सिषेध । हादुर्नि च अशनिमपि यां वृत्रः
प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध । इन्द्रश्चाहिश्च इन्द्रवृत्राबुभावपि
यद्यदा युयुधाते युद्धं कृतवन्तो तदानीं विद्युदादयो
न प्राप्ता इति पूर्वत्रान्वयः ॥ उत अपि च मधवा धनवा-
निन्द्रः अपरीभ्यः अपराभ्यः अन्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां
सकाशाद्विजिग्ये विशेषेण जितवान् ॥ सिषेध 'षिधुगत्वाम्' । मिहं
'मिह सेचने' मेहति सिञ्चतीति मिट् वृष्टिः 'किप् च' (पा० ३ ।
२ । ७६) इति किप् । अकिरत् । 'कृ विल्लेपे' तुदादिभ्यः शः'
(पा० ३ । १ । ७७) । 'श्रूत इह्यातोः' (पा० ७ । १ । १००)
इतीत्त्वम् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युयुधाते
'युध संप्रहारे' लिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये 'सन्लिटोर्जे' (पा०
७ । ३ । ५७) इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

म०—अहैर्यातारं कमपश्यइन्द्र दृदि यत्ते जञ्जु-
षो भीरुञ्छत् । नव च यन्नवति च स्रव-
न्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

प०—अहेः। यातारम्। कम्। अपश्यः। इन्द्र। हृदि।
यत्। ते। जघ्नुषः। भीः। अगच्छत्। नव। च। यत्।
नवतिम्। च। सूचन्तीः। श्येनः। न। भीतः। अतरः।

रजांसि ॥ १४ ॥

भा०—हे इन्द्र जघ्नुषो वृत्रं हतवतः तव हृदिचित्ते यत्
यदि भीरुगच्छत् न हतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात् तर्हि—
अहेर्वृत्रस्ययातारं हन्तारं कमपश्यः त्वत्तोऽन्यम् कं पुरुषं दृष्ट्वा-
नसि। तादृशस्यपुरुषान्तरस्याभावात्। मा भूत्तव भयमित्यर्थः।
यद्यस्मात्कारणात्तम् नव च नवति च सूचन्तीः एकोनशतसंख्याकाः
प्रवहन्तीर्नदीः प्राप्य रजांसि तत्रत्यान्युदकानि अतरः तीर्णवानसि।
तत्र दृष्टान्तः—श्येनो न श्येननामको बलवान् पक्षी च। दूरगम-
नात्तव भयमासीदिति गम्यते तज्ज्ञयं माभूदित्यभिप्रायः। तच्च
दूरगमनं ब्राह्मणे समाप्नातं—‘इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति
मन्यमानः पराः परावतो गच्छत्’ (पे० ब्रा० १।३।१५) इति
तैत्तिरीयाश्रामनन्ति ‘इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमगच्छदपराध-
मिति मन्यमानः’ (तै० ब्रा० १।६।७) इति ॥ इदि ‘पहन्नि
त्यादिना’ (पा० ६।१।६३) हृदयशब्दस्य हृदादेशः। ऊडि-
दमित्यादिना (पा० ६।१।१७१) विभक्तैरुदात्तत्वम्। जघ्नुषः
हन्तेर्लिटः कसुः। षष्ठ्यैकवचने ‘वसोः सम्प्रसारणम्’ (पा० ६।
४।१३१) इति सम्प्रसारणम्। परपूर्वत्वे ‘शासिवसिधसीनां च’
(पा० ८।३।६०) इति षत्वम्। न च ‘षत्वतुकोरसिद्धः’ (पा०
६।१।८६) इति एकादेशस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नुयादिति
वाच्यम् ‘संप्रसारणलीट् सुप्रतिषेधो वक्तव्यः’ (वा० ६।१।१८६)
इति असिद्धवज्रावस्य प्रतिषिद्धत्वात्। ‘गमहनेत्यादिना’

(पा० ६।४।६=) उपधातोपः न च 'असिद्धवदवाभात्' (पा० ६।४।२२) इति साम्प्रसारणस्यासिद्धवद्भावः मित्राश्रयत्वात्
संसारणं हि प्रत्ययेकवचने, उपधातोपस्तु धत्ताविति गिन्ना-
श्रयत्वम् । जयन्तीः 'जु गतौ' 'रथस्थानोर्गित्वम्' (पा० ७।१।
८१) इति दुर्भाषणम् । शयः भित्वादनुदास्तत्वम् । शतुष्य । तत्सार्ध-
आनुकस्यरेणाधुदास्तत्वम् । अतरः यद्वृत्तयोनादनिघातः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीष्टवमाह -

मं०—इन्द्रो यातोवसितस्य राजा शमस्य च

शृङ्गेणो वज्रबाहुः । सेदुराजा क्षयति च-

चर्षणीनाम् अरान् न नेमिः परिता वभूव ॥१५॥

प०—इन्द्रः । यातः । अवसितस्य । राजा । शमस्य ।

च । शृङ्गेणः । वज्रबाहुः । सः । इत् । ऊं इति । राजा । क्षयति

चर्षणीनाम् । अरान् । न । नेमिः । परि । ता । वभूव ॥ १५ ॥

३८ ॥

भा०—वज्रबाहुर्इन्द्रः शत्रौ हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातो
शच्छ्रुतो अङ्गमस्य अवसितस्य एकमेव स्थितस्य स्थावरस्य
शमस्य शान्तस्य शृङ्गरादित्येन ग्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः
शृङ्गेणः शृङ्गोपेतस्योग्रस्य महिषवलीवदाधेय्य राजाभूत् । सेदु
स एवेन्द्रः चर्षणानां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति निवसति ।
तां तानि पूर्वोक्तानि अङ्गमादीनि सर्वाणि परिबभूव व्याप्तवान् ।
तत्र दृष्टान्तः—अरान् नेमिः यथा रथचक्रस्य परितो वर्तमाना
नेमिराश्रमौ कीलितान् काष्ठनिर्गोष्ठान् व्याप्नोति तद्वत् ॥ यातः

‘या प्रापणे’ याति गच्छतीति यात् । लट् शतृ । ‘सावेआचः’
 (पा० ६।१।१६८) इति विभक्त्युदात्तत्वम् । सः ‘सोऽचि लोपे
 चेत्यन्पूर्वम्’ (पा० ६।१।१३४) इति संहितायां सोर्लोपः ।
 ता ‘शेङ्छन्दसि बहुलम्’ (पा० ६।१।७०) इति शेङ्कोपः ।
 वभूव भवतेर्लिटो णलि ‘भवतेरः’ (पा० ७।४।७२) इत्यभ्या-
 सस्यात्वम् कृताकृतप्रसङ्गितया वुगागमस्य नित्यत्वाद्वृद्धेः पूर्व
 वुगागमः । बद्धा ‘इन्धिभघतिभ्यां च’ (पा० १।२।६१) इति
 लिटः कित्वाद्वृद्धभावः । न च ‘असिद्धवदग्राभात्’ (पा० ६।
 ४।२२) इति तस्यासिद्धत्वादुवङादेशः शङ्कनीयः, ‘बुग्युटाबुव-
 ड्यणोः सिद्धो भवतः’ (पा० ६।४।२२) इति तस्य सिद्ध-
 त्वात् । ‘तिङ्ङतिङः’ (पा० ८।१।२८) इति निघातः ॥ १५ ॥
 इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टत्रिंशो वर्गः ॥ ३८ ॥

प्रथममंडले पंचत्रिंशं सूक्तम्

(संप्रदे षष्ठं सूक्तम्)

हवाम्यग्निमित्येकादशर्वं पञ्चमं सूक्तम् । हिरण्यस्तूप ऋषिः
 आद्या नवमी च जगतीछन्दस्के । शिष्टास्त्रिण्डुमः । कृत्स्नस्य
 सूक्तस्य सधिता देवता । आद्यायाः हवाम्यग्निमित्यस्या अग्नि-
 मित्रावरुणरात्रिसवित्राख्या लिङ्गोक्ता देवताः । तथा चानुक्रा-
 न्तम् ‘हवाम्येकादश सावित्रं नवमी जगत्याच्चा सा लिङ्गोक्त-
 दैवतपादा’ इति । अभिष्यषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे-
 इदंसूक्तम् । सावित्रं निवृद्धानं तृतीयस्य अयर्मोतिषगणे सूत्रितम्
 ‘हवाम्यग्निमित्य मे द्यावा पृथिवी इति तिस्रः’ (आ० ७।७) इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

म०—हवाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये हवामि

मित्रावरुणाविहावसे । हवयामि रात्रीं जगतो
निवेशनीं हवयामि देवं सवितारमृतये ॥ १ ॥

१० — हवामि । अग्निम् । प्रथमम् । स्वस्तये । हवामि ।
मित्रावरुणौ । इह । अवप्ते । हवामि । रात्रीम् । जगतः ।
निवेशनीम् । हवामि । देवम् । सवितारम् । ऊतये ॥ १ ॥

भा० — स्वस्तये अस्माकमविनाशाय 'स्वस्तीत्यविनाशिनाम्'
इति (नि० ३ । २१) यास्कः । प्रथमं आदौ अग्निमाहवामि ।
इहास्मिन् कर्मण्यवसेऽसद्रक्षाय मित्रावरुणौ हवामि जगतो जङ्गम-
स्य प्राणिजातस्य निवेशनीं उपवेशनहेतुभूतां रात्रीं रात्रिदेवतां हवामि
जङ्गमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यपारान् कृत्वा स्वस्वगृहे राजावुपविश-
न्तीति प्रसिद्धम् । ऊतये अस्मद्रक्षार्थं सवितारं देवम् हवामि ॥ मित्राव-
रुणौ 'देवताद्वन्द्वे च' (० ६ । ३ । २६) इति पूर्वपदस्थानङादेशः
। 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ७ । ३ । २१) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्व-
म् । रात्रीं 'रात्रेश्चाजसौ' (पा० ४ । १ । ३१) इति ङीप् । निवे-
शनीम् निविशन्तेऽस्यामिति निवेशनी 'करणाधिकरणयोश्च' (पा०
३ । ३ । ११७) इति ल्युट् ॥ 'टिठ्ठाणञ्' (पा० ४ । १ । १५) इ-
यादिना ङीप् । ऊतये अवतेः किनि 'उवरत्वरेत्यादिना' (पा०
६ । ४ । २०) वकारस्य उपधायाश्च ऊङ् । ऊतियूत्यादिना' (पा०
३ । ३ । ६७) किन् उदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

म० — आकृष्णो न रजसा वर्तमानो निवेशयन्न-
मृतं मर्त्यं । च । हिंसाययेन सविता स्थेनादेखो

याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

षा०—आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निवेशयन् ।

अमृतम् । मर्त्यम् । च । हिरण्ययेन । सविता । रथेन । द्वेवः ।

याति । भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

भा०—सविता सूर्यः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन कृष्णं कृष्णतेर्निकृष्टो वर्णः इति (नि० २-२०) यास्कः, 'लोका रजांभ्युच्यन्ते' इति (नि० ४।१६) च । अनादिज्ञलोको हि सूर्यगमनात् पुरा कृष्णवर्णो भवति । तेनान्तरिक्षमागेण आवर्तमानः पुनः पुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशयन् स्वस्वस्थानेष्ववस्थापयन् । यद्वा अमृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन् । तथा चारण्यकारण्डे 'अमर्त्यो मर्त्येना सयोनि' रित्येतस्य मन्त्रभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तार्थोऽवगम्यते "मर्त्यानि हीमानि शरीराण्यमृतैषा देवता" (पे० आ० २।१।८) इति । यथोक्तश्रुणोयेतः सविता देवो भुवनानि सर्वान् लोकान् पश्यन् अवेक्षमाणः प्रकाशयन्नित्यर्थः हिरण्ययेन सुवर्णनिर्भितेन रथेन आयाति अस्मत्समीपमाच्छति ॥ अमृतं मृतं मरणं नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ 'नञो जरमरभिज्ञमृताः' (पा० ६।२।११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यं मर्ते भवं 'भवे छन्दसि' (पा० ४।४।११०) इति यत् 'यतो नावः' (पा० ६।१।२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । हिरण्ययेन 'अमृत्यवास्त्व' (पा० ६।४।१७५) इत्यादिना मयटो मकारस्य लोपो निपातितः । 'यस्येति' (पा० ६।४।१४८) लोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि 'भू सत्तायां' भूधूस्रभ्रस्त्रिभ्यश्छन्दसि' (उ० २।८०) इति क्यु न् प्रत्ययः । योरनादेशे उवडादेशः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

म०—याति देवः प्रवता यात्युद्रता याति शुभ्रा-
भ्यां यजतो हरिभ्याम् । आ देवो याति
सविता परावतोप विश्वा दुरिता बाधमानः ॥ ३ ॥

प०—याति । देवः । प्र॒ऽवता । याति । उ॒त्त॒ऽवता । बा॒ति ।
शु॒भ्रा॒भ्याम् । य॒जतः । हरि॒भ्याम् । आ । दे॒वः । या॒ति , स॒
वि॒ता । परा॒ऽवतः । अ॒प । वि॒श्वा । दुः॒ऽइता । बा॒धमानः ॥ ४ ॥

भा०—देवो दीप्यमानः सविता प्रवता मार्गेण याति गच्छति
तथा उद्रता उरुकुष्ठेन ऊर्ध्वदेशयुक्तेन मार्गेण याति । उदयानन्तरं
आमध्यह्नं ऊर्ध्वमार्गः, तत उपरि चास्त्रायं प्रयणो मार्ग इति विवेकः
तथा यजता यष्टव्यः स देवः शुभ्राभ्यां हरिभ्यामश्वाभ्यां याति देव-
यजनदेशे गच्छति । सविता देवो विश्वा दुरिता सर्वाणि पापान्यप-
बाधमानो विनाशयन् परावतः दूरदेशात् । परावत इति दूरनामसु
पठितत्वात् । तादृशात् युलोक्तात् आयाति यागदेशे आगच्छति ॥
प्रवता 'वनपणं सम्भक्तौ' अस्मात्पूर्वात् किप् 'गमादीनामिति
चक्तव्यम्' (पा० ६ । ४ । ४०) इत्यनुनासिकलोपः । ततस्तुक् कृदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । (पा० ६ । २ । १६६) उद्रता उत्पूर्वाद्धनतेः
पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः 'भृमुदृशि' (उ० ३६०) इत्यादिना यजेः कर्म-
ण्यतश्च प्रत्ययः विश्वा दुरिता उभयत्र 'शेष्टुन्दसि बहुलम्' (पा० ६
१ । ७०) इति शैलोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमुक्त्वाह—

म०—अभीवृत् कृशनैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं य-
जतो बृहन्तम् । आस्थाद्रथं सविता चि-
त्रभानुः कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः ॥४॥

प०—अभिऽवृत् । कृशनैः । विश्वऽरूपम् । हिरण्यऽश-
म्यम् । यजतः । बृहन्तम् । आ । अस्थात् । रथम् । सविता
चित्रऽभानुः । कृष्णा । रजांसि । तविषीम् । दधानः ॥ ३ ॥

भा०—सविता रथमास्थात् आस्थितवानारूढवानित्यर्थः । कीदृशम्
अभीवृत् अभितो वर्तमानम् । तथा कृशनैर्विश्वरूपं सुवर्णेन नानारूपम्
कृशनं लोहमिति सुवर्णनामसु पाठात् । कचित्सुवर्णनिर्मितगजपङ्क्तिः
कचिदश्वपङ्क्तिः कचिन्मनुष्यपङ्क्तिरित्येवं बहुरूपत्वम् । हिरण्यशम्यं
अश्वानां रक्तश्वेषु रथयोजनवेलायां नियन्तुं प्रक्षेप्यमाणाः शङ्ख-
शय्याः ताः सुवर्णमय्यो रथे वर्तन्ते । बृहन्तं प्रौढम् । कीदृशः सविता
यजतो यष्ट्यः । चित्रभानुः विविधरश्मियुक्तः । कृष्णा रजांसि
अन्धकारयुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं तविषीं
वलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृत् अभितो वर्तते इत्यभीवृत्
'वृत्तु वर्तने' द्विप् 'नहि वृत्तीत्यादिना (पा० ६।३।११६) पूर्वपदस्य
दीर्घत्वम् । विश्वरूपं विश्वानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः 'बहुव्रीहौ
विश्वं संज्ञायाम्' (पा० ६।२।१०६) इति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । हिरण्यशम्यं 'हर्षं गतिकान्त्योः हर्षतेः कान्यन्
हिर च' (उ०५।३३) इति कान्यन् प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च । नित्यादा-
द्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्थात् तिष्ठतेनु ङि-

'गातिस्था (पा० २ । ४ । ७७) इति सिचोलुक् । कृष्णा 'कृषेर्वर्णे'
 (उ० ३ । ४) इति नक् प्रत्ययः । 'शेञ्छन्वसि बहुलम्' (पा० ६ । ७०)
 इति शेर्लोपः । तत्रिषो तविः सौत्रो धातुः 'तयतेर्णिङ्' (उ० १ । ४६)
 इति टिप् । टिट्वात् 'टिट्वाणञित्वादिना' (पा० ४ । १ । १५) ऊप
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं वृषादित्वात् द्रष्टव्यम् । दधानः शानवि 'अभ्यस्ता
 नामादिः' (पा० ६ । १ । १८६) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमुच्यमाह—

म०—विजनाञ्छयावाः शितिपादो अख्यन्नयं
 हिरण्यप्रउगं वहन्तः शश्वदिशः सवितुर्दै
 व्यस्योपस्थे विश्वा भुवनानि तस्थुः ॥ ५ ॥

प० वि । जनान् शयावाः । शितिपादः । अख्यन्न । रथम् ।
 हिरण्यप्रउगम् । वहन्तः । शश्वत् । विशः । सवितुः । दै
 व्यस्य । उपस्थे । विश्वा भुवनानि । तस्थुः ॥ ५ ॥

भा० शयावाः पतञ्जलमहाः सूर्यस्याशवाः 'शयावाः सवितुः' इति
 निघण्टावुक्तत्वात् । ते च शितिपादः श्वेतैः पादैरुपेताः हिरण्यप्रउ
 गम् । रथस्य मुखमीषयोरयं युगबन्धनस्थानं प्रउगमित्युच्यते ।
 तच्चात्र सुवर्णमयं तद्युक्तं रथं वहन्तो जनान् प्राणिनो व्यख्यन्
 विशेषेण प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । शश्वत् सर्वदा विशः प्रजाः दैव्य-
 स्य इतरदेवसंबन्धिनः सवितुः प्रेस्कस्य सूर्यस्य उपस्थे
 समीपस्थाने तस्थुः स्थितवन्तः । न केवलं प्रजाः । किन्तुर्हि
 विश्वा भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्थुः ॥

शितिपादः शितयः श्वेतवर्णः पादा येषां ते शितिपादाः 'सुपां
सुलुगिति' (पा० ७। १। ३६) जसः सु आदेशः । यत्रा शितिः
श्वेतवर्णः स्फटिकादिः स इव पादो येषां ते 'पादस्य लोपो
हस्त्यादिभ्यः' (पा० ५। ४। १३८) इति समासान्तः पाद-
शब्दस्यान्त्यलोपः । उपमानादिति हि तत्रानुवर्तते । पादशब्दस्य
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्य बहुव्रीहौ समासे 'शितेर्नित्या
बह्वच् बहुव्रीहावभसत्' (पा० ६। २। १३८) इति प्रकृति-
स्वरत्वम् । अख्यन् ख्यातेर्लुङि 'अस्यतिवक्तीत्यादिना' (पा० ३।
१। ५२) च्लेखदेशः । हिरण्यप्रउगम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । बहन्तः शपः पित्वादानुदात्तत्वम् शतुश्च लसाव-
धातुकस्वरेण धातुस्वरः † । दैव्यस्य तस्येदमित्यर्थे 'देवाद्यप्रज्ञौ
(वा) ४। १। ८५) इति देवशब्दात्प्रागदीव्यतीयो यञ् 'तद्धिते
पञ्चामादेः' (पा० ७। २। ११७) इत्यादिबृद्धिः । 'जिनित्यादि-
नित्यम्' (पा० ६। १। १६७) इत्याद्युदात्तत्वम् । उपस्थे
'आतश्चोपसर्गे' (पा० ३। १। १३६) इति कः । 'आतो लोप
इटि च' (पा० ६। ४। ६४) इत्याकारहापः मरुदृधादित्वात्पूर्व
पदान्तोदात्तत्वम् ॥ ५ ॥ षष्ठीमृचमाह—

म—तिस्रो द्यावः सवितुर्दा उपस्थां एका य-

मस्य भुवने विरापाद् । आणिं न स्थ-

ममृताधि तस्थुरिह ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत् ॥६॥

† — इतः परम् 'कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते इति पाठो
धिको राजारामशास्त्रिशोधितपुस्तक एव प्रमादपतितः प्रतिमिति ॥

प०—ति॒क्षः । घा॒वः । स॒वि॒तुः । द्वा । उ॒प॒स्था । ए॒का ।

य॒प॒स्य । भु॒वने । वि॒रा॒षा॒ट् । आ॒णि॒म् । न र॒थ्यम् । अ॒मृ॒ता

अ॒धि । त॒स्थुः । इ॒ह । ब्र॒वी॒तु । यः । ऊँ इति । तत् । चि॒क-

तत ॥ ६ ॥

आ०—घावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमानां लोकास्तिस्रस्त्रिसंख्याकाः सन्ति तत्र द्वौ लोकौ सवितुः सूर्यस्य उपस्था समोपस्थाने वर्तन्ते द्युलोकनूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् एका मध्यमा भूमिरन्तरिक्षलोकः यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे प्रेताः पुरुषा अन्तरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थः । अमृता अमृतानि चन्द्रनक्षत्रादीनि ज्योतीषि जलानि वा अधिलस्थः सवितारमधिगम्य स्थितानि । तत्र दृष्टान्तः—रथ्यमाणं न रथाद्बहिरक्षच्छिद्रे प्रक्षितः कौलविशेष आणिरित्युच्यते । रथसंश्लिष्टनिमाणिमथिगम्य यथा रथस्तिष्ठति तद्वत् । यस्तु मानवः तत्सक्तिरूपं चिकेतत् जानाति स मानव इहास्मिन् विषये ब्रवीतु कथयतु । केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ ति॒क्षः तिसृभ्यो जलः' (पा० ६ । १ । १६६) इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । द्वौ संहितायामावादेशे, लोपः शाकल्यस्य' (पा० ८ । ३ । १६) इति वकारलोपः । उपस्था 'आङ्याजयारां चोपसंख्यानम्' (वा० ७ । १ । ३६) इति सप्तम्या आङादेशः 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' (पा० ६ । १ । १२६) इति प्रकृतिभावः । वि॒रा॒षा॒ट् 'वृ॒म् वरणे' घञर्थे कविधाबम्' (वा० ३ । ३ । ५८) इति कर्मणि कः । 'बहुलं छन्दसि' (पा० ७ । १ । १०३) इति इत्वम् । तथा सति वूर्यन्त इति विरा इत्युक्तं भवति । ताम् सहत इति विराषाट् 'छन्दसि सह' (पा० ३ । २ । ६३) इति सहेर्बिः । 'सहेः साङः

सः' (पा० ८।३।५६) इति षत्वम् । 'अन्येषामपि दृश्यते'
(पा० ६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । रथस्येदं रथं 'रथा-
द्यत्' (पा० ४।३।१२१) इति यञ् । 'यतो नावः' (पा० ६।
३।२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । अमृता 'शेष्टेन्दसि बहुलम्'
(पा० ६।१।७०) इतिशेर्लोपः । चिकेतत् 'कित ज्ञाने' लेट्यडा-
गमः । 'इतश्च लोपः' (पा० ३।४।६७) इतीकारलोपः । जुहो-
त्यादित्वात् श्रुः लघूपधगुणः 'अनुदात्ते च' (पा० ६।१।१६०)
इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥
इति प्रथमस्य तृतीये षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

म०—वि सुपर्णो अन्तरिक्षायस्यद्गभीरवेपा
असुरः सुनीथः । क्वे ३ दानीं सूर्यः कश्चिकेत
कतमां द्यां रश्मिरस्याततान ॥ ७ ॥

प०—वि । सुपर्णः । अन्तरिक्षाणि । अख्यत् । गभीरऽ
वेपाः । असुरः । सुनीथः । क्व । इदानीम् । सूर्यः । कः । चिकेत
कतमाम् । द्याम् । रश्मिः । अस्य । आ । ततान ॥ ७ ॥

भा०—सुपर्णः शोचनपतनः सूर्यस्य रश्मिः सुपर्ण इति पञ्च-
दश रश्मिनामानीति तन्नामसु पठितत्वात् । अन्तरिक्षाणि अस्त-
रिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि व्यख्यत् विशेषेण ख्यापित-
वान् प्रकाशितवान् । कीदृशोरश्मिः गभीरवेपाः गम्भीरकम्पनः ।
रश्मेः प्रकम्पनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः । असुरः सर्वेषां
प्राणदः । तथाचान्यत्रान्नायते "सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदे-

तीति" । सुनीथः सुनयनः शोभनप्रापणः मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं
 प्रापयतीत्यर्थः । तादृशरश्मियुक्तः सूर्य इदानीं रात्रौ क कुत्र
 वर्तते तदेतद्ब्रह्म कश्चिकेत को जानाति न कोपीत्यर्थः । अस्य
 सूर्यस्य रश्मिः कतमां छां आततान कं द्युलोकं रात्रौ व्याप्तवान्
 एतदपि को जानाति न कोपीत्यर्थः ॥ सुपर्णः 'नअसुभ्याम्'
 (पा० ६ । २ । १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गभीरवेपाः
 'दुवेष्टु कम्पने' असुन । गभीरं वेपो यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
 त्वम् असुरः 'असु क्षेपणे' अस्यति शत्रूनित्यसुरः । 'असेरुरन्'
 (उ० १ । ४२) । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा असून् प्राणान् राति
 ददातीत्यसुरः । 'आतोऽनुपससर्गे कः' (पा० ३ । २ ॥ ३) इति
 कः प्रत्ययः । सुनीथः । 'लीञ् प्रापणे' । 'हनिकुपिनीरभिका-
 शिभ्यः कथन्' (उ० २ । २) इति कथन् । प्रादिसमासे
 'थाथादिना' (पा० ६ । २ । १४४) उत्तरपदान्तो
 दात्तत्वम् । इदानीं इदमशब्दात्सप्तम्यर्थे 'दानीं च'
 (पा० ५ । ३ । १८) इति दानीं प्रत्ययः । 'इदम् इश्' (पा० ५ । ३ । ३)
 इतीदमशब्दस्येशादेशः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सूर्यः 'धूप्रेरणे' सुवतीति
 सूर्यः । राजसूयसूर्य' (पा० ३ । १ । ११४) इत्यादिना रुडागम-
 सहितः क्यप् प्रत्ययो निपातितः । प्रत्ययस्थानुदात्तत्वे धातुस्वरे-
 णाद्युदात्तत्वम् । चिकेत 'कित ज्ञाने' लिट् । कतमां किं जातीयां
 'वा बहूनां जातिपरिग्रहे' इतमच्' (पा० ५ । ३ । ६३) इति
 किम् शब्दात् इतमच् । डित्वाद्विलोपः 'वितः' (पा० ६ । १ ।
 १६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥ अष्टमीमृचमाह —

म—अष्टौ व्यख्यत्कुम्भः पृथिव्यास्त्री धन्व

योजना सप्त सिन्धुः । हिरण्याक्षः सविता

देव आगा॒द्य॒द॒त्ता॒दा॒शु॒षे वा॒र्या॒णि ॥८॥

प०—अ॒ष्टौ । वि । अ॒ख्यत् । क॒कु॒भः । पृ॒थि॒व्याः । श्री । ध॒न्व ।

यो॒जना । स॒प्त । सि॒न्धून् । हि॒र॒ण्य॒अ॒क्षः । स॒वि॒ता । दे॒वः ।

आ । अ॒गात् । द॒धत् । र॒त्ना । दा॒शु॒षे । वा॒र्या॒णि ॥८॥

भा०—पृथिव्याः सम्बन्धिनीरष्टौ ककुभः प्राच्याद्याश्चतस्रो
दिशः आग्नेय्याद्याश्चतस्रो विदिश इत्येयमष्टौ दिशः व्यख्यत् ।
सविता प्रकाशितवान् । तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योज-
यितृन् धन्व अन्तरिक्षोपलक्षितान् श्री त्रिसंख्याकान् पृथिव्यादि
लोकान् सप्त सिन्धून् गङ्गादिनदीः समुद्रान् वा सविता व्यख्यत् ।
हिरण्याक्षः हितरमणीयचक्षुर्युक्तः हिरण्यमयाक्षो वा सविता देव
आगात् इहागच्छतु । किं कुर्वन् दाशुषे हविर्वत्तवते यजमा-
नाय वार्याणि वरणीयानि रत्नानि दधत् प्रयच्छतु ॥ अख्यत् ख्या
तेर्लुङि 'अस्यतिवक्तीत्यादिना (पा० ३।१।५२) रत्नेरङादेशः
श्री 'शेष्ट्वन्दसि बहुलम्' (पा० ६।१।७०) इति शेषोपः । धन्व
'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः' इदितो नुम् धातोः (पा० ७।१।५८)
इति नुम् । अस्मात् 'कनिन्युवृषितक्षिराणि धन्विष्य प्रतिदिवः
(उ० १।१५४) इति कनिन् 'सुपां सुलुगिति' (पा० ७।१।
३६) विभक्तैर्लुक् । नलोपः । प्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तत्वम् । यो-
जना योजयन्ति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि । मन्द्यादिलक्षणा
ल्युः 'शेरनिटि' (पा० ६।४।५१) इति शेषोपः पूर्वचच्छेत्तोपः
हिरण्याक्षः हिरण्यमयानि अक्षीणि यस्यासौ हिरण्याक्षः 'बहुब्रीहौ
सकथ्यङ्गोः' (पा० ५।४।११३) इति समासान्तः षच्प्रत्ययः ।
अगात् पतेर्लुङि 'इणो गा लुङि' (पा० २।४।४५) इति गादेशः

'गातिस्था' (पा० २ । ४७७) इति सिचोलुक् । दधत् शतरि
 'नाभ्यस्ताच्छतुः' (पा० ७ । १ । ७८) इति सुमागमप्रतिषेधः
 'आभ्यस्तयोरतः' (पा० ६ । ४ । ११२) इत्याकारलोपः 'अभ्यस्ता-
 नामादिः' (पा० ६ । १ । १८६) इत्याद्युदात्तत्वम् । दाशुषे 'दाश्वान्
 साह्वान्' (पा० ६ । १ । १२) इत्यादिना कसुप्रत्ययान्तो निपा-
 तितः । चतुर्थ्येकवचने 'वसोः सम्प्रसारणम्' (पा० ६ । ४ ।
 १३१) परपूर्वत्वे 'शासिवसिघसीनां च' (पा० ८ । ३ । ६०) इति
 षत्वम् । वार्याणि वृङ् सम्भक्तौ 'ऋहलोरर्थत्' (पा० ३ । १ ।
 १२४) इति ण्यत् 'ईडवन्देत्यादिना' (पा० ६ । १ । २१४)
 आद्युदात्तत्वम् ॥ ८ ॥ नवमोऽमुच्यते—

म०—हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावां

पृथिवी अन्तरीयते । अपामीवां बाधते

वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ६ ॥

पा०—हिरण्यपाणिः । सविता । विचर्षणिः । उभे
इति । द्यावापृथिवीइति । अन्तः । ईयते । अप । अमीवाम् ।
बाधते । वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्याम् ।
मृणोति ॥ ६ ॥

भा०—हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः यद्वा यजमानेभ्यो दातुं,
 हिरण्यं हस्ते धृतवान् । विचर्षणिः विविधदर्शनयुक्तः । विचर्षणिः पश्य
 त्वर्यः । विचर्षणिः विश्वचर्षणिरितितन्नामसु पाठात् सविता देवः
 उभे द्यावापृथिवी अन्तः उभयोर्लोकयोर्मध्ये ईयते गच्छति अमीवां
 रोगादिबाधां अपात्राधते सम्यक् निराकरोति । तदा सूर्य वेति

गच्छति । यद्यपिसवितृसूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापि सूरिभेदेन गन्तु-
गन्तव्यभावः । कृष्णेन तमसः कर्षद्वेण निवर्तक्रेन रजसा तेजसा द्या-
माकाशं अभ्यृणोति सर्वतो व्याप्नोति ॥ द्यावापृथिवी 'दिवसश्च-
पृथिव्याम्' (पा० ६ । ३ । ३०) इति चशब्दात् दिवशब्दस्य द्या-
वादेशः । 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६ । २ । १४१) इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम्
'नोत्तरपदेनुदात्तादौ' (पा० ६ । २ । १४२) इति न निषेधः । अ-
पृथिवीरुद्रपूषमन्त्रिषु' इति पर्युक्तत्वात् । ईयते 'ईङ्गतौ'
'तिङ्ङतिङ्' (पा० ८ । २ । २८) इति निघ.तः । बाधते वेति
चेतिसमुच्चयार्थप्रतीतिश्चशब्दस्याप्रयोगात् आदिलोपे विभाषा (पा०
८ । १ । ६३) इति निघातप्रतिषेधः । वेति 'वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्य-
सनखादनेषु' अदादित्वाच्छपोलुक् । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे धा-
तुस्वरः । यद्यप्येषा द्वितीया तथापि तिङ्ङः परत्वाभिघाताभावः ।
अणोति 'अणु गतौ' तनादित्वादुः । तनादिषु करोतेरेव गुणो ना-
न्येषामिति आपिशलिमतेन गुणाभावः ॥ ६ ॥

दशमीमृचमाह—

म० हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः समृञ्जीकः

स्ववां यात्वर्वाङ् । अपसेधन्नक्षसो यातु-

धानानस्थाददेवः प्रतिदोषं गृणानः ॥१०॥

प०—हिरण्यहस्तः । असुरः । सुनीथः । समृञ्जीकः ।

स्ववान् । यातु । अर्वाङ् । अपसेधन् । रक्षसः । यातुऽधा-

नान् । अस्थात् । देवः । प्रतिदोषम् । गृणानः ॥ १० ॥

मा०—हिरण्यहस्तः असुरः प्राणप्रदाता सुनीथः सुष्टुनेता प्रशस्य
 इत्यर्थः । सुनीथः पाक इति प्रशस्यनामसु पाठात् । सुमृकीकः सुष्टु
 सुखयिता । स्ववान् धनवान् । अर्शङ् अभिमुखः कर्मदेशे गच्छतु ।
 किञ्च अयं देवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि गृणानः स्तूयमानः अस्थात्
 स्थितवान् । किं कुर्वन् रत्नसः बाधकत्वेन रत्नानिमित्तभूतान् ।
 रत्नोरक्षितव्यमस्मादिति (४।१८) यास्कः । यातुधानानसुरान्
 अपसेधन् निराकुर्वन् । हिरण्यहस्तादयोगताः । सुमृकीकः सुष्टुमृडीकं
 सुखं यस्यासौ तथोक्तः 'नञ्सुम्भाम्' (पा० ६।२।७२१) इत्युत्तर
 पदान्तोदात्तत्वम् । स्ववान् स्वमस्यास्तीति स्ववान् 'मादुपधायाः'
 (पा० ८।२।६।१) इति वत्वम् । संहितायां लकारस्य दीर्घादटि
 समानपादे (पा० ८।३।६) इति क्त्वम् 'आतोडि नित्यम्' (पा०
 ८।३।३) इति सानुनासिक आकारः रोर्यत्वम् यलोपश्च ।
 अपसेधन् 'बिभु गत्यां' शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्ध
 धातुकस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रत्नसः 'रत्न पालने' इत्यस्माद
 पादाने औणादिकः असिप्रत्ययः । यद्वा रत्नन्त्यनेनेतिरत्नोबलम् करणे
 असुन् तदेषामस्तीति रत्नस्त्रिनः मत्वर्थप्रत्ययलोऽङ्गादसः प्रत्ययः
 स्वरः । यातुधानान् 'या निष्कारोपस्कारयोः' तस्मात्प्रत्ययान्तादौ-
 णादिको भावे उप्रत्ययः यातवो यातना षष्ठु धीयन्त इति यातु-
 धानाः । अधिकरणे ल्युट् 'लिति' (पा० ६।१।६३) इति प्रत्य-
 यात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्थात् 'गातिस्थेति' (पा० २।४।७७)
 सिचोलुक् । प्रतिदोषं दोषां दोषां प्रति वीप्सालक्षणे यथार्थे
 अव्ययीभावः । गृणानः 'गृ शब्दे' कर्तृणि लटः शानच् । व्य-
 त्ययेन श्वादीनां ह्रस्वः (पा० ७।३।८०) इति ह्रस्वत्वम् ।
 'वितः' (पा० ६।१।१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीमुच्यमाह—

म०—ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासोरणावः

सुकृता अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी
रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव ॥ ११ ॥

पा०—ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पूर्व्यासः । अरे-
णवः । सुकृताः । अन्तरिक्षे । तेभिः । नः । अद्य पथिभिः
सुगेभिः । रक्ष । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥

भा०—हे सवितः ते तव पन्था मार्गाः पूर्व्यासः पूर्वसिद्धाः
अरेणवो धूलिरहिता अन्तरिक्षे सुकृताः सुष्ठुसम्पादिताः सुगेभिः
सुष्ठुगन्तुं शक्यैः तेभिः पथिभिस्तेमार्गैः आगत्य अद्यास्मिन्दिने
नोऽस्मान् रक्ष च पालनमपिकुरु । तथा हे देव नोऽस्माननुष्ठातृन्
अधि ब्रूहि च देवानामग्रे अधिकत्वेन कथय च ॥ पन्थाः 'सुपां
सुलुगिति' (पा० ७।१।३६) जसः सुः । 'पथिमथोः सर्वना-
मस्थाने' (पा० ६।१।१६६) इत्याद्युदात्तत्वम् । पूर्व्यासः पूर्वैः
कृताः पूर्व्याः 'पूर्वैः कृतमिनियौ च' (पा० ४।४।१३३) इति
यः । प्रत्ययस्वरः । असुनागमः । अरेणवः । 'नञ्सुभ्याम्'
(पा० ६।२।१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुकृताः कर्म-
णिकः 'गतिरनन्तरः' (पा० ६।२।४६) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
सुगेभिः सुष्ठु गच्छन्त्येष्विति सुगाः 'सुदुरोरधिकरणे' (वा०
३।२।४८) इति गमेर्द्विप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्ष
'ब्रूयचोतस्तिङ्' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः ॥ ११

इतिप्रथमस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

अथ द्विचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

(संग्रहे सप्तमं सूक्तम्)

संपूषमिति दशवं सप्तमं सूक्तं काएवं गायत्रं पूषदेवताकम् ।
सम्पूषन्वश पौष्णमित्यनुक्रान्तम् । स्मार्ते महान्तमध्वानमेध्यन्निदं
सूक्तं जपेत् । 'सम्पूषन्नध्वन' इति महान्तमध्वानमेध्यन् प्रतिभयं
वा' (आश्व० ३।७।१०) इति सूत्रितत्वात् । तत्र जपेदि-
त्यनुवर्तते ॥

तत्र प्रथमासृचमाह—

म०—संपूषन्नध्वनस्तिर अंहोविमुचोनपात् ।

सच्च देव प्रणस्पुरः ॥ १ ॥

प०—सम् । पूषन् । अध्वनः । तिर । विअंहः । विमुचः ।

नपात् । सच्च । देव । प्र । नः । पुः ॥ १ ॥

भा०—हे पूषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानि देव अध्वनो मार्गात्
संतिर अस्मान्भीष्टस्थानं सम्यक् प्रापय । अंहो विघ्नहेतुं पाप्मानं
वित्तिर विनाशय । पूषा विशेष्यते विमुचोनपात् जलविमोचनहेतोर्मे-
घस्य पुत्र नपादिति पुत्रनाम 'नपात्प्रजा' इति तन्नामसु पाठात् ।
अत्यन्तरे 'अद्भ्यः पृथिवी' इति जलाद्भ्यमुत्पत्तिः श्रूयते । तथाम्य-
त्राप्युदकसारत्व पृथिव्याः श्रूयते 'तद्यदपां सार आसीत्तत्समहन्यत
सा पृथिव्यभवद्' इति ॥ मेघस्य जलधारित्वादुदकपुत्र पच मेघपुत्रो
भवति । न च पृथिव्या मेघपुत्रत्वे पूषाः किमायाजमिति वाच्यम् ,

पृथिव्या एव पूषत्वात् । तथा अश्रुत्यन्तरे कस्मिन् चिन्मन्त्रस्य ब्राह्मण
मेवमास्नायते 'पूषाध्वनः पात्वित्याहेयं वै पूषा' इति । तद्विर्वचनं
चान्यत्रैवमास्नायते 'इयं वै पूषेयंहोदं सर्वं पुष्यति यदिदं किं च'
(शत० १४।४।२।२५) इति हे देव पूषन् नः पुरः अस्माकं पुरतः
प्रसद्व प्रसक्तो भव पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ विमुञ्चोनपात् उदकं विमु-
चतीति विमुङ् मेघः 'किप्च' (पा० ३।२।७६) इति किप् । न
पातयति कुलमिति नपात् पुत्रः नञ् पूर्वात् पातयतेः किप् 'नभ्राण-
नपादित्यादिना' (पा० ६।३।७५) नञः प्रकृतिभावः । 'सुबाम-
न्त्रिते' (पा० २।१।२) इति पराङ्मन्त्रावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमु-
दायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । सत्त्व 'षचसेवने' अनुदात्तेष्वा-
दात्मनेपदम् लोटि 'बहुलं छन्दसीति (पा० २।४।७३) शपो लुक् ।
'तास्यनुदात्ते' विति (पा० ६।१।१८६) लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
धातुस्वरः । प्रणः 'उपसर्गाद्बहुलमिति' (पा० ८।४।२३) नसो
णत्वम् । पुरः उक्तम् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

म०—यो नः पूषन्तु वृको दुःशेव आदिदेशति ।

अप स्म तं पथो जहि ॥ २ ॥

प०—यः । नः । पूषन् । अपः । वृकः । दुःशेवः । आदिदे-

शति । अप । स्म । तम् । पथः । जहि ॥ २ ॥

भा०—हे पूषन् यः प्रतिपक्षी नोऽस्मानादिदेशति 'अनेन मार्गेण गन्तव्यं' इत्येवमाह्वापयति । कीदृशः । अघः आहन्ता । वृकः अस्मदीयस्य धनस्यादाता अपहर्तृत्यर्थः । दुःशेवः सेवितुं दुःशकः दुष्टसुखो वा । तं तादृशं प्रतिपक्षिणं पथो मार्गात् अपजहि स्म अवश्यमपाकुरु ॥ वृकः 'कुक् वृक् आदाने' वर्कत इति वृकः । इगुपधलक्षणः कः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दुःशेवः दुष्टं शेवं यस्यासौ दुःशेव-
'गरादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा० ६ । २ । १६६) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा दुःखेन सेव्यत इति दुःशेवः वर्णव्यत्ययेन लकारस्य शकारः । 'ईषद्ःसुष्विति' (वा० ३ । ३ । १२६) खल् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । छुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आविदेशति 'दिश अतिसर्जने' लेट्यडागमः । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७६) इति शपः श्रुः । 'बहुलं छन्दसीति' [वा० ७ । ३ । ८७] वचनात् 'नाभ्यस्तस्याचि' [पा० ७ । ३ । ८७] इति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावाः । पथः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

म०—अपै त्वं परिपन्थिनं मुषीवाणं हुरश्चितम् ।

दग्मधिं सुतेरज ॥ ३ ॥

प०—अप । त्वम् । परिपन्थिनम् । मुषीवाणम् । हुरः-

चितम् । दुरम् । अधि । मुतेः । अज ॥ ३ ॥

भा०—त्वं । तादृशं पुर्वोक्तगुणयुक्तम् स्मृतेर्मार्गादधिदूरमत्यन्तदूरदेशं
प्रति अपाज अपबमय । क्रीडशं, परिपन्थिनम् मार्गप्रतिबन्ध-
कम् । मुषीवाणं तस्कररूपम् । मुषीवेति तस्करस्य नाम
'मुषीवान् मलिम्लुच इति तन्नामस्य पाठात् । दुरश्चितं कौटि-
ल्यानां सञ्चेतारम् । परिपन्थिनं 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ
पर्यवस्थातरि (पा० ५।२।८६) इति शत्रावभिधेये इमिप्रत्यया-
न्तो निपातितः । मुषीवाणं 'मुष स्तेये' मोषणं मुषिः । औणा-
दिको भावे किप्रत्ययः । मुषि वनति सम्भजत इति मुषीवा
'वन ण सम्भक्तौ' अत्येभ्योपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५)
इति विच्प्रत्ययः । सर्वनामस्थानेचासम्बुद्धौ' (पा० ६।४।८)
इति दीर्घः । अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति
पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । दुरश्चितं 'हुर्द्धा कौटिल्ये' सम्पदादिलक्षणो
भावे किप् 'राज्ञोपः' (पा० ६।४।२१) इति छकारलोपः ।
दुरश्चिनोतीति दुरश्चित् । चिनोतेः किपि तुगागमः 'तत्पुरुषे
कृति बहुलम्' (पा० ६।३।१४) इत्यलुक् कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । स्मृतेः 'स्मृ गतौ' 'किष्क्तौ च संज्ञायाम्' (पा०
३।३।१४७) इति किच् । 'चितः' (पा० ६।१।१६३) इत्य-
न्तोदात्तत्वम् । अजं 'अज गतिज्ञेपणयोः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

म०—त्वं तस्य दयाविनोयशंसस्य कस्य

चित् । पदाभि तिष्ठ तपुषिम् ॥ ४ ॥

प०—त्वम् । तस्य । दयाविनः । अघशंसस्य । कस्य ।

चित् । पदा । अभि । तिष्ठ । तपुषिम् ॥ ४ ॥

भा०—हे पूषन् त्वं तस्य चौरस्य तपुषिम् परसन्तापकं देहं
 पदामितिष्ठ । भवदीयेन पादेनाक्रम्य तिष्ठ । कीदृशस्य द्रयाविनः
 प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद्द्वयं तत्सुक्तस्य । अघशंसस्य
 अस्मास्वधमनिष्टं शंसतः । अघशंस इति तस्करनाम । 'मलिग्लुचः
 अघशंसः वृकः' इति तन्नामसु पाठात् ॥ कस्य चित् अनिर्दि-
 ष्टविशेषस्य कस्यापि द्रयाविनः द्रयमस्यास्तीति द्रयावी 'बहुलं
 छन्दसि' (पा० ५ । २ । १२२) इतिमत्वर्थीयो विनिः 'अन्येषामपि
 दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति दीर्घत्वम् । अघशंसस्य अघे
 पापे शंसो मनस्यभिलाषो यस्य सोयमघशंसः । बहुव्रीहौ पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् । तपुषिम् तापयत्यनेनान्यमितितपुषिः औणा-
 दिक उषिन् प्रत्ययः । बहुलवचनादिकारस्य नेत्संज्ञा । नित्वादा-
 द्युदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमीवृचमाह—

म०—आ तत्ते दस मन्तुमः पूषन्वो वृणी-

महे । येन पितृनचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

प०—आ । तत् । ते । दस । मन्तुमः । पूषन् । अवाः ।

वृणीमहे । येन । पितृन् । अचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

भा०—हे मन्तुमः ज्ञानवन् दस दर्शनीय यद्वा वैर्युपज्ञयका-
 रिन् पूषन् ते त्वदीयं तदवः तादृशं रक्षणं आवृणीमहे सर्वतः
 प्रार्थयामहे । येन रक्षणेन पितृनङ्गिरःप्रभृतीन् पितृदेहानचोदयः
 प्रेरितवानसि । तद्रक्षणमितिपूर्वत्रान्वयः ॥ दस 'दसि दंसनद-
 र्शनयोः' 'स्पायितञ्जीत्यादिना' (३० २ । १३) रक्त्वत्ययः
 आगमानुशासन्स्थानित्वान्नुमभावः । यद्वा 'दस उपज्ञये

इत्यस्मादस्तर्भावित्तर्यथात्पूर्वचद्रक् । मन्तुमः 'मन शाने' 'कमिमनि-
जनीत्यादिना' (उ० १ । ७३) भावे तुप्रत्ययः मन्तुर्ज्ञानमस्यास्तीति-
मन्तुमान् सम्बुद्धौ 'मनुवसो रुः' (पा० ८ । ३ । ११) इति स्त्वम् ।
अचोदयः । 'बुध सञ्चोदने' चौरादिकः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

षष्ठीमृचमाह—

म०—अथा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम ।

धनानि सुषणा कृधि ॥६॥

प०—अथ । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमत्तम ।

धनानि । सुऽसना । कृधि ॥६॥

भा०—हे विश्वसौभग कृत्स्नजनयुक्त हिरण्यवाशीमत्तम अतिशयेन
सुवर्णमयायुधवन् पूषन् । अथ पूर्वोक्तासदीयप्रार्थनानन्तरं नोऽस्माकं
धनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि सुषणा सुष्ठुदानयुक्तानि कृधि कुरु ॥
अथ अथशब्दे धत्वं छान्दसं 'निषानस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६)
इति संहितायां दीर्घत्वम् । विश्वसौभग 'सुभगान्मन्त्रे' (गण० ५-
१ । १२६) इत्युद्गात्रादिषु पाठात् भावे अञ् । 'हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्व' ।
पदस्य चेति (पा० ७ । १६) उत्तरपदबुद्धौ प्राप्तायां सत्यां सर्व-
विधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । उत्तरपदबुद्धिर्भवतीति वृत्ता-
वुक्तम् । विश्वानि सौभगानि यस्यासौ विश्वसौभगः । आमन्त्रित-
निघातः । हिरण्यवाशीमत्तम हिरण्यमयी वाशी तदेषामस्तीति
हिरण्यवाशीमन्तः अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशीम-
त्तमः आमन्त्रितनिघातः । सुषणा 'वन पण सम्भक्तौ' सुषेन
सम्भज्यन्त इति सुषणानि 'ईषदः सुष्विति' (पा० ३ । ३ । १२६)
खल् 'शेष्ठन्दसीति' (पा० ६ । १ । ७०) 'शेखोपः ॥ 'लिति'

(पा० ६।१।६३) । इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तम् । (पा० ६।४।१०२) इति हेर्धिरादेशः बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इति चिकरणस्य लुक् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

म०—अति॑ नः स॒श्रतो॑ नय सु॒गा नः सु॒पथा॑

कृणु॑ । पू॒षन्नि॒ह क्रतुं॑ वि॒दः ॥ ७ ॥

प०—अति॑ । नः । स॒श्रतः॑ । नय॑ । सु॒गा । नः । सु॒पथा॑ ।

कृणु॑ । पू॒षन् । इ॒ह । क्रतु॑म् । वि॒दः ॥ ७ ॥

भा०—सश्रतः असद्वाधनाय प्राप्तुवतः शत्रून् नोऽति अस्मानतिक्रम्य अन्यत्र प्रापय नोऽस्मान् सुगा सुष्टुगन्तुं शक्येन सुपथा शोभनमार्गेण कृणु गन्तुं कुरु । हे पूषन् इहाभवति क्रतुं प्रज्ञानं असद्दक्षणाख्यं विद्वो जानीहि ॥ सश्रतः श्लुञ्चुपस्तज गतौ इत्यत्र 'सश्चिमप्येके' पठन्तीति धातुवृत्तौ उक्तम् । अस्मा-
ल्लटः शतृ 'बहुलं छन्दसीति (पा० २।४।७३) शपो लुक् । प्रत्ययस्वरण शतुरुदात्तत्वम् । 'शतुरनुमः' (पा० ६।१।१७३) इति विभक्त्युदात्ताभावश्छान्दसः । सुगासुष्टुगच्छन्त्यत्रेति सुगाः 'सुद-
सोरधिकरणे' (वा० ३२।४८) इति गमेर्ङप्रत्ययः । 'सपांसुलुगिति (पा० ७।१।३६) तृतीयाया आकारः । सुपथा शोभनेन पथा 'न पूजनात्' (पा० ५।४।५६) इति समासान्तप्रतिषेधः । 'परा-
दिश्छन्दसि बहुलम्' (पा० ६।२।१६६) इत्युत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् । 'द्रात्वावयवम्' (पा० ६।२।१६६) इत्युत्तरपदाद्युदात्त-

(पा० ६।२।११८) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति अबहुव्रीहि-
त्वात् । तत्र हि बहुव्रीहवित्यनुवर्तते । कृणु'कृवि हिंसाकरणयोः' धि-
न्विहृण्वोरच' (पा० ३।१।८०) इत्युग्रत्ययः उतश्च प्रत्ययादिति'
(पा० ६।४।१०६) हेर्लुक् । विद्ः 'विद्ब्राने' लेट्यडागमः 'इतश्च
लोपः' (पा० ३।४।६७) इतीकारलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमुच्यमाह—

म०—अभि सुयवसं नय न नवज्वारो अध्वने ।
पूषन्निह क्रतुं विदः ॥८॥

प०—अभि । सुयवसम् । नय । न । नवज्वारः । अध्वने ।
पूषन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥८॥

भा०—हे पूषन् सुयवसं शोभनवृणोपलक्षितसवौषधियुक्तं देशम-
भिनय अस्मानभितः प्रापय । अध्वने मार्गाय नवज्वारो नूतनः
सन्तापो न भवत्विति शेषः । मार्गे गच्छतामस्माकं इदानीन्तनः क्लेशः
कोपि माभूदित्यर्थः । गतार्थमन्यत् ॥ सुयवसं शोभनं यवसं यस्मिन्
देशे स सुयवसो देशः । 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति
पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा० ६।२।१६६)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्रत्वादिर्वाद्रिष्टव्यः । नवज्वारः 'ज्वररोगे'
भावेद्यन्नवश्चासौ ज्वारो नवज्वारः । 'थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्त-
त्वम्' (पा० ६।२।१४८) ॥ ८ ॥

नवमीमुच्यमाह—

म०—शग्धि पूधिं प्रयंसि च शिशीहि प्रास्थु-
दस्म् । पुषन्निह क्रतुं विदः ॥९॥

५०—श॒ग्धि । पू॒र्धि । प्र । यं॒सि । च । शि॒शी॒हि । प्रा॒सि ।
उ॒दर॑म् । पू॒षन् । इ॒ह । क्र॒तुम् । वि॒दः ॥६॥

भा०—हे पूषन् शग्धि अस्माननुगृहीतुं शक्नो भव । पूर्धि अस्मद्गृहं धनेन पूरय। किञ्च प्रयसि अन्यदप्यपेक्षितं वसु प्रयच्छ । शिशीहि अस्मान् सर्वेषु मध्ये तीक्ष्णोऽकुरु तेजस्विनः कुर्वित्यर्थः । उदरमस्मदीयं प्राप्ति मृष्टान्नेन सोमरसेन वा पूरय ॥ अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि 'शक्नु शक्नौ' लोटो हिः 'बहुलं छन्दसीति' (पा० २।४।७३) विकरणस्य लुक् 'हुक्तव्यो हेर्धिः' (पा० ६।४।१०१) इति, हेर्धिरादेशः । हेरपित्वात् प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । पूर्धि 'पृषालनपूरणयोः' श्रुश्रुणुपृक्पृव्यश्छन्दसि (पा० ६।४।१०२) इति हेर्धिरादेशः पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । 'उदोऽप्यपूर्वस्येति' (पा० ७।१।१०२) इत्यम् । 'हलि च' (पा० ८।२।७७) इति दीर्घः । तिङ्ः परत्वाग्निघाताभावः । णि 'यम उपरमे' लोटर्थे लटिः पूर्ववत् विकरणस्य लुक् । निघातः । शिशीहि 'शो तनूकरणे' लोटि 'बहुलं छन्दसि' (पा० ७।४।७८) इत्यभ्यासस्येत्वम् 'ईहल्यघोः' (पा० ६।४।११३) इतीत्वम् । प्रत्ययस्वरः । प्राप्ति 'प्रापूरणे' अदादित्वाच्छ्रपो लुके सिपः पित्वादनुदात्तत्वे श्रातुस्वरः ॥६॥

दशमीमृचमाह—

म०—न॒पू॒षणं॑ मे॒थाम॑सि सू॒क्तैर॒भि गृ॑णीमसि ।

व॒सुनि॑ द॒स्ममी॑महे ॥ १० ॥ २५ ॥

५०—न । पू॒षणम् । मे॒थाम॑सि । सु॒उ॒क्तैः । अ॒भि । गृ॒णी॒-

मसि । वसूनि । दस्मम् । ईमहे ॥ १० ॥ २५ ॥

भा०—पूषणं देवं न मेधामसि वयं न तु निन्दायः । किन्तु सूक्तैर्वेदगतैरभिगृणीमसि सर्वत्र स्तुमः । दस्मं दर्शनीयं पूषणं प्रति वसूनि धनानि ईमहे याचामहे ॥ मेधामसि 'मेथु मेधा-हिंसनयोः' लटि 'इदन्तो मसिः' (पा० ७।१।४६) इति मस इकारागमः । सूक्तैः सुष्ठुस्तुवते देवताः प्रकाशयन्तीति सूक्तानि 'किच्कौच संज्ञायामिति' (पा० ३।३।१७४) कर्तरि कः 'वचिस्वपीत्यादिना' (पा० ६।१।१५) सम्प्रसारणम् । थाया-दिस्वरः । यद्वा कर्मणि निष्ठा 'सूपमानात् कः' (पा० ६।२।१४५) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि 'गृ शब्दे' 'ष्वादीनां ह्रस्वः' (पा० ७।३।८०) इति ह्रस्वत्वम् । इदन्तोमसिः । दस्मं 'इषियुधीन्धिदसि श्याधूसूभ्यो मक्' (उ० १।१४४) इति मक्प्रत्ययः ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य तृतीये पञ्चविंशो वर्गः २५ ॥

इति प्रथममण्डले द्वाचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

प्रथममण्डले पञ्चाशत्तमसूक्तम् ॥

(संग्रहेऽष्टमं सूक्तम्)

उदुत्यमिति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रस्कारवस्यार्चं सूर्यदेव-त्यम् । आदौ नवगायत्र्यः शिष्टाश्चतस्रोऽनुष्टुभ इत्युक्तम् । तथाचानुक्रान्तम्—'उदु त्यं सप्तोना सौर्यं नवाद्या गायत्र्य' इति आश्विनशस्त्रे सौर्यं क्रतौ उदुत्यमित्यादयो नवर्चः शंसनीयाः । संस्थितेष्वाश्विनायेति खण्डे सूत्रितम् (आश्व० ६।५) सूर्यो-मोदिबः । उदुत्यं जातवेदसमिति नवेति ॥

तत्र प्रथमाष्टकमाह—

म०—उदु॒त्यं जा॒तवे॒दसं दे॒वं वह॑न्ति के॒तवः ।

दृ॒शे वि॒श्वाय॑ सू॒र्यम् ॥ १ ॥

प०—उत् । ऊं इति । त्यम् । जा॒तवे॒दसम् । दे॒वम् ।

वह॑न्ति । के॒तवः । दृ॒शे । वि॒श्वाय॑ । सू॒र्यम् ॥ १ ॥

भा०—केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः । यद्वा सूर्यरश्मयः । सूर्य सर्वस्य प्रेरकमादित्यं उदु वहन्ति ऊर्ध्वं वहन्ति । उ इति पादपूरणः । उक्तञ्च 'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिदु' (नि० १ । ३) इति । किमर्थं विश्वाय विश्वस्मै भुवनाय दृशे द्रष्टुम् । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति । तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः । कोदृशं सूर्यं त्वं प्रसिद्धम् । जातवेदसं जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा । देवं द्योतमानम् । अत्र निरुक्तम् (१२ । १५) 'उद्वहन्ति तं जातवेदसं देवमश्वाः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्यमिति ॥ जावेदसं जातानि वेत्तीति जातवेदाः । 'प्रतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' (उ० ४ । २२६) इत्यसुन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । 'दृशे विख्ये च' (पा० ३ । ४ । ११) इति तुमर्थे निपातितः । सूर्यं 'राजसूयसू-
यैत्यादिना (पा० ३ । १ । ११४) 'बू प्रेरणे' इत्यस्मात् क्यपि रुडागमसहितो निपातितः । अतः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरणाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह—

म०—अ॒प॒त्ये ता॒यवो॑ यथा॒ नक्ष॑त्रा यन्त्य॒कु॒भिः ।

सूराय विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

प०—अप० । त्वे । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति ।

अङ्गुभिः । सूराय । विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

भा०—त्ये ताववो यथा प्रसिद्धास्तस्करा इव नक्षत्रा नक्षत्राणि देव-
गृहरूपाणि 'देवगृहा वै 'नक्षत्राणि' (तै० ब्रा० १।५।२।६) इति
श्रुत्यन्तरात् । यद्वा इह लोके कर्मानुष्ठाप्ते ये स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ते
नक्षत्ररूपेण दृश्यन्ते । तथा च श्रूयते (तै० ब्रा० १।५।२।५)
यो वा इह यजते अमुं स लोकं नक्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम्
इति । यद्वा तेषां सुकृतिनां ज्योतीषिनक्षत्राण्युच्यन्ते 'सुकृतां वा
यतानि ज्योतीषि यन्नक्षत्राणि' (तै० सं० ५।४।१।३) इत्या-
ज्ञानात् । यास्कस्त्वाह (निरु० ३।२०) 'नक्षत्राणि नक्षतेर्गति-
कर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणम्' इति । तन्नाविधानि नक्ष-
त्राणि अङ्गुभिः रात्रिभिः सह अपयन्ति अपगच्छन्ति । विश्व-
चक्षसे विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूराय सूर्यस्य आगमनं
दृष्टेति शेषः । तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्य आगमिष्य-
तीति भीत्या पलायन्त इत्यर्थः । तायुरिति स्तेननाम । तायुस्त्वस्कर
इति तन्नामसु पाठात् । अङ्कुरिति रात्रिनाम । शर्वरी अङ्कुरिति
तत्र पाठात् ॥ यथा 'यथेति पादान्ते' (फि० ४।१३) इति सर्वा-
नुदात्तत्वम् । नक्षत्र 'नक्ष गतौ' 'अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योन्न' (ङ० ३।१०५) इत्यत्रन् प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । नक्षत्रान-
पादित्वत्र (पा० ६।३।७१) वृत्तौत्वेवमुक्तम् 'न क्षरति न क्षीयत
इति वा नक्षत्रम् । क्षीयतेः क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निपात्यते' इति ।
'शेषश्चन्दसि बहुल' मिति (पा० ६।१।७०) शेषोपः । यन्ति
'इण् गतौ' इणो यण् [पा० ६।४।८१] इति यणादेशः ।

सूराय विश्वचक्षसे विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः
 'चक्षेर्वहुलं शिख' [७० ४ । २३२] इत्यसुनप्रत्ययः । शित्वेन सार्व-
 धातुकत्वात् ख्याजादेशाभावः । उभयत्र 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी' वक्तव्या
 (महाभा० २ । ३ । ६२) इति चतुर्थी ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

मं०—अदृश्रमस्य केतवो विरश्मयो जनां अनु ।

भ्राजन्तो अग्नयो यथा ॥ ३ ॥

पं०—अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनां ।

अनु । भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा ॥ ३ ॥

भा०—अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापकाः रश्मयो दीप्तयः जनानु
 व्यदृशं जातान् सर्वान् अनुक्रमेण प्रेक्षन्ते सर्वं जगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः ।
 तत्र दृष्टान्तः—भ्राजन्तो दीप्यमानाः अग्नयो यथा अग्नय इव । अदृशं
 'दृशिर् प्रेक्षणे' वर्तमाने लुङि 'इरितो वा' (पा० ३ । १ । ५७)
 इति चत्वेरङादेशः । रुडित्यनुवृत्तौ 'बहुलं रुन्दसि' (पा० ७ । १ । ८)
 इति रुडागमः, अत एव बहुलवचनात् 'अदृशोङि गुणः' (पा० ७ ।
 ४ । १६) इति गुणाभाव इत्युक्तम् । तिङां तिङो भवन्तीति प्रथम-
 पुरुषबहुवचनस्य उत्तमपुरुषैकवचनादेशः । प्रथमपुरुष एव शास्त्रान्तरे
 श्रूयते (अथर्व० १३ । २ । १८) 'अदृश्रमस्य केतवः' इति । जनानित्यस्य
 नकारस्य संहितायां कृत्वयत्वादिपूर्ववत् । भ्राजन्तः शपः पित्वावनु-
 वाचत्वम् शतुश्च तसार्वाधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ३ ॥
 चातुर्मास्थेषु शुनासीर्य्यै पर्वणि अस्ति सौर्य एककपालः, तस्य तरणि-
 रित्येषानुवाक्यः । तथा च (आश्व० २ । २०) सुवितम् 'तरणिर्विश्व-
 वशतश्चित्रं देवानामुदगाद नोकमिति भाज्यानुवाक्यः इति । तथा—अलि

मूर्तिनाम्येकाहे कृष्ण पक्षे सौरीष्टिः कर्तव्या तस्यामप्येषा मुवाक्या ।
अति मूर्तिनेति खण्डे सूत्रितम् (आश्व० ६। ८) नवो नवो भवति
जायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतः इति ॥

तामेतां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह—

म०—तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य ।

विश्वमाभासि रोचनम् ॥ ४ ॥

प०—तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिऽकृत् । आसि ।

सूर्य । विश्वम् । आ । भासि । रोचनम् ॥ ४ ॥

भा०—हे सूर्य त्वं तरणिः तरिता अन्येन गन्तुमशक्यस्य महतो-
भ्वनो गन्तासि तथा च स्मर्यते 'योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते
द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाणं नमोस्तु ते' ॥ १ ॥
इति । यद्वा उपासकानां रोगात्तारयितासि 'आरोग्यं भास्करादि-
च्छेदिति' स्मरणात् । तथा विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैः प्राणिभि-
र्दर्शनीयः आदित्यदर्शनस्य चाण्डालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहे-
तुत्वात् । तथा चापस्तम्बः दर्शने ज्योतिषां दर्शनं' मिति । यद्वा
विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाश्यं येन स तथोक्तः ।
तथा ज्योतिष्कृत् ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता सर्वस्य वस्तुनः प्रका-
शयितेत्यर्थः । यद्वा चन्द्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता । रात्रौ हि
अम्मणेषु चन्द्रादिबिम्बेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः सन्तोऽन्धकारं
निवारयन्ति । यथा द्वारस्थदर्पणोपरि निपदिताः सूर्यरश्मयो
गृहान्तर्गतं तमो निवारयन्ति तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्
विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमानमन्तरिक्षं आ समन्ताद्भासि प्रकाश-
यसि । यद्वा हे सूर्य अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् ।

तरणिः संसारान्वेस्तास्कोसि । यस्मात्त्वं विश्वदर्शतः विश्वैः
 सर्वैर्मुन्युभिर्दर्शतो द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः । अधिष्ठान-
 साक्षात्कारे ह्यारोपितं निवर्तते । ज्योतिष्कृत् ज्योतिषः सूर्यादेः
 कर्ता तथा चाम्नायते “चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्योऽजायतेति”
 (ऋ० सं० २।४।१६) ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्यजातं
 रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथा भासि प्रकाश
 यसि । चैतन्यस्फुरणे हि सद्य जगद्दृश्यते । तथा चाम्नायते
 (क० उप० ५।१५) “तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा
 सर्वमिदं विभातोति” । तराणिः ‘तृ स्रवनसन्तरणयोः’ अस्माद्
 स्तर्भावितएयर्थात् ‘अर्तिसृष्टृधृम्यश्यधितृभ्योऽनिः’ (उ० २।१०२)
 इत्यनिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्कृत्
 ‘किप्च’ (पा० ३।२।७६) इति किप् । ‘नित्यं समासेनुत्तरपद-
 स्यस्येति’ (पा० २।३।४५) विसर्जनीयस्य षत्वं । भासि ‘भा
 दीतौ’ अन्तर्भावितएयर्थात्तादे अदादित्वाच्छ्रपो लुक् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

म०—प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्हुदेषि
 मानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ॥ ५ ॥ ७ ॥

प०—प्रत्यङ् । देवानाम् । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि ।
 मानुषान् । प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥ ७ ॥

भा०—हे सूर्य त्वं देवानां विशः मरुत्तमकान् देवान् मरुतो
 वै देवानां विशः (तै० सं० ३।२।५।७) इति श्रुत्यन्तरात् ।
 ताम्मरुत्तमकान् देवान् प्रत्यङ्हुदेषि तान् प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि ।

तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । तथा मानुषान् मनुष्यान्
प्रत्यङ्मुखादेवि तेषां यथा अस्मदभिमुख एव सूर्य उदेतीति मन्यन्ते ।
तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोकं दृष्ट्वा प्रत्यङ्मुखादेवि यथा
स्वर्लोकवासिनो जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यन्ति तथा उदेतीत्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेपि स्वस्वाभिमुख्येन
सूर्यं पश्यन्तीति तथा चास्मायते [तै० सं० ६ । ५ । ४]
“तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति” ॥ प्रत्यङ्
प्रत्यश्चतीति प्रत्यङ् ‘अश्नु गतिपूजनयोः’ ‘ऋत्विगित्यादिना’
(पा० ३ । २ । ५६) किन् । ‘अनिदितामिति’ (पा० ६ । ४ । २४)
नलोपः । ‘उगिदचामिति’ (पा० ७ । १ । ७१) जुम् । हल्ङ्यादि-
संयोगान्तलोपो । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् उपधादीर्घनलोप-
योरभावः । ‘किन् प्रत्ययस्य कुः’ (पा० ८ । २ । ६२ इति कुत्वम् ।
‘अनिगन्तोश्चताविति’ (पा० ६ । २ । ५३) अनिगन्त इति ष्युदासा-
त्पूर्वपदप्रकृतिस्वरभावे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एषि ‘हण् गतौ’
सिपि अदादिष्वाच्छपो लुक् ‘आदेशप्रत्यययोः’ (पा० ८ । ३ । ५६)
इति षत्वम् । स्वः सुपूर्वादितैर्विच् गुणे यणादेशः । ‘न्यङ् स्वरौ स्व-
रितो च’ (फि० ४ । ६) इति स्वरितत्वम् । दृष्टे ‘दृशिर् प्रेक्षणे’
इत्यस्मात् । दृष्टे विख्येच’ (पा० ३ । ४ । ११) इति तुमर्थे निपा-
तितः ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः ॥

षष्ठीमुच्यमाह—

म०—येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अहं ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

प०—येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यन्तम् । जनां । अहं ।

त्वम् । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

भा०—हे पावक सर्वस्य शोधक वरुण अनिष्टनिवारक सूर्य त्वं जनान् जातान् प्राणिनः भुरग्यन्तं धारयन्तं पोषयन्तं वा इमं लोकं येन चक्षसा प्रकाशेनानुपश्यसि अनुक्रमेण प्रकाशयसि तं प्रकाशं स्तुम इति शेषः । यद्वा उत्तरस्यामृचि सम्बन्धः तेन चक्षसा व्येषीति । तथा च यास्कैतोक्तम् (निरु० १२, २२) तत्ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषोपि वोत्तरस्यामन्वयस्तेन व्येषीति । भुरग्यन्तम् । 'भुरग्य धारणपोषणयोः' कण्ड्वादित्वाद्यक् । ततः शतरि कर्तरि शप् । अदुपदेशाल्लक्षणसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । वरुण 'वृज् वरणे' अस्मादन्तर्भावितव्यर्थात् 'कृवृत्तृदारिभ्य उनन्' (उ० ३ । ५३) इत्युनन् प्रत्ययः । अत्र वरुणशब्देन आदित्य एवोच्यते तथा चान्यजाप्रातम् 'तस्मैव मित्रश्च वरुणश्चाजायेतामिति (तै० ब्रा० १, १, ६) मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा धेति (तै० ब्रा० १ । १३ । २) ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

म०—वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अकुभिः
पश्यञ्जन्मानि मूर्य ॥ ७ ॥

१०—वि । द्याम् । एषि । रजः । पृथु । अहा । मिमानः । अकु-
भिः । पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ ७ ॥

भा०—हे सूर्यत्वं पृथु विस्तीर्णं रजो लोकम् लोका रजांस्युच्यन्त इति (निरु० ४ । १६) यास्कः ॥ कं लोकम्, द्यां अन्तरिक्षलोकं व्येषि विशेषेण गच्छसि किं कुर्वन्, अहा अहानि अकुभी रात्रिभिः सह मिमानः उत्पादयन् । आदित्यगत्यधीनत्वादहोरात्रविभागस्य । तस्या जन्मानि जननवन्ति भूतजातानि पश्यन् प्रकाशयन् ॥ रजस्पृथ्वित्यत्र 'छन्दसि वाप्राप्तेऽडिलयोः' (पा० ८ । ३ । ४६) इति विसर्जनीयस्य सत्यम् । अहा 'शेषछन्दसि बहुलमिति' (पा० ६ । १ । ७०)

शोलोपः । मिमानः 'माङ्माने' जौहोत्यादिकः । शानचि स्तौ द्विभावे
'भृगामित्' (पा० ७ । ४ । ७६) इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'आभ्यस्तयोरातः'
(पा० ६ । ४ । ११२) इत्याकारलोपः । 'अभ्यस्तानामादिः' (पा० ६ ।
१ । १८६) इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । जन्मानि 'जनी प्रादुर्भावे'
'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति मनिन् । नित्वाद्वाद्यु
दात्तत्वम् ॥७॥

अष्टमीमृचमाह—

म०—सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य

शोचिष्केशं विचक्षण ॥ ८ ॥

प०—सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य

शोचिः ऽकेशम् । वि ऽचक्षण ॥ ८ ॥

भा—हे सूर्य देव द्योतमान विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः सप्त
सप्तसंख्याकाः हरितोश्वाः रसहरणशीलारश्मयोवात्वा त्वां वहन्ति प्रा-
पयन्ति । कीदृशं, रथे ऽवस्थितमिति शेषः । तथा शोचिष्केशं शोचींषि
तेजांस्येव यस्मिन् केशा इव दृश्यन्ते स तथोक्तः तम् । हरित इत्या-
दित्याश्वानां संज्ञा । 'हरित आदित्यस्येति' निघण्टादुक्तत्वात् । शो-
चिष्केशं 'शुच दीप्तौ' 'अर्चिशुचिदुसृषीत्यादिना (उ० २ । १०८)
इसिप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन
शिष्यते । 'नित्यं समासेनुत्तरपदस्थस्य' [पा० ८ । ३ । ४५] इति
विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमुचमाह—

म०—अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सूरः रथस्य नत्स्यः ।

ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ १ ॥

प० अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सूरः । रथस्य । नत्स्यः ।

ताभिः । याति । स्वयुक्तिभिः ॥ १ ॥

भा०—सूरः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः शुन्ध्युवः शोधिकाः अश्वस्त्रियः तादृशीः सप्त सप्तसंख्याकाः अयुक्त स्वरथे योजितवान् । कीदृश्यः रथस्य नत्स्यः न पातयित्रथः याभियुक्ताभिः रथो याति न पतति तादृशीभिरित्यर्थः । एवं भूताभिरताभिरश्वस्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीययो जनेन रथे सम्वद्धाभिर्याति यज्ञगृहं प्रत्यागच्छति अतस्तस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्त 'युजिर् योगे' स्वरितेत्वात् कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् लुङि च्लेः सिच् एकाच्चः' (पा० ७ । २ । १०) इतीदृ प्रतिषेधः । 'लिङ्सिच्चात्मानेपदेषु' [पा० १ । २ । ११] इति सिचः कित्वाहलघूपधगुणाभावः । 'अलो ऋलि' [पा० २ । २ । २६] इति सिचः सकारलोपः । 'चोःकु' [पा० २ । २ । ३०] इति कुत्वम् । शुन्ध्युवः 'शुन्ध विशुद्धौ' 'यन्निमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युः' (उ० ३ । २०) इति युप्रत्ययः । शसि 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम्' वार्ति० ६ । ४ । ७७) इति उवडादेशः । सूरः 'षू प्रेरणे सुसूधा-गृधिभ्यः क्रन्' [उ० २ । २४] इति क्रन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । नत्स्यः न पातयतीत्यर्थे 'नमृनेष्टृ' इत्यादिना [उ० २ । ६६] उणादिषु नमृशब्दस्तृजन्तो निपातितः । 'ऋशेभ्यो ङीप्' [पा० ४ । १ । ५] इति ङीप् । यणादेशे 'उदात्तब्रणोहत्पूर्वात्' [पा० ६ । १ । १३४] इति ङीप् उदात्तत्वम् । 'सुपां सुपो भवन्तीति' [पा० ७ । १ । ३६] शसो जसादेशः । ततो यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोर्धसः' (पा० २ । २ । ४) इति

स्वरितत्वम् । रेफलोपशृङ्खान्दसः । उक्तं च “द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ” (काशिका ६।३।१०६) इति । शाखान्तरे (तै० ब्रा०-२।४।५) तु ‘नञ्य’ इत्येव पठ्यते । स्वयुक्तिभिः स्वकीयाः सूर्यसम्बन्धिन्यः युक्तयो योजनानि यासाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

अवभृथेष्टौ होत्रका जलाभिष्क्रम्य उद्वयं तमसस्परीति मन्त्रं ब्रूयुः । तथा च पक्षीसंयाजैश्चरित्वेति खण्डे सूत्रितम् (आश्व०-६।१३) उद्वयं तमसस्परीति, बदेत्येति ॥

तामेतां सूक्ते दशमीमृचयाह—

म०—उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

प०—उत्तावयम् । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यन्तः ।

उत्तरम् । देवम् । देवत्रा । सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः ।

उत्तमम् ॥ १० ॥

भा०—वयमनुष्ठातारः तमसस्परि तमस उपरि रात्रेरुध्वं वर्तमानं तमसः पापात् परि उपरि वर्तमानं वा पापरहितमित्यर्थः । तथा चास्नायते (तै० सं० ५।१।८।६) उद्वयं तमसस्परीत्याह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्नादपहन्तीति । ज्योतिस्तेजस्विनम् । उत्तरं ऋतुगततरम् उत्कृष्टतरं वा । देवत्रा देवेषु मध्ये देवंदानादिगुणयुक्तं सूर्यं पश्यन्तः स्तुतिभिर्हविर्भिश्च उपासीनाः सन्तः उत्तमं उत्कृष्टतमं ज्योतिः सूर्यरूपं अगन्म प्राप्नुयाम । तथा च श्रूयते (तै० सं० ५।१।८) अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याह असौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यरथैव साधु-

ज्यं गच्छतीति । युक्तं चैतत् 'तं यथा यथोपासते तदेव भव-
न्तीति श्रुत्यन्तरात् ॥ तमसस्परि 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' (पा० ८ ।
३ । ५१) इति विसर्जनीयस्य सत्यम् । ज्योतिष्पश्यन्तः इमुत्तोः
सामर्थ्ये' (पा० ८ । ३ । ४४) इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । व्यपेक्षा-
लक्षणं सामर्थ्यं तत्राङ्गीक्रियते । देवत्रा, देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो,
द्वितीयासप्तम्योर्बहुलमिति' (पा० ५ । ४ । ५६) सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः
प्रत्ययस्वरः । अगन्म 'छन्दसि' लुङ् लङ् लिटः' (पा० ३ । ४ । ६)
इति प्रार्थनायां लङि 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपो
लुक् । 'म्बोश्च' (पा० ८ । २ । ६५) इति घातोर्मिकारस्य नकारः ।
अडागम उदात्तः । पादादित्वाभिघाताभावः । उत्तमं तमपः पित्वा-
दनुदात्तत्वे प्राप्ते उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र, (ग० सू० ६ । १ । १६०)
इत्युञ्छादिषु पाठात् अन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

उद्यन्नित्यर्थं तृचो रोगशान्त्यर्थः । तथाचाहुक्रमण्यामुक्तम् 'अ-
न्यस्तृचो रोगघ्न उपनिषदिति । युक्तं चैतत् । यस्मादनेन तृचेन
त्वग्दोषशान्तये प्रस्फुरवः सूर्यमस्तौत् । तेन तृचेन स्तुतः सूर्यः
तमृषि रोगाक्षिरागमयत् । तस्मादिदानीमपि रोगशान्तये अनेन
तृचेन सूर्यं उपासनीयः । तदुक्तं शौनकेन—

उद्यन्नद्येतिमन्त्रोऽयं सौरः पापप्रणाशनः ।

रोगघ्नश्च विषघ्नश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥ इति ॥

तृचस्याद्यां सूक्ते एकादशीमृचमाह—

म०—उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरं दिवं स ।

हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥ ११ ॥

प०—उत्तुयन् । अद्य । मित्रमहः । आरोहन् । उत्तरं । राम ।

दिवम् । हृत् रोगम् । मम । सूर्य । हरिमाणम् । च । नाशय

॥ ११ ॥

भा०—हे सूर्य सर्वस्य प्रेरक मित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्ति-
युक्त अद्यास्मिन् काले उद्यन् उद्यं गच्छन् उत्तरां उद्गततरां
दिवमन्तरिक्षं आरोहन् आभिमुख्येन प्राप्नुवन् । यद्वा दिवमन्त-
रिक्षं उत्तरामारोहन् उत्कर्षेण प्राप्नुवन् । एवंविधस्त्वं मम
हृद्रोगं हृदयगतमान्तरं रोगं हरिमाणं शरीरगतकान्तिहरणशीलं
बाह्यं रोगं । यद्वा शरीरगतं हरिद्वर्णं रोगप्राप्तं वैवर्ण्यमित्यर्थः ॥
तदुभयमपि नाशय मां स्तोतारं उभयविधाद्रोगान्मोचयेत्यर्थः ॥
मित्रमहः मित्रमनुकूलं महस्तेजो यद्यासौ आसन्वितनिघातः ।
उत्तरां उदित्यनेनोपसर्गेण स्वसंसृष्टधात्वर्थो लक्ष्यते । तस्मादाति-
शायनिकस्तरप् । प्रथमपक्षे अन्तरिक्षविशेषणत्वेन द्रव्यप्रकर्षप्रतीते-
राम् न भवति । द्वितीये त्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यत इति
'किमेत्तिङ्ङव्यघादांस्वद्रव्यप्रकर्षे' (पा० ५ । ४ । ११) इत्यामः ।
प्रथमपक्षे टात्तरपोः पित्त्वादनुदात्तत्वे उपसर्गस्वर एव शिष्यते ।
द्वितीये तु आमप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरे प्राप्ते व्य-
त्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगणः । हृद्रोगं
'वा शोकष्यङ् रोगेषु' (पा० ६ । ३ । ५१) इति हृदयशब्दस्य हृदा-
देशः । मम 'युष्मदस्मदोङ्सि' (पा० ६ । १ । २११) इत्याद्युदात्त-
त्वम् । हरिमाणं हृद् हरणे 'जनिहृभ्यामिमनिन्' (उ० ४ । १४८)
इत्यौणादिक इमनिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा हरिच्छ-
ब्दस्य वर्णवाचित्वात् 'वर्णहृहादिभ्यः ष्यञ्च' (पा० ५ । १ । १२३)
इति चकारादिमनिन्प्रत्ययः । 'इष्टेमेयःसु' इत्यनुवृत्तौ 'टिः' (पा०
६ । ३ । १५५) इति विलोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

म०—शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ।

अथो हारिद्वेषु मे हरिमाणं नि दध्मास ॥१२॥

प०—शुकेषु । मे । हरिमाणम् । रोपणाकासु । दध्मसि ।

अथो इति । हारिद्वेषु । मे । हरिमाणम् । नि । दध्मासि ॥ १२ ॥

भा०—मे मदीयं हरिमाणं शरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावं शुकेषु तादृशं वर्णं कामयमानेषु पक्षिषु । तथा रोपणाकासु (शा) सारिकासु पक्षिविशेषेषु दध्मसि स्थापयामः । अथो अपि च हारिद्वेषु हरितालद्रुमेषु तादृग्वर्णवत्सु मे मदीयं हरिमाणं निदध्मसि निदध्मामहि । स च हरिमा तत्रैव सुखेनास्तां अस्मान्मा बाधिष्टेत्यर्थः । दध्मसि इदन्तोमसिः (पा० ७ । १ । ४६) इति मस इकारागमः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

म०—उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह ।

द्विपन्तं मह्यं रन्ध्रं मो अहं द्विषते रधम् ॥१३॥

प०—उत् । अगात् । अयम् । आदित्यः । विश्वेन । सहसा

सह । द्विपन्तम् । मह्यम् । रन्ध्रम् । मो इति । अहम् ।

द्विषते । रधम् ॥ १३ ॥ ट ॥

मा—अयं पुरोवर्ती आदित्यः अदितेः पुत्रः सूर्यः विश्वेन सहसा
सर्वेण बलेन सह उदगात् उदयं प्राप्तवान्। किं कुर्वन्, मह्यं द्विषन्तं
रन्धयन् ममोपद्रवकारिणं रोगं हिंसन्। अपि च अहं द्विषते अनिष्ट-
कारिणे रोगाय मो रधम्। नैव हिंसां करोमि। सूर्यं एवास्मदनिष्ट-
कारिणं रोगं विनाशयत्वित्यर्थः॥ अगात् एतेर्लुङि 'इणो गा लुङि'
[पा० २।४।४५] इति गादेशः। गातिस्थेति [पा० २।४।७७]
सिचोलुङ्। आदित्यः 'दित्यदित्यादित्येति' [पा० ४।१।८५]
पत्यार्थे प्राग्दीव्यतीयो एयप्रत्ययः। रन्धयन् रध हिंसासंराध्योः
एयन्ताल्लटः शतृ। 'रधिकाभोरचि' [पा० ७।१।६१] इति णौ
धातोर्नुमागमः। मो मा उ निपातद्वयसमुदायो मैवेत्यस्यार्थे। 'ओत्'
[पा० १।१।१५] इति प्रगृह्यत्वे 'भुत प्रगृह्या अचि' [पा० ६।१।२५] इति
प्रकृतिभावः। द्विषते शतुरनुमः [पा० ३।१।१७३] इति विभ-
क्तेरुदात्तत्वम्। रधम् रधेर्लुङि पुषादित्वात् च्लेरडादेशः। 'रधिज
भोरचीति' धातोर्नुम्। 'अनिदितां०' [पा० ६।४।२४] इत्यनुष्ङ्-
लोपः 'न माङ्योगे' [पा० ६।४।७४] इत्यङभावः॥ १३ ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टमो वर्गः॥ ८॥

इति प्रथमे मण्डले नवमोऽनुवाकः॥ ९॥ पञ्चाशत्तमं सूक्तम्॥

अथ दशोत्तरशततमं सूक्तम्

[संग्रहे नवमं सूक्तम्]

ततं म इति नवचं पञ्चमं सूक्तम्। कुत्सस्यार्थं ऋषुदेवताकम्, पञ्चमी
नवम्यौ त्रिष्टुभौ। शिष्टाः सप्त जगत्यः। तथा चानुक्तान्तम्—ततं नवा-

भवं तु पञ्चम्यन्त्ये त्रिष्टुभौ इति । अभिल्लवपडस्य चतुर्थेऽहनि
वैश्वदेवशस्त्रे इदमार्भवनिविधानम् । सूत्रितं [आश्व० ७।७] च
तृतीयस्येति खण्डे-ततं मे अप इति वैश्वदेवमिति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

म० ततं मे अपस्तदुं तायते पुनः स्वादिष्ठा
धीतिरुचथायशस्यते । अयं समुद्र इह
विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य समु तृष्णुत
ऋभवः ॥ १ ॥

प० ततम् । मे । अपः । तदुं । ऊम् इति । तायते । पुनः
रिति । स्वादिष्ठा । धीतिः । उचथाय । शस्यते । अयम् समुद्रः ।
इह । विश्वदेव्यः । स्वाहाकृतस्य । समु । ऊम् इति । तृष्णुत ।
ऋभवः ॥ १ ॥

भा०—हे ऋभवः मे मया अपः अग्निष्टोमादिरूपं कर्म ततं वि-
स्तारितं बहुशः पूर्वमनुष्ठितम् । तदु तदेव पुनस्तायते विस्तार्यते
अनुष्ठीयत इत्यर्थः । तत्र स्वादिष्ठा स्वादुतमा अतिशयेन प्रीतिकरी
धीतिः स्तुतिश्च उचथाय स्तुत्याय शस्यते पठ्यते । अपि च इहा-
स्मिन्यामे समुद्रः समुन्दतशीलोयं सोमरसः विश्वदेव्यः सर्वेभ्योदेवेभ्यः
प्राप्यन्ते यथा भवति तथा सम्पादितः । तस्य स्वाहाकृतस्य स्वाहाका
स्वागतौ प्रक्षिप्तस्य सोमस्य पानेन समु तृष्णुत सम्भवेन तृप्ता भवताततम्

‘तनु विस्तारे’ निष्ठायां ‘यस्य विष्ठायाः’ (पा० ७ । २ । १५) इतीदृ-
प्रतिषेधः । ‘अनुदात्तोपदेशे’ त्यादिना (पा० ६ । ४ । ३७) अनुनासि-
कलोपः । अपः ‘आप्तु व्याप्तौ’ ‘आपः कर्माभ्यायां ह्रस्वो लुट् च वा’
[७० ४ । २०७] इत्यसुन् धातोर्ह्रस्वश्च । तायते ‘तनोतेर्यकि’ [पा०
६ । ४ । ४४] इत्यात्थम् । स्वादिष्ठा स्वादुशब्दादाति शायनिक इष्टन्
‘देः’ (पा० ६ । ४ । १५५) इति टिलोपः । उचथाय ‘वच परिभाषणे’
औणादिकोऽथक् प्रत्ययः ‘वचिस्वपी’ त्यादिना (पा० ६ । १ । १५)
सम्प्रसारणम् । समुद्रः ‘उन्दी क्लेदने’ स्फायितञ्ची’ त्यादिना (७० १ ।
१०७) रक् । ‘अनिदिता’ मिति (पा० ६ । ४ । २४) नलोपः । विश्व-
देव्यः देवाहो भागो देव्यः ‘छन्दसि च’ (पा० ५ । १ । ६७) इति
यः । विश्वे सर्वे देव्या यस्मिन् सोमे ‘बहुग्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’
(पा० ६ । २ । १०६) इति व्यत्ययेन असंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदा-
त्तत्वम् । स्वाहाकृतस्य स्वाहाशब्दस्य ऊर्यादित्वेन गतित्वात् (पा० १ ।
४ । ६१) गतिरनन्तरः (पा० ६ । २ । ४६) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । तृप्पुत “तृप प्रीणने” ‘स्वादिभ्यः श्रु’ (पा० ३ । १ । ३७)
अभय इत्यनेन संहितायां ‘ऋत्यकः’ (पा० ६ । १ । १२८) इति
प्रकृतिभाषः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

म०—आभोगयं प्र यदिच्छन्त ऐतनापाकाः प्राञ्चो
मम केचिदापयः । सौधन्वनासश्चरितेस्य
भूमनागच्छत सवितुर्दाशुषो गृहम् ॥ २ ॥

प०—आभोगयम् । प्र । यत् । इच्छन्तः । ऐतन । अपाकाः

प्रा॒वचः॑ । म॒म । के॑ । चि॒त् । आ॒पयः॑ । सौ॒धन्व॑नासः ।
 च॒रि॒तस्य॑ । भू॒मना॑ अ॒गच्छ॑त । स॒वि॒तुः । दा॒शुषः॑ ।
 गृ॒हम् ॥ २ ॥

भा०—हे ऋभवः अपाकाः परिपक्वज्ञानाः प्राश्चः पूर्वकालीना मम
 आपयः प्रापयितारो मदीया ज्ञातयः केचित् एवंभूता ये केचन यूयं
 आभोगयं उपभोग्यं सोमं इच्छन्तः यद्यदा प्रैतन तपश्चरितुमरण्यं
 गतवन्तः । ऋभवो हि सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्राः । तदुक्तं यास्केन
 [निर० ११ । १६] ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः
 पुत्रा बभूवुरिति । कुत्सोऽप्याङ्गिरसः अतस्तेन मदीया ज्ञातय इत्यु-
 क्तम् । हे सौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः तदानीं चरितस्य समुपार्जि-
 तस्य तपसः भूमना भूमना बहुत्वेन दाशुषः हवींषि दत्तवतः सवितुः
 सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य सम्बन्धि यज्ञगृहमगच्छत । तपसा
 लब्धसोमाः सन्तः कृतपाना यूयं गतवन्तः । यद्वा दाशुषः प्रातः
 सवनादिष्वग्न्यादिभिरपसारितेभ्यः ऋभुभ्यः सोमपानं दत्तवतः
 सवितुर्गृहं निवासस्थानं तृतीयसवनाख्यं अगच्छत प्राप्ताः । एतत्सर्वं
 मार्भवं शंसतीत्यादौ [ऐ० ब्रा० ३ । ३०] विस्पष्टमाज्ञातम् ॥ आभो
 गयम् आसमन्ताद्भोग आभोगः तदर्ह आभोगयः । 'छन्दसि च'
 (पा० ५ । १६७) इति यः । 'यस्ये' ति [पा० ६ । ४१४८] लोपा
 भावश्छान्दसः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वा आङ्पूर्वा-
 ङ्गजैरौणादिकः कर्मणि इप्रत्ययः कुत्वं च । अमि व्यत्ययेन गुणः ।
 ऐतन 'इण गतौ' लङि मध्यमबहुवचनस्य थस्य तादेशः 'तप्त-
 न्मनथनाश्च' (पा० ७ । १ । ४५) इति तस्य तनवादेशः । आडागमो
 वृद्धिश्च । आपयः आभोतेरौणादिक इप्रत्ययः । भूमना बहुशब्दात्
 पृथ्वा विलक्षण उमनिच्च (पा० ५ । १ । २२२) । 'बहो' रिति (पा० ६ । ४ ।

१५८) इकारलोपो बहोर्भूभावश्च । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वा-
दलोपाभावः ॥ २ ॥

तृतीयमुच्यमाह—

म०—तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवदगोऽयच्छू-

वयन्त ऐतन । त्यं चिन्धमसमसुरस्य

भक्षणमेकं सन्तमकृणुता चतुर्वयम् ॥ ३ ॥

प०—तत् । सविता । वः । अमृतत्वम् । आ । असुवत् ।
अगोऽहम् । यत् । अवयन्तः । ऐतन । त्यम् । चित् । चमसम् ।
असुरस्य । भक्षणम् । एकम् । सन्तम् । अकृणुन् । चतुः । वयम्

भा०—हे ऋभवः तत् तदानीं सविता सर्वस्य प्रेरको देवो धो
युष्माकं अमृतत्वं देवत्वं आसुवत् आभिमुख्येन प्रेरितवान् वक्ष्वानि
त्यर्थः । यद्यदा यूयमगोहं गृहितुमशक्यं सर्वैर्दृश्यमानं सवितां
अवयन्तः अपेक्षितं सोमपानं विज्ञापयन्तः सन्तः ऐतन आगच्छत ।
तदानीमिति पूर्वेष्वन्वयः । यस्माद्यूयं देवैराज्ञापिताः सन्तः असु-
रस्य त्वष्टुः संबन्धिनं तेन निर्मितमित्यर्थः । भक्षणं सोमपानसाधनं
त्यं तं चमसं एकं चित् असहायमेव सन्तं चतुर्वयं चतुर्व्यहं अकृणुत
कृतवन्तः । सृष्ट्यादौ त्वष्टा कृतं चमसं होतृचमसादिमुख्यचमसच-
तुष्ट्यरूपेण ऋभवः कृतवन्त इत्यर्थः । असुवत् 'षू प्रेरणे तौदादिकः ।
अवयन्तः 'श्रु अवणे' ह्यान्दसो वृद्धयभावः । ऐतनलङ्घि मध्यमबहुवच-
नस्य तादेशे 'तप्तनप्तनथनाश्च' [पा० ७।१।४५] इतितनवादेशः ।
भक्षणम् करणे ल्युट् । अकृणुत 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' लङ्घि मध्यम-
बहुवचने 'धिन्विकृण्वयोरच' [पा० ३।१।८०] इत्युप्रत्ययः । चतु-
र्वयम् वया अथवाः चत्वारोऽवयवायस्य स तथोक्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थमिन्द्रमाह—

म—विष्ट्वी शमीं तरणित्वेन वाघतो
मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः सौधन्वना
ऋभवः सूरचक्षसःसम्बत्सरे समपृच्यन्तधीतिभिः॥४॥

विष्ट्वी । शमी । तरणि ऽत्वेन । वाघतः । मर्तासः ।
सन्तः । अमृत ऽत्वम् । आनशुः । सौधन्वनाः । ऋभवः ।
सूर ऽचक्षसः । संबत्सरे । सम् । अपृच्यन्त । धीतिभिः ॥ ४ ॥

भा-वाघतः ऋत्विङ्नामैतत् अत्र च सामर्थ्यात्तदन्तो लक्ष्यन्ते ।
ऋत्विग्भिरुपेता ऋभवः । शमी कर्मनामैतत् । यागदानादीनि कर्माणि
अन्यान्यपि “एकं चमसं चतुरःकृणोतन” (ऋ० सं० १ । १६१ ।
२) इत्यादिना देवैरुक्तानि कर्माणि । तरणित्वेन तरणिरिति द्विप्रनाम ।
द्विप्रत्वेन शैव्येण विष्ट्वी यद्यप्येतत् कर्मनाम, तथाप्यत्र क्रिया-
परं, व्याप्य कृत्वेत्यर्थः । एवं कर्माणि कृत्वा मर्तासो मनुष्या
अपि सन्तः अमृतत्वं देवत्वं आनशुः आनशिरे कृतैः कर्मभि-
र्लेभिरे । देवत्वं प्राप्य च सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः सूरच-
क्षसः सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञानावा ते ऋभवः सम्बत्सरे
संबत्सरावयवभूते वसन्तादिकाले अनुष्ठेयैर्धीतिभिरग्निष्टोमादिक-
र्मभिः समपृच्यन्त संयुक्ता अभवन् हविर्भागाहर्बभूवुरित्यर्थः ।
अस्य निरुक्तम् (११ । १६) कृत्वा कर्माणि द्विप्रत्वेन बोढारो
मेधाविनो वा मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशिरे सौधन्वना
ऋभवः सूरख्यावा वा सूरप्रज्ञाना वा संबत्सरे समपृच्यन्त
धीतिभिः कर्मभिः । ऋभुविभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिर-
सस्य । अत्र पुत्र वभूवुरिति ॥

विष्ठी 'विष्णु व्याप्तौ' 'स्नात्वाद्यश्च' (पा० ७।१।४६)
इतिप्रत्ययस्य ईकारान्तादेशः । शमी 'सुपां सुबुनि' ति
(पा० ७।१।३६) शसो लुक् । आनशुः 'अश व्याप्तौ' व्य-
त्ययेन परस्मैपदम् । 'अश्रोतेश्च' (पा० ७।४।७२) इत्यभ्या-
सादुत्तरपदस्य लुङागमः । अपृच्यन्त 'पृची संपर्के' कर्मणि
लङ् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

म०—क्षेत्रमिव विममुस्तेजनेनैकं पात्रं मृ-
भवो जेहमानम् । उपस्तुता उपमं नाधमाना अम-
त्येषु श्रवं इच्छमानाः ॥ ५ ॥

प०—क्षेत्रं इव । वि । ममुः । तेजनेन । एकम् । पात्रम्
ऋभवः । जेहमानम् । उपस्तुताः । उपमम् । नाधमानाः ।
अमत्येषु । श्रवः । इच्छमानाः ॥ ५ ॥ ३० ॥

भा०—उपस्तुताः समीपस्थैः ऋषिभिः स्तुताः ऋभवः जेह-
मानम् होमक्रियां प्रति प्रयतमानं एकमसहायं पात्रं पानसा-
धनं त्वष्ट्रा निर्मितं चमसं मानदण्डेन क्षेत्रमिव भूमिमिव तेज-
नेन तीक्ष्णेन शस्त्रेण चमसचतुष्टयरूपेण कर्तुं विममुः विशेषेण
मानं कृतवन्तः । किमिच्छन्तः उपमं सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं
सोमलक्षणमभ्रं नाधमाना याचमानाः । एतदेव त्रिवृणोति अम-
त्येषु मरणरहितेषु देवेषु मध्ये श्रवो हविर्लक्षणमभ्रं इच्छमानाः
इच्छन्तो देवैः सह सोमपानं कामयमानाः तज्ज्ञाभाय चतुरश्रम-
सानकार्षुरित्यर्थः ॥ ममुः 'माङ्माने शब्दे च' व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
तेजनेन 'अणोऽप्रग्रहास्यानुनासिकः' (पा० ८।४।५७) इत्यनवसाने
व्यत्ययेनाकारस्यानुनासिक्यम् । ईषाञ्ज्ञादित्वात् (घाति ६।१।

१२७) प्रकृतिभावः । जेहमानम् 'वेह जेह वाहप्रयत्ने' भौवा-
 विकः अनुदासत्त्वादात्मनेपदम् । उपस्तुताः 'गतिरनन्तरः' [पा०
 ६।२।४६] इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । उपमम् । 'माङ् माने'
 'आतश्चोपसर्ग' [पा० ३।१।१३६] इति कप्रत्ययः । इच्छ-
 मानाः व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥५॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रिशोवर्गः ॥३०॥

पृष्ठीमुचमाह—

म०—आ मनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः सुचेव
 घृतं जुहवाम विद्वाना । तरणित्वा ये पितुरस्य
 सश्चिर ऋभवो वाजमरुहन्दिवो रजः ॥ ६ ॥

प०—आ । मनीषाम् । अन्तरिक्षस्य । नृभ्यः । सुचाऽह्वं ।
 घृतम् । जुहवाम् । विद्वाना । तरणिऽवा । ये । पितुः । अस्य ।
 सश्चिरे । ऋभवेः । वाजम् । अरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥

भा०—अन्तरिक्षस्य अन्तरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य संबन्धि
 भ्यो नृभ्यः यज्ञस्य नेतृभ्यः ऋभुभ्यः । ऋभवो हि यज्ञस्य नेता
 रः । तेन हि देवत्वं प्राप्ताः । यद्वा अन्तरिक्षस्य लोकस्य नेतृभ्यः ।
 मध्यमे स्थाने होते पठ्यन्त तादृशेभ्यः सुचेव यथा सुचा जुहा
 घृतं क्षरणशीलीज्योपेतं हविः आ जुहवाम् । मर्यादायामाकारः ।
 यथाशार्खं प्रयच्छाम । एवमेव मनीषां स्तुतिं विद्वाना वेदनेन ह्य-
 नेन कुर्म इति शेषः । अपि च ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः
 पालकस्यास्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि तरणकौशलानि
 सश्चिरे सूर्यरश्मिभूताः सन्तः प्रापुः । तदुक्तम्—“आदित्यरश्म-

योष्यभव उच्यन्ते" (निरु० ११।१६) इति । ते ऋभवः दिवो रजः
 रजः शब्दो लोकवाची । द्योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य संबन्धिनं
 वाजंसोमलक्षणमघं अरुहन् । यागदानादिभिः कर्मभिः अन्यैश्च
 वेदोक्तैश्चमसचतुष्टयकरणैर्दिकैः प्राप्नुवन् ॥ सुचा इव 'सावेकाचः
 [पा० ६।१।१६८] इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जुहवाम 'हु दाना-
 दनयोः' लोटि 'आहुत्तमस्य पिच्च' [पा० ३।४।६२] इति आडा
 गमः । विद्वाना 'विद्वाने' औणादिकौ मनिः । 'न संयोगाद्वमन्तात्'
 (पा० ६।४।१३७) इत्यलोपाभावः । तरणित्वा 'तृ स्रवनसंतर-
 णयोः' 'अर्विसृभृधृधम्य श्यवि तृभ्योऽनिः' [उ० २।१०२] इतिक-
 र्तर्यनिप्रत्ययः । तस्य भावस्तरणित्वम् । 'शेष्टुन्दसि बहुलम्' [पा०
 ६।१।७०] इति शेलोपः । सञ्चिरे 'स्तुष्टुषस्ज गता' वित्यत्र
 सञ्चिमप्येके पठन्ति । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । द्विर्वचनप्रकरणे छु-
 द्दसि वेति वक्तव्य' मिति (वार्ति० ६।१।८) वचनात् द्विर्वचना
 भागः । इरेचश्चित्वादन्तोदात्तत्वम् । यद्धृत्तान्नित्यम् (पा० ८।१।६६)
 इति निघातप्रतिषेधः । अरुहन् 'रुह वाजजन्मनि प्रादुर्भावे च'
 लुङि कृमृदरुहिभ्यच्छन्दसि' [पा० ३।१।५६] इति च्त्वेरङादेशः
 दिवः 'ऊङिद' मित्यादिना [पा० ६।१।१७१] विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
 रजः 'रज्ज रागे' रजन्यस्मिन्नितिरजो लोकः । तदुक्तम् 'लोका रजा
 स्युच्यन्ते [नि० ४।१६] इति । औणादिकोऽधिकरणेऽसुन् 'रजकर-
 जनरजस्सूपसंख्यान' मिति [वार्ति० ६।४।३४] नलोपः ॥ 'सुपां
 सुलुग' [पा० ७।१।३६] इति षष्ठ्या लुक् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह

म०—ऋभुर्न॒ इन्द्रः शवसा॑ नवीयानृ॒भुर्वाजे॑भिर्वसु-
 भिर्वसु॑र्ददिः यु॒ष्माकं॑ देवा॒ अ॒वसा॑हनि प्रिये ३

भित्तिष्ठेम पृत्सुतीः सुन्वताम् ॥७॥

प०—ऋभुः । नः । इन्द्रः । शर्वसा । नवीयान् । ऋभुः ।
वाजेभिः । वसुभिः । वसुः । ददिः । युष्मार्कम् । देवाः ।
अर्वसा । अहनि । प्रिये । अभि । तिष्ठेम । पृत्सुतीः । अमु-
न्वताम् ॥७॥

भा०—ऋभुर्विश्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र शर्वसा
 बलेन नवीयान् नवतरः ऋभुर्नोऽस्माकं इन्द्रः परमेश्वरः अस्माकं
 रक्षक इत्यर्थः । यद्वेन्द्र एव प्रसङ्गादुक्तं भातोतिनैः कन्युत्पत्या
 (नि० ११ १५) ऋभुरिति स्तूयते । अपि च वाजेभिः वाजैः अस्म-
 भ्यं दातव्यैरश्वैः वसुभिः निवासहेतुभिः धनैश्च ऋभुर्वसुरस्माकं
 निवासयिता । अतएव ददिः तेषामन्नानां धनानां च दाता भवतु ।
 परोर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे देवा दानादिगुणयुक्ताः ऋभुप्रभृतयः ।
 युष्मार्कं संबन्धना अर्वसा रक्षणेन युक्ते प्रिये अस्माकमनुकूले अहनि
 दिवसे वर्तमाना वयं असुन्वतां सुन्वद्यजमानविरोधिनां शत्रूणां
 पृत्सुतीः सेना अभित्तिष्ठेम ॥ नवीयान् नवशब्दादातिशायनिक
 ईयसुन् । वाजेभिः 'बहुलं छन्दसि' (पा० ७ । १ । १०) इति भिस्
 पेसभाघः । वसुः 'वस निवासे' अस्मादन्तर्भावितरणार्थात् 'शस्वृश्चि-
 ह्रीत्यादिना (उ० १ । १०) उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ।
 ददिः 'हुदाब् दाने' आहगमहन इति (पा० ३ । २ । १७१) किं
 प्रत्ययः । लिङ्वद्भावाद्द्विर्भावादि । 'आतो लोप इटि च' (पा० ६ ।
 ४ । ६५) इत्याकारलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमचमाह—

म०—निश्चर्मणा ऋभवो गार्मपिंशतु संवत्सेनाम्-

जता मातरं पुनः । सौधन्वनासः स्वपस्यया
नरो जिब्री युवाना पितरां कृणोतन ॥ ८ ॥

५० — निः । चर्मणः । ऋभवः । गाम् । अपिशत । सम् ।
वत्सेन । अमृजत । मातरम् । पुनरिति । सौधन्वनासः
मुऽअपस्यया । नः । जिब्री इति । युवाना । पितरा
अकृणोतन ॥ ८ ॥

भा०—पुरा कस्य चिद्वेषेणैतुर्मुता स ऋषिस्तस्या धेनोर्वत्सं
दृष्ट्वा ऋभून् तुष्टाव ऋभवस्तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृत्वा तदीयेन
चर्मणा संवीय तेन वत्सेन समयोजयन्निति । अयमर्थः पूर्वार्धेन
प्रतिपाद्यते । हे ऋभवः यूयंचर्मणःचर्मणा त्वचात् तीयार्थे षष्ठी गां धेनुं
निरपिशत निःशेषेणाश्लिष्टां संशुक्तामकुरुत । तदनन्तरं मातरं तां गां
पुनर्वत्सेन सममृजत संश्लिष्टामकुरुत समगमयतेतियावत् । अपि
च हे सौधन्वनासः सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्राः नरो यज्ञस्य नेतार
ऋभवः स्वपस्यया शोभनकर्मच्छ्रया यागदानाद्याचरणेनेति यावत् ।
जिब्री जीर्णौ वृद्धौ पितरा मातापितरौ युवाना पुनर्यौवनोपेतौ अकृ-
णोतन यूयमकृद्वन् ॥ अपिशत 'पिश अवयवे' तौवादिकः । शे मुचा-
दानामिति (पा० ७ । १ । ५६) नुम् । सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः
सौधन्वनाः 'अन्नि' ति (पा० ६ । ४ । १६७) प्रकृतिभावः । आज्ञ
सेरसुक् (पा० ७ । १ । ५०) 'आमन्त्रितस्य च' (पा० ६ । १ ।
१६८) इत्याद्युदात्तत्वम् । स्वपस्यया शोभनमपः स्वपःतदिच्छास्वपस्या
'सप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ८) 'अप्रत्ययात्' (पा० ३ । ३)

१०२) इति भावे अकारप्रत्ययः । जिघ्री 'जुष् वयोहानी' 'बृशसृजा-
गुण्यः किल' (उ० ४ । ५४) 'ऋत इक्षातोः' (पा० ७ । १ । १००)
इति इत्वम् । रेफप्रकारयोः स्थानविपर्ययः *बहुल वचनात् । 'हलि
अ' (पा० ८ । २ । ७७) इति दीर्घाभावः । नित्वाद्वाद्युदासत्वम् ।
युवाना 'सुपां सुलुनि' ति (पा० ७ । १ । ३६) विभक्तेराकारः ।
पितरा पिता च माता च पितरौ पिता मात्रेति (पा० १२ । ७०) पिता
शिष्यते । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अकृणोतन 'कृवि हिंसाकरणयोश्च,
इदित्वाणुम् 'धिविकृण्वोरच' (पा० ३ । १ । ८०) इत्युप्रत्ययः ।
तत्सन्धियोगेन वकारस्यच्चाकारः । अतो लोपे सति तस्य स्थानिव-
द्भावात्तूपधगुणाभावः । लङ्गध्यमबहुवचनस्य तशब्दस्य 'तत्तनतन-
यनाश्च' (पा० ७ । १ । ४५) इति तच्चादेशः । तस्य पित्वेन कृत्वा-
भावाद्दणः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

म—वाजेभिर्नो वाजंसातावविद्वदृमुमाँ इन्द्र चित्रमा-
दर्षि राधः । तन्नो मित्रो वरुणो ममहन्ताम
दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १ ॥ ३१ ॥

प०—वाजेभिः । नः । वाजंसाता । अविद्वदृ । अमुपान् ।

इन्द्र । चित्रम् । आ । दर्षि । राधः । तत् । नः । मित्रः ।

*मैक्स मूलर महाशय संपादितपुस्तके तु 'बहुलवचनात्' इत्य-
स्य दीर्घाभावे हेतुताङ्गीकृता । तथा च वर्णविपर्यये हेतुश्चिन्त्यः ।
वर्णविपर्यये हेतुत्वाङ्गीकारे तु दीर्घाभावेऽप्यनुवर्तनीयमेव ॥ बलोपवा-
रणमपि तद्वेतुकमाधिकमाङ्गीकरणीयम् ॥

वरुणः । ममहन्ताम् । अदि॒तिः॑सिन्धुः । पृथि॒वी । उ॒त ।

द्यौः ॥ ६ ॥ ३१ ॥

भा०—हे इन्द्र ऋभुमान् ऋभुर्विष्वावाज इति प्रयोप्यृभुशब्देनोप-
चारादत्रोच्यन्ते । तैर्युक्तस्त्वं वाजसातौ वाजस्यान्नस्यसंभजने निमि-
त्तभूत्ते सति वाजेभिरन्नैरविष्टि अस्मान् व्याप्नुहि । यद्वा वाजसातिरि-
त्तिलङ्ग्राम नाम । वाजसातौ संग्रामे वाजेभिर्वेजनयुक्तै रश्वैः अविष्टि
अस्मान् रत्न । अपि च चित्रं चायनीयं राधो धनम् आदयि अस्मभ्यं
दातुमाद्रियस्व । तृतीयसवने ऋभुभिः सहेन्द्रस्यवस्थानात् प्रसङ्गा-
दत्रेन्द्रस्तुतिः । यदेतदस्माभिः प्रार्थितं अस्मदीयं तत् मित्रादयो मम-
हन्ताम् पूजयन्तु । वाजसातौ 'वनपण रुग्भक्तौ' भावेक्तिन् 'जनसम-
खनां सन्कलोः' (पा० ६ । ४ । ४२) इत्यात्वम् । वाजानां सातिर्य-
रिमन् बहुद्रीहौ पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्वम् । अविष्टि 'विष्ट लोटो व्याप्तौ'
हिः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७६) इति शपो लुक् । 'दुमलप्यो-
हेधिः' (पा० ६ । १ । १०१) घृत्वजशत्वे । छन्दस्यपि दृश्यते । 'पा०
६ । ४ । ७३) इति दशिग्रहणात् लोट्यङागमः । यद्वा अवतेलेति
'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३ । १ । ३४) इति बहुलवचनात् विकरणः
सिप् । तस्यार्द्धधातुक्त्वादिद् आदेशप्रत्यययोः (पा० ८ । ३ । ५६)
इति पत्वम् । धित्वादि पूर्ववत् । ऋभुमान् 'हस्वमुङ्भ्यां मतुब'
(पा० ६ । १ । १७६) इति मतुप उदात्तत्वम् । दयि 'दङ् आदरे'
लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३)
इति विकरणस्य लुक् ॥ ६ ॥

ति प्रथमस्य सप्तमे एकत्रिंशो वर्गः ॥ ३१ ॥

प्रथमेनयोदशोत्तरैकशततमम्

(संग्रहे दशमं सूक्तम्)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥ १ ॥

इत्थं सप्तममध्यायं व्याख्याय अष्टमाध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते । प्रथमे मण्डले षोडशेनुवाके सप्त सूक्तानि गतानि । इदमिति विंशत्युचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते-इदं विंशतिरूपस्य द्वितीयो-
र्धर्चो रात्रे श्वेति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयानुवृत्तेराक्षिरसः
कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप्छन्दः । उग्रो देवता । द्विती
यार्धर्चस्य रात्रिरपि । प्रातरनुवाके उपस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्ये-
तत्सूक्तम् । सूत्रितं च [आश्व० ४ । १४] 'इदं श्रेष्ठं पृथू रथ इति
सूक्ते' इति । आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

म०—ओम्—इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागान् चित्रः

प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा । यथा प्रसूता सवितुः

सवायं एवा रात्र्युषसे योनिमरैक् ॥ १ ॥

प०—इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । आ । अगात् ।

चित्रः । प्रकेतः । अजनिष्ट । विभ्वा । यथा । प्रसूता ।

सवितुः । सवायं । एव । रात्री । उषसे । योनिम् । अरैक् । १

भा०—ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्ये इदं उप-
 आख्यं ज्योति श्रेष्ठं प्रशस्यतमम् । अस्य कोतिशय इति चेत्
 उच्यते—नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् चन्द्रस्तु
 यद्यप्यन्यत्प्रकाशयति तथापि अविस्पष्टप्रकाशः । औषसं तु
 ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतोन्धकारनिराकरणेन विशेषेण प्रका-
 शकम् । अतः प्रशस्यतममित्यर्थः । तादृशं ज्योतिः आगात् पूर्वस्यां
 दिश्यागमत् । आगते च तस्मिन् चित्रश्चायनीयः प्रकेतः अन्धका
 रादुत्पत्त्य सर्वस्य पदार्थस्य विज्ञापकस्तदीयो रश्मिः विभ्वा विभु-
 र्याप्तः सञ्जनिष्ट प्रादुरभूत् । किञ्च यथा रात्रिः स्वयं सवितुः
 सूर्यसकाशात् प्रसूता उत्पन्ना । सूर्यो ह्यस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति
 तस्मिन्ननस्तमिते रात्रेरुत्पत्त्यभावात् । एवमेव रात्रिरपि उषसे
 सवाय उषस उत्पत्तये तदर्थं योनिं स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणं
 अरैक् आरेचितवती कल्पितवतीत्यर्थः । यद्वा प्रसूता रात्रिसका-
 शादुत्पन्ना उषाः सवितुः सूर्यस्य सवाय प्रसवाय जन्मने यथा
 भवति एवं रात्रिरपि उषसे उषसो यज्जन्म तदर्थं योनिं स्वापरभा-
 गलक्षणं स्थानं कृतवती । अत्र निरुक्तम् [पा० २।१६] 'इदं श्रेष्ठं
 ज्योतिषां ज्योतिरागमश्चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूत
 तमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे
 योनिमरिचत्स्थानमिति ॥ श्रेष्ठं प्रशस्यशब्दादातिशायनिक इष्टुन्
 'प्रशस्यस्य श्रः' [पा० ५।३।६०] इति आदेशः । 'प्रकृत्यैकाजिति
 [पा० ६।४।१६३] प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । अगात् एतेर्लुङि
 'इणो ना लुङि' [पा० २।४।४५] इति गादेशः । 'गातिस्येति'
 [पा० २।४।७७] सिचो लुक् । प्रकेतः 'कित ज्ञाने' अन्तर्भा
 वितरणार्थात् कर्मणि घञ् । 'थाथादिना' [पा० ६।२।१४४]
 उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अजनिष्ट 'जनी प्रादुर्भावे' लुङि सिचि
 [डागमः । विभ्वा 'विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्' [पा० ३।२।१८०

इति भवतेर्दुप्रत्ययः । 'सुपी सुलुगि' स्यादिना [पा० ७।१३६]
 सोराकारादेशः । 'ओः सुपी' ति [पा० ६।४।८३] यणदेश-
 स्य 'न भूसुधियोः' [पा० ६।४।८५] इति प्रतिषेधे प्राप्ते 'छन्दस्यु
 भयथा' (पा० ६।४।८६) इति यणदेशः । व्यस्येनाद्युदात्तत्वम् ।
 यद्वा विपूर्वाद्भवतेर्गैरादिको दुप्रत्ययः । नित्वासाद्युदात्तत्वम् ।
 प्रसृता 'बृङ् प्राणिप्रसवे' कर्माणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' (पा०
 ६।२।४६) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सवाय ' छन्दसि
 जवसचौ वक्तव्यौ' (वार्ति० ३।३।५६) इति निपातमादच् ।
 चित्वादन्तोदात्तत्वम् । 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' (पा० ८।४
 ५६) इति संहितायामकारः स्यानुनासिकः । एव 'निपातस्य च'
 (पा० ६।३।१३६] इति संहितायां दीर्घः । रात्रिः रात्रे-
 श्चाजसौ' (पा० ४।१।३१) इति ङीप् 'यस्येति च' (पा० ६।
 ४।१४८) इतीकारलोपः । अरैक् 'रिचिर् विरेचने' लङि
 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इति विकरणस्य लुक् ।
 लघूपधगुणे 'हल्ङ्याभ्यः' (पा० ६।१।६८) इति तिलोपः
 वर्णव्यापत्या व्यत्ययेन एकारस्य ऐकारः ॥१॥

द्वितीयामृचमाह—

म०—रुशद्रत्सा रुशती श्वेत्यागादारैकु कृष्णा सद-
 नान्यस्याः । समानबन्धु अमृते अनूची द्यावा वर्णा
 चरत आमिनाने ॥२॥

प०—रुशत् अत्सा । रुशती । श्वेत्या । आ । अगात् । अरैक् ।
 ऊम् इति । कृष्णा । सदनानि । अस्योः । समानबन्धु इति

समानं बन्धू । अमृते इति । अनूची इति । घावा ।
वर्णम् । चरतः । अमिनाने इत्यामिनाने ॥२॥

भा०—श्वेत्येत्युषसो नामधेयं रुशती दीप्ता श्वेत्या श्वेत-
वर्णोष्वाः रुशद्वत्सा रुशदीप्तः सूर्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता
यथा मातुः समीपे वत्सः सञ्चरति एवं उषसः समीपे सूर्यस्य
नित्यमवस्थानात्तद्वत्सत्वम् । अथवा यथा वत्सो मातुः स्तन्यं
रसं पिबन् हरति एवमुषसोऽवश्यायाख्यं रसं पिबन् वत्स
इत्युच्यते । तादृशी सती आगात् आगतवती आगताया
अस्या उषसः कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि स्थानानि स्वकीया-
न्त्यार्थयामलक्षणानि आरैक् आरेक्षितवती कृत्पितवती
दत्तवतीत्यर्थः । उदित्येतत्पदपूरणम् । अपि चैते रात्र्युषसौ
समानबन्धू समानेन एकेन सूर्याख्येन बन्धुना सख्या युक्ते
यद्वा सूर्येण सह संबद्धे यथा उषा उदेयता सूर्येण सम्बद्धा
एवं रात्रिरपि अस्तं यता सूर्येण संबद्धा । अमृते मरणरहिते
कालात्मकतया नित्यत्वात् । अनूची अन्वञ्चन्त्यौ प्रथमं रात्रिः
पश्चादुषा इत्यनेन क्रमेण गच्छन्त्यौ । यद्वा सूर्यगत्यनुसारेण
गच्छन्त्यौ । एवम्भूते वर्णं सर्वेषां प्राणिनां रूपं आमिनाने
जरयन्त्यौ । यद्वा स्वकीयं रूपं हिंसन्त्यौ । उषसा नैशं तमो
निवर्त्यते, प्रकाशात्मकमुषसो रूपं रात्र्या । एवंविधे सख्यौ
घावा द्योतमाने चरतः प्रतिदिवसमावर्तते । यद्वा घावा
नमसा न्तरिक्षमार्गेण चरतः प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्र
निरुक्तम् (२।२०) “रुशद्वत्सा सूर्यवत् । रुशदिति वर्णनाम् ।
रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या वत्समह सहस्रर्याद्रसहर-
णाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेततेः अरिचत्कृष्णा
सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः । कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः

अग्नेने संस्तौति शमानवन्धु समानवन्धने । अमृते अमरण-
धर्माणावनूची अनूच्याचित्तीतरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते
एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तथासह चरत इति
स्यादामिनाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे" इति ।

श्वेत्या 'श्विता वर्णः अस्मात् एयन्तात् 'अचो यत्' (पा०
३।१।६७) इति भावे यत् । णिलोपः अर्शआदित्वान्मत्वर्थी-
योऽच् । अमृते मृतं मरणमनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ 'नञो जर-
मरमित्रमृताः' (पा० ६।२।११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
अनूची अनु पूर्वादेश्चतेः 'ऋत्विगि' त्यादिना (पा० ३।२।५६)
किन् । 'अनिदिता' मिति (पा० ६।४।२४) नलोपः । 'अञ्च-
तेश्चोपसंख्यान' मिति (वार्ति० ४।१।६) ङीप् । 'अचः'
(पा० ६।४।१३८) इत्यकारलोपे 'चौ' (पा० ६।३।१३८)
इति दीर्घत्वम् । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' (पा० ६।
१।१६१) इति ङीप् उदात्तत्वम् । 'सुपां सुलुगि' ति (पा०
७।१।३६) विभक्त्यर्लुक् । आमिनाने 'मीङ् हिंसायां' क्रैया-
दिकः शानचि 'मीनातेर्निगमे' (पा० ७।३।८१) इति ह्रस्व-
त्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

म०—स॒मानो॑ अ॒ध्वा स्व॒स्रो॑र॒न॒न्तस्त॒म॒न्या॒न्या
च॒रतो॑ दे॒वशि॑ष्टे । न मे॒थेते॒ न त॑स्थतुः सु॒मेके॒ नक्तो॑-
पा॒सा स॒मन॑सा वि॒रूपे॑ ॥ ३ ॥

प०—समानः । अच्वा । स्वप्नोः । अनन्तः । तम् ।
अन्याऽअन्या । चरतः । देवऽशिष्टे इति देवऽशिष्टे । न ।
मेथेते इति । न । तस्थतुः । सुमेके इति सुऽमेके । नक्तोपसा ।
सऽमनसा । विरूपे इति विऽरूपे ॥ ३ ॥

भा०—स्वप्नोर्भगिन्योः रात्र्युषतोः अच्वा सञ्चरणसाधनभूतो
मार्गः समान एक एव । येनैवाकाशमार्गेण उषा निर्गच्छति
तेनैव रात्रिरपि । स च मार्गोनन्तः अग्रसानरहितः । तं मार्गं
देवशिष्टे देवेन द्योत्मानेन सूर्येणानुशिष्टे शिशिते सत्यौ अन्यान्या
एकैका चरतः क्रमेण गच्छतः । अपि च सुमेके शोभनमेहने
सर्वेषामुत्पादकत्वात् शोभनप्रजनने नक्तोपसा रात्रिरुषाश्च विरूपे
तमः प्रकाशलक्षणाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्ते अपि समनसा समा-
नमनस्के ऐकमत्यं प्राप्ते सत्यौ न मेयेते परस्परं न हिस्तः तथा
न तस्थतुः क्विदपि न तिष्ठतः । सर्वदा लोकानुग्रहार्थं
गच्छत इत्यर्थः ॥ अन्यान्या कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति
वक्तव्यम् समासवच्च बहुलम् (वार्ति० ८।१।१२) इत्यन्यशब्दस्य
भिन्नः । 'तस्य परमाग्नेडितम्' (पा० ८।१।२) इत्याग्नेडित-
संज्ञायां 'अनुदात्तं च' (पा० ८।१।३, इत्याग्नेडितानुदात्त-
त्वम् । देवशिष्टे 'शासु अनुशिष्टौ' असात्कर्त्तृणि । नष्टा 'यस्य
विभावे' तीट् (पा० ७।२।१५) प्रतिषेधः । 'शास इदङ्ङ्लोः'
(पा० ६।४।३४) इत्युपधाया इत्यम् । 'शास्तिवसिघसीनां च'
(पा० ८।३।६०) इति षत्वम् । 'तृतीया कूर्मणि' (पा० ६।
२।४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मेथेते 'मिश्रमेधृ मेधा-
हिसनयोः' भौवादिकः अनुदात्तत्वं । सुमेके 'मिह संचने' भावे
घञ् । शोभनो मेहो ययोस्ते व्यत्ययेन ककारः । उररपदम्

जित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । 'आद्युदात्तं ब्रधच्छन्दसी' ति (पा० ६ । २ । ११६) उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । नकोषसा 'सुपां सुलुक्' इति (पा० ७ । १ । ३६) विभक्तोराकारः । अन्येषामपि दृश्यते (पा० ६ । ३ । १३७) इति संहितायामुपधादीर्घः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थीमृचमाह—

म०—भास्वती नेत्री सूनुतानामचेति चित्रा
वि दुरो न आवः । प्राप्या जगद्व्यु नोरायो
अख्यदुषा अजीर्गभुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

प०—भास्वती । नेत्री । सूनुतानाम् । अचेति । चित्रा । वि-
दुरः । नः । आवः । रित्यावः । प्रऽअर्प्य । जगत् । वि । ऊम् इति ।
नः । रायः । अख्यदुषा । उषाः । अजीर्गः । भुवनानि । विश्वा ॥ ४ ॥

भा०—भास्वती विशिष्टप्रकाशनयुक्ता । सूनुतेति वाङ्नाम । सूनु-
तानां वाचां नेत्री उत्पादयित्री । उषसः प्रादुर्भावात्तत्तरं हि पशुपति-
मृगादयः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति । एवं भूता उषाः अचेति अस्माभिर-
ज्ञायि । चित्रा चायनीया ज्ञाता सा नोस्माकं दुरो द्वाराणि तमसा
तिरोहितानि व्यावः व्यवृणोत् । यथास्माभिर्दृश्यन्ते तथा तमो निवा-
र्य्य प्रकाशयन्तीत्यर्थः । अपि च जगत्सर्वं भुवनं प्राप्य प्रकाशं गम-
यिः सा नास्माकं रायो धनानि व्यख्यत विशिष्टप्रकाशनयुक्ता न्यकरोत् ।
उ इत्येतत् पादपूर्णात् सौषाषाः विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि
तमसा तिरोहितत्वेनाविद्यमानकल्पानि अजीर्गः उद्विरति स्वमुखाभि-
र्ममयति स्वकीयेन प्रकाशेन तमो निःसार्य पुनरुपन्तानीव करोती-
त्यर्थः ॥ नेत्री 'लोष् प्रापणे' तृच । 'अन्तेभ्यो ङीप्' (पा० ४ । १ । १५)

'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (पा० ६।१।१०४) इति डीप उदात्तत्वम् ।
अवेति 'धितौ संज्ञाने' । डुरः डारशब्दस्य 'रयेर्मतौ बहुलम्'
(वाति० ६।१३७) इति बहुलवचनात्सप्तसारणम् । आवः 'वृञ्
वरणे' लुङि 'मन्त्रे वसे' इति (पा० २।४।८०) च्लेर्लुक् । गुणः ।
'हल्ङायाभ्याम्' पा० ६।१।६८ इति लोपः । 'छन्दस्वपि' दृश्यते
(पा० ६।४।७३) इत्याडागमः । प्रार्थ्य 'ऋ गतौ' शौ 'अर्तिह्री'
त्यादिना (पा० ७।३।३६) पुञ् । 'समासेऽनञ्पूर्वे को ल्यप्'
(पा० ७।१।३७) । अख्यत् 'ख्या प्रकथने' लुङि 'अस्यतिवक्त्री'
त्यादिना (पा० ३।१।५२) च्लेरङादेशः । अजीगः 'गृ निगरणे'
लुङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७६) इति विकरणस्य
शुः । द्विर्वचनारदत्वहलादिशेषाः । 'अर्तिपिपत्योश्च' 'बहुलं छन्दसो'
ति (पा० ७।७८) अभ्यासस्येत्वम् छान्दस ईकारः । यद्वा अस्मा-
रण्यन्ताल्लुङि चङि द्विर्भावसन्वद्भावेत्वदीर्घाः । छान्दसश्चङो लोपः

पञ्चमीमृचमाह—

म०—जिह्मशये ३ चरित्वे मघोन्याभोगये इष्टये
राये उ त्वम् । दभ्रं पश्यदभ्य उर्वियाविचक्ष
उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ५ ॥

प०—जिह्मशये चरित्वे, मघोनी, आभोगये, इष्टये,
राये । ऊम् इति । त्वम् । दभ्रम् । पश्यत् अभ्यः । उर्विया
विचक्ष । उषा । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ५ ॥ १ ॥

भा०—मघोनीत्युषसो नामधेयम् । मघोनी धनवती उषाः
जिह्मशये जिह्मं वक्रं शयानाय पुरुषाय चरित्वे चरितुं शयनानुत्थाय

स्वापेक्षितं प्रति गन्तुं व्युच्छन्ती भवति । त्वम् अयमेकशब्दपर्यायः
 सर्वनामशब्दः । यद्वाह (नि० १।७) त्व इति विनिग्रहार्थीयं
 सर्वनामानुदात्तमिति । त्वमेकं प्रति आभोग्ये आभोग्याय
 शब्दादिविषयार्थम् । तथा रूपं प्रति इष्टये यागार्थं तथा अन्यं
 प्रति राये धनार्थं च व्युच्छन्तीति शेषः । उद्देश्यार्थे । अपि
 च दन्त्र अल्पं पश्यद्भ्यः अन्यकाराद्भुतत्वेन ईषद्दृष्ट्वा मनु-
 ष्येभ्यः विचक्षे विशिष्टप्रकाशाय व्युच्छन्ती उर्विया उर्वी विरतीर्णा
 उषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा तिरोहितानि प्रकाशदानेनो-
 द्रीर्णानीव करोति । जिह्मश्वे 'शीङ् स्वप्ने जिह्म' शेते इति
 जिह्मशीः 'किप् च' (पा० ३।२।७६) इति किप् । रुद्रुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'परनेकाचः' (पा० ६।४।८२) इति यण्
 'उदात्तस्वरितयोर्यण' (पा० ६।२।४) इति विभक्तेः स्वरि-
 तत्वम् । आभोग्ये आभोगशब्दाच्चतुर्थ्यैकवचने यकारोपजनः ।
 यद्वा अङ्पूर्वाद्भुजैर्बहुलवचनदौर्णादिकः विप्रत्ययः कुन्वं च ।
 उर्विया 'इयाडियाजीकागणामुपसरयान' मिति (वार्ति० ७।१।
 ३६) उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोड्रियाजादेशः । विचक्षे 'चक्षि
 व्यक्तायां चाक्षि' विपूर्वादस्यात्सप्तदादिलक्षणो भावे किप् ॥५॥१॥

इतिप्रथमस्याष्टमे प्रथमो वर्गः ॥१॥

षष्ठीमुच्यमाह—

म०—क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थ-
 मिव त्वमित्ये । विसदृशा जीविताभिप्रचक्ष उषा
 अजीगर्भवनानि विश्वा ॥६॥

प०—क्षत्राय । त्वम् । श्रवसे । त्वम् । महीयै । इष्ट्यै । त्वम् ।
अर्थम् इव । त्वम् । इत्यै । विसदृशा । जीविता । अभिप्रचक्षे
उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥६॥

भा०—क्षत्राय धननामैतत् । धनार्थं त्वं एकं प्रति उषा
व्युच्छन्तीतिशेषः । तथा श्रवसे अन्वार्थं त्वं एकं प्रति व्युच्छन्ती
तथा त्वमेकं प्रति महीयै महत्यै इष्ट्येऽग्निष्टोमादिमहायज्ञार्थं
त्वमेकं प्रति व्युच्छन्ती । तथा मिव अपेक्षितमर्थं प्रति इत्यै
गमनार्थं व्युच्छन्ती । अपि च विसदृशा विलक्षणानि नाना-
रूपाणि जीविता जीवितानि जीवनोपायभूतानि कृषिवाणिज्या-
दीनि अभिप्रचक्षे अभिमुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छन्ती उषाः
सर्वाणि भूतजातानि तमसा निगोर्णान्यजीगः प्रकाशनेन उद्गी-
र्णनीयकरोत् ॥ त्वं 'त्वत्समक्षिमनेमेत्यनुच्चानि' (कि० ४।१०)
इति सर्वानुशातत्वम् । महीयै मह्यौ 'महेरिन् सर्वानुभ्यः'
(उ० ४।११६) इतीन्प्रत्ययः । 'कृदिकारादकिनः' (गण० ४।
१।४) इति ङीष् । 'उदात्तयण' (पा० ६।१।१७४) इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । छान्दस ईकारोपजनः । यद्वा महीशब्दा-
दुत्तरस्य चतुर्थ्येकवचनस्य याडापः (पा० ७।३।११३) इति
व्यत्ययेन याडागमः छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । विसदृशा 'त्वदादि-
षु दृशोऽनालोचने कञ्' (पा० ३।२।६०) इत्यत्र 'समाना
न्ययोश्च' (पा० ३।२।६० वा०) इति वचनात् दृशेः कञ् ।
'सम नस्य छन्दसीति' (पा० ६।३।८४) सभावः । विगतसाह-
श्यानि विसदृशानि 'शेऽछन्दसि बहुलमिति' (पा० ६।१।७५)
शेर्लोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभिप्रचक्षे चक्षेः
'तुमर्थे सेसेनि' (पा० ३।४।६) सेन्प्रत्ययः । 'रकोऽसंयोगाद्यो'
रिति (पा० ८।२।२६) कलोपः । कत्ववत्त्वे ॥६॥

म०—एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि व्युच्छन्ती युवतिः
 शुक्रवासाः । ईश्वरस्येशाना पार्थिवस्य वसव
 उषः । अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥ ७ ॥

प०—एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । वि० उच्छन्ती ।
 युवतिः । शुक्रवासाः । ईश्वरस्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वसवः ।
 उषः । अद्य । इह । सुभगे । वि । उच्छ ॥ ७ ॥

सप्तमीमृचमाह—

भा०—दिवो दुहिता व्योम्नो दुहितृस्थानीया । तस्य हि पूर्वार्ध
 उषा उत्पद्यते सैषा व्युच्छन्ती तमो वर्जयन्ती प्रत्यदर्शि सर्वैः प्राशि-
 मिदंष्टाभूत् । कीदृशी सा युवतिः यावयित्री फलानां पुरुषैः प्राप-
 यित्री नित्ययौवनोपेता वा । शुक्रवासाः श्वेतवसना निर्मलदीप्तिर्वा ।
 यथा विश्वस्य सर्वस्य पार्थिवस्य पृथिव्याः संवन्धिनो वसवो धनस्य
 ईशाना ईश्वरी हे सुभगे शोभनधने उषः तादृशी त्वम् अद्यालि-
 न्काले इह अस्मिन् देवयजनदेशे व्युच्छ तमांसि विवासय वर्जये-
 त्यर्थः ॥ दिवः 'ऊडिद मिति [पा० ६ । १ । १७१] विभक्तेरुदात्त-
 त्वम् । व्युच्छन्ती 'उच्छी विवासे' विवासो वर्जनम् । तौदादिकः ।
 युवतिः 'यूनस्तिः' [पा० ४ । १ । ७७] शुक्रवासाः 'वस आच्छादने'
 वस्ते सर्वमाच्छादयतीति प्रकाशो वासः । बह्व्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरूपम् । ईशाना 'ईश पेश्वर्यं' अवादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्ते-
 स्वाल्लसर्वधातुकासुदात्तस्ये धातुस्वरः । पार्थिवस्य 'पृथिव्या आजा'
 विति (वा० ४ । १ । ८४) प्रागदीप्यतीयोऽप्रत्ययः । वसवः लिङ्-

व्यत्ययः । 'वेङ्ङितीति' (पा० ७ । ३ । १२१) गुणस्य 'जसादिषु
छन्दसि वा वचन' जिति (वा० ७ । ३ । १०६) विकल्पितत्वाद्-
भावेयणादेशः ॥ ७ ॥

अष्टमीमुच्यमाह —

म०—परायतीनामन्वेति पार्थ आयतीनां प्रथमा
शश्वतीनाम् । व्युच्छन्ती जीवमुदीरयन्त्युषा
मृतं कञ्चन बोधयन्ती ॥ ८ ॥

प०—परायतीनाम् । अनु एति । पार्थः । आयतीनाम् ।
प्रथमा । शश्वतीनाम् । विउच्छन्ती । जीवम् । उत्तर्द्ध-
यन्ती । उषाः । मृतम् । कम् । चन । बोधयन्ती ॥ ८ ॥

भा०—परायतीनां परागच्छन्तीनामतीतानामुषसां संबन्धिपार्थः
अन्तरिक्षं कदेशलक्षणं स्थानम् । पार्थान्तरिक्षं पथा व्याख्यातमिति
(नि० ६ । ७) यास्कः । अयतीना उषाः अन्वेत्यनुगच्छति अतीता
उषसो यथा व्युष्टा एवमेवैषापि व्युच्छन्तीत्यर्थः । तथा आयतीनामा-
गच्छन्तीनां शश्वतीनां बह्वीनामुषसां प्रथमाद्या भवति । एषा यथा
वर्तते एवमेवागामिन्याप्युषस इत्यर्थः । तादृशी व्युच्छन्ती तमो
वर्जयन्ती जीवं प्राणिनां जीवात्मानं उदीरयन्ती शयनादूर्ध्वं प्रेरयन्ती
उषाः मृतं स्वापलमये प्रलीनेन्द्रियत्वात् मृतमिव सन्तं कञ्चन कमपि
पुरुषं बाध्यन्ती पुनरिन्द्रियप्रवेशेन चेन्न कुर्वतो प्रवर्तते इति शेषः ॥
परायतीनां 'इण् गतौ' लटः शतृ 'इणो यण्' (पा० ६ । ४ । ८१) 'उणि-
तश्चेति' (पा० ४ । १ । ६) डोप् । 'उयाश्छन्दास बहुलमिति
(पा० ६ । १ । १७८) नाम उदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

—उपो अग्निं समिधे च दधति यदाव-
श्चक्षसा सूर्यस्य । यन्मानुषान्यक्षमाणां अजीगस्त
देवेषु चकृषे भद्रमप्नः ॥ ६ ॥

पा०—उपः । यत् अग्निम् । सूर्यस्य । च दधति वि
यत् । आवः चक्षसा । सूर्यस्य । यत् । मानुषान् । यद्यमणान् ।
अजीगिति । तत् । देवेषु । चकृषे । भद्रम् । अप्नः ॥ ६ ॥

भा०—हे उपः त्वं अग्निं गर्हपत्यदिरूपं समिधे तमिन्धनस्य
प्रज्वलनार्थं यच्चकर्षं कृतवती उपःकाले ह्यग्नया होमार्थं उपल-
मिष्यन्ते अग्निं च तमसा तिराहृतं जगत्सूर्यस्य चक्षसा प्रका-
शेन यथावः व्यवृणाः तमसा विच्छिष्टमकराः । तथा मानुषा
मानुषान् मनोः पुत्रान् मनुष्यान् यद्यमणान्यागं करिष्यतः यच्च
अजीगः पूर्वं तमसा अस्तान् प्रकाशनेनाद्गीर्णनिष्कराः । हे
उपः देवेषु मध्ये त्वमेव भद्रं भवतीत्यं तदेतद्विधमप्यः कर्त्तुं
अकृषे कृतवती ॥ आवः 'वृज् वरुण' लुङ् मन्त्रे वसेति (पा०
२।४।८०) ऋतेर्लुक् गुण 'हृङ् इय' वः (पा० ६।१।६४)
इति लिलोषः । छन्दस्यपि दृश्यते (पा० ६।४।७३) इत्या-
डागमः । मानुषान् मनोजतः बभूवतौ षुक् च' (पा० ४।१
१६१) इति अष् षुगागमश्च ॥ ६ ॥

म०—कियात्या यत् समया भवति या व्युपुर्या-

श्च नूनं व्युच्छान् । अनुपूर्वाः कृपते वावशाना
प्रदीध्याना जोषमन्याभिरेति ॥ १० ॥ २ ॥

प०—क्रियति । आ । यत् । समया । भवाति । याः
विऽऋषुः । याः । च । नूनम् । विऽउच्छान् । अनु । पूर्वाः ।
कृपते । वावशाना । प्रऽदीध्याना । जोषम् । अन्याभिः । एति
॥ १० ॥ २ ॥

भा०—समयेत्यव्ययं समापवचनम् । उषाः समया भवाति
समीपस्था भवति इति यदेतत् तत्क्रियति काले प्रवृत्तां परि-
समाप्तं वेत्याकारः प्रश्नार्थः । एतदुक्तं भवति उषाः येन कालेन
संयुक्ता स कालः क्रियान् तस्य कालस्य किं परिमाणमिति । अने-
नोषसोनन्तत्वमुक्तम् । तदेव स्पष्टीकरोति पुरा या उषसो व्यूषुः
व्युष्टाः संजाताः नूनं च अवश्यं इतः परं याश्चोषसो व्युच्छान् व्यु-
च्छन्ति व्युष्टा भविष्यन्ति तत्र पूर्वाः व्युष्टा अतीता उषसः वावशानाः
कामयमाना इदानीं वर्तमानोषाः अनुकृपते अनुकल्पते समया भवति
अतीता उषसो यथा प्रकाशमकुर्वन् तद्वदेषापि प्रकाशं करोती-
त्यर्थः । तथा प्रदीध्याना प्रकर्षेण दीप्यमानोषाः अन्याभिरागामि-
नीभिरुषोभिर्जोषं सह एति संगच्छते आगामिन्योऽप्येतदीयं प्रका-
शमनुकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ क्रियति किं परिमाणस्य 'किमिदंभ्यां वो
घः' (पा० ५ । २ । ४०) इति घत्वविधानसामर्थ्यात्किमशब्दादपि
परिमाणार्थं वतुप् वकारस्य घत्वम् । 'इदं किमोरोशकी' (पा० ६
३ । ६०) इति किमः की आदेशः । घस्येयादेशे 'यस्येति' (पा०
६ । ४ । १६४) लोपः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् छान्दसः साहितिको दीघः ।
भवाति लेट्याङागमः । व्यूषुः विपूर्वो वसतिः व्युच्छन्ने वर्तते लिट्यु-

सिक्तित्वे यजादित्वाद् सम्प्रसारणम् द्विर्वचनादि । व्युच्छान् 'उच्छी
 विवासे' विवासी वर्जनम् लेट्याडागमः संयोगान्तस्य लोपः ।
 कृपते 'कृपू सामर्थ्यं व्यत्ययेनयः । वाचराणा 'वशातायौ' अस्माद्य-
 ड्लुगन्तावाञ्छीतिकश्चानयः । प्रदीव्याना दीवीड् दीप्तिदेवनयोः
 लटः शानच् अदादित्वाच्छपोलुक् 'जक्षित्यादयः पट्' (पा० ६ ।
 १ । ६) इत्यभ्यस्तसंज्ञायां 'अभ्यस्तानामादिः' (पा० ६ । १ । १८६)
 इत्याद्युदात्तत्वम् गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥ २ ॥

इति प्रथमस्याष्टमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

एकादशीमुच्यमाह—

म०—ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् व्युच्छन्तीषु-
 पसं मर्त्यासिः । अस्माभिरु नु प्रतिचक्ष्या-
 भूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ॥ ११ ॥

प०—ईयुः । ते । ये । पूर्व उतराम् । अपश्यन् । वि उच्छ-
 न्तीम् । उपसम् । मर्त्यासिः । अस्माभिः । ऊम् इति । नु ।

प्रति उचक्ष्या । अभूत् । ओइति । ते । यन्ति । ये । अपरीषु ।
 पश्यान् ॥ ११ ॥

भा०—ये मर्त्यासो मरणधर्माणो मनुष्या व्युच्छन्तीं विवासय-
 न्तीं पूर्वतरां अतिशयेन पूर्वां विप्रकृष्टां उपसं अपश्यन् दृष्टवन्तः
 ते मनुष्या ईयुर्गताः । तथाऽस्माभिरपि नु इदानीं प्रतिचक्ष्या प्रक-
 र्षेण द्रष्टव्या अभूत् जाता । तथा अपरीषु भाविनीषु रात्रिषु ये
 मनुष्या एतामुपसं पश्यान् पश्यन्ति ते आउ इति निपातद्वय-
 समुदायः । तत्र उ इत्येतदवधारणे । पव यन्ति आगच्छन्त्येव । काल-

त्रयेष्वेषा व्याप्य वर्तते इत्यर्थः ॥ ईयुः 'इण गतौ' लिट्युसि 'इणो यण्' (पा० ६।४।२१) इतियणादेशः । 'द्विर्वचनेचीति' (पा० १।१।५६) तस्य स्थानिषद्भावाद्द्विभावे 'दीर्घं इणः कितीति' (पा० ७।४।६६] आभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ते युष्मत्तत्तत्तुःस्वन्तःपादमिति सकारस्य षत्वम् । घृत्वं च । मर्त्यासः आज्ञसेरसुक् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

म०—यावयद्दे॒षा ऋत॒पा ऋते॒जाः सु॒म्ना॒वरी
सु॒नृता॑ ईर॒यन्ती । सु॒मङ्ग॒लीवि॒भ्रती॑ दे॒व
वीति॑मिहाद्योषः श्रेष्ठ॑त॒मा व्यु॒च्छ ॥ १२ ॥

प०—यावयत् उद्दे॒षाः । ऋत॒पाः । ऋते॒जाः । सु॒म्ना॒वरी
सु॒नृताः । ईर॒यन्ती । सु॒मङ्ग॒लीः । वि॒भ्रती॑ । दे॒व उ॒वीति॑म् । इह ।
अद्य । उषः । श्रेष्ठ॑त॒मा । वि । उच्छ ॥ १२ ॥

भा०—यावयद्दे॒षाः यावयन्ति अस्मत्तः पृथक् कृतानि द्वेषांसि द्वेषृणि राक्षसादीनि यया सा तथोक्ता । नह्युपसि जातायां राक्षसादयोऽवतिष्ठन्ते यतस्ते निशाचराः । ऋतपाः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पालयित्री ऋतेजाः यज्ञार्थं प्रादुर्भूता । सत्त्वामुपसि ग्रहनि यागा अनुष्ठीयन्ते अतो यज्ञार्थं जातेत्युच्यते सुम्नावरी सुम्नमिति सुखनाम तद्वती । सुनृता वाङ्मनामैतत् पशुपक्षिमृगादीनां वचांसि ईरयन्ती प्रेरयन्ती उत्पादयन्ती सुमङ्गलीः सौमङ्गल्योपेताः पत्या कदाचिदपि न वियुक्ता इत्यर्थः । देववीतिं देवैः काम्यमानं यज्ञं विभ्रती धारयन्ती हे उषः श्रेष्ठतमा उक्तेन प्रकारेण अतिप्रशस्ता त्वं इह अस्मिन् देवयजनदेशे अद्य अस्मिन्नागसमये व्युच्छ विवासव ॥ यावयद्दे॒षाः 'युभिभ्रणा-

मिश्रणयोः' अस्मात्प्रयन्ताल्लटः शत् तस्य छन्दस्युभयथा (पा०
 ६।४।५) इत्यार्थधातुकत्वात् अहुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदा-
 स्तताभावात् प्रत्यग्रस्वर एव शिष्यते पुनर्वहुब्रीहौ स एव स्वरः ।
 छान्दसः प्रदकालीनो ह्रस्वः । ऋतपाः ऋतं प्राति रत्नतीत्युतपाः
 'पा रत्नो' विच् । ऋतेजाः ऋते निमित्तभूते जायते इत्यृतेजाः
 'जनी प्रादुर्भावे' । जनसनखनक्रमगमो विट् 'विड्वनोरनुनासि-
 कस्यात्' (पा० ६।४।४१) इत्यात्वम् । 'तत्पुरुषे हृति बहु-
 लम्' (पा० ६।३।१४) इति सप्तम्या अलुक् । सुझावरी छन्दसि
 वनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । वनो रचेति ङीप् (पा० ४।
 १।७) नकारस्य रेफादेशश्च 'अन्येषामपि दृश्यत' इति दीर्घः
 (पा० ६।३।१३७) व्यत्ययेन प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम् । सुमङ्गलीः
 'सुमङ्गलात् संज्ञायाम्' (पा० ४।१।४१) इति गौरादिषु पाठात्
 ङीप् । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति 'हलङ्यान्भ्यो
 दीर्घात् सुतिस्यपृक्तंहल्' (पा० ६।१।६४) इति सुलोपस्य विक-
 ल्पितत्वाद्भावे रुत्वविसर्गौ । देववीति 'वी गतिव्याप्तिप्रजगका-
 न्यसनखादनेषु' । देववीयते काम्यत इति देववीतिर्यङ् कर्मणि
 क्तिन् दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

म०—शश्वत्पु॒रोषा व्यु॒वास दे॒व्यथो अ॒द्येदं व्या॒वो
 म॒घोनी । अथो व्यु॒च्छादु॒त्तरां अनु दून॒जरा-
 मृ॒ता चरति स्व॒धामिः ॥ १३ ॥

प०—शश्वत् । पु॒रा । उ॒षाः । वि । उ॒वा॒स । दे॒वी । अथो
 इति । अद्य । इदम् । वि । आवः । म॒घोनी । अथो इति ।

वि । उच्छ्रात् । उत्तरान् । अनु । घ्न । अजरा । अमृता ।
चरति । स्वधाभिः ॥ १३ ॥

भा०—देवी देवचशीलोषाः पुरा पूर्वसिन्काले शश्वत् नित्यं
सततं व्युधास व्यौच्छत् अथो अनन्तरं अथासिन्काले मधोनी
धनवती उषाः तमसातिरोहितमिदं सर्वं जगद्व्यावः विवासितं
प्रकाशनेन तमसा वियुक्तमकरोत् । अथो अनन्तरं उत्तरान्
ऊर्ध्वतरान् आधिनः घ्न दिवसान् अनुलक्ष्य आगामिष्वपि दिव-
सेषु व्युच्छ्रात् व्युच्छति विवासति । अतः कालत्रयव्यापिनी
लोषाः अजरा जरारहिता सर्वदैकरूपा अमृता मरणरहिता च
सती स्वधाभिः आत्मीयैस्तेजोभिः सह चरति वर्तते ॥ उवास 'वस
निवासे' । 'लिट्यभ्यासस्योभयेषां' (पा० ६।१।१७) इत्यभ्यासस्य सं-
प्रसारणम् । आवः तस्मादेव धातोर्लङि 'बहुलं छन्दसीति' (पा० ३।४।
७३) विकरणस्य लुक् । 'हल्ङ्याब्भ्य' (पा० ६।१।६४) इति
तिलोपः 'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा० ६।४।६३) इत्याडागमः ।
उच्छ्रात् लेट्याडागमः । उत्तरान् 'दीर्घादटि समानपादे' (पा० ८।
३।६) इति नकारस्य रुत्वम् । आतोऽटि नित्यम् (पा० ८।३।३)
इति सानुनासिक आकारः । अनु 'अनुर्लक्षणे' (पा० १।४।८४)
इति अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । अजरा अमृता तत्र बहुव्रीहौ नञो
जरमरमित्रमृताः (पा० ६।२।५१६) इत्युत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमुचमाह—

म०—व्य १ जिभिर्दिव आतास्वद्यौदपंकृष्णां

निर्णिजं देव्यावः । प्रबोधयन्त्यरुणोभिरश्वैरोषा

याति सुयुजा रथेन ॥ १४ ॥

प०—वि । अ॒ग्नि॒ऽभिः । दि॒वः । आ॒ता॒सु । अ॒द्यौत् । अ॒प ।
 कृ॒ष्णाम् । निः॒ऽनि॒जम् । दे॒वी । आ॒व॒रि॒त्यावः । प्र॒बो॒ध॒य॒
 यन्ती । अ॒रु॒णेभिः । अ॒र॒वैः । आ । उ॒षः । या॒तिः ।
 सु॒युजा । र॒थेन ॥ १४ ॥

भा०—दिवो नभसःसंवन्धिनीषु आतासु दिङ्नामैतत् आतता-
 सु विस्तीर्णास्तु दिक्षु उषाः अग्निभिः व्यञ्जकैः प्रकाशकैस्तेजोभिः
 व्यद्यौत् विद्योतते प्रकाशते । सैषा देवी देवनशीला कृष्णां निखिजम्
 निर्निगिति रूपनाम । रात्रिकृतं कृष्णरूपं अपावः अपावृणोत् प्रकाशेन
 तिरस्कृतवती । अपि च अरुणेभिः अरुणैर्लोहितवर्णैः अथैव्यर्षा-
 पनशीलैः स्वकीयैः किरणैः तुरगैर्वा सुयुजा सम्यग्युक्तेन रथेन उषा
 याति आगच्छति किं कुर्वती प्रबोधयन्ती सुसान्प्राणिनः प्रबुद्धान्
 कुर्वती ॥ अद्यौत् 'द्युत दीप्तौ' लुङ् । 'द्युद्गयो लुङि' (पा० १ । ३ । ६१)
 इति परस्मैपदम् । व्यत्ययेन च्लेलुक् । गुणे प्राप्ते वृद्धिश्छान्दसी ।
 यद्वा 'द्यु अभिगमने' आदादिकः । 'उतो वृद्धिर्लु' किं हलि' (पा० ७ ।
 ३ । ८६) इति वृद्धिः ॥ १४ ॥

देवीनां हविषु आवहन्त्येषोषसो याज्या सूत्रितं च (आ० ६ ।
 १४) आ द्यां तनोषि रश्मिभिरावहन्ती पोष्या वार्याणि न ता अर्वा
 रेणक काटो अभूत इति ॥

थञ्चदशीमृचमाह—

प०—आ॒व॒हन्ती पो॒ष्या वा॒र्याणि चि॒त्रं के॒तुं कृ॒णुते

चेकि॒ताना । ई॒युषी॑णामु॒पमा शश्व॑तीनां
विभा॒तीनां प्रथ॑मो॒पा व्य॑श्वैत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

प०—आ॒व॒हन्ती॑। पो॒ष्या । वा॒र्या॑णि । चि॒त्रम् । के॒तुम् ।

कृ॒णु॒ते । चेकि॒ताना । ई॒युषी॑णाम् । उ॒पमा । शश्व॑तीनाम् ।

वि॒भा॒तीनाम् । प्रथ॑मा । उ॒पाः॥ वि । अ॒श्वैत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

भा०—पोष्या यावज्जीवपोषणसमर्थानि वार्याणि वरणीयानि धनानि आवहन्ती अस्मभ्यं आनयन्ती चेकिताना सर्वं जनं प्रशायन्ती उपाःचित्रं विचित्रं आश्चर्यभूतं चायनीयं वा केतुं प्रज्ञापकं रश्मिं कृत्स्नं जगत्प्रकाशनसमर्थं कृणुते स्वात्मनः प्रकाशात् कुरुते । सैषा ईयुषीणां गमनवतीनां पूर्वनिष्पन्नानां शश्वतीनां बह्वीनां उपसां उपमा उप समीपे निर्मिता उपमानभूता वा विभातीनां विशेषेण प्रकाशमानानां आगामिनीनां उपसां प्रथमा आद्या एवं भूतोषाः व्यश्वैत् तेजसा प्रवृद्धासीत् ॥ पोष्या 'पुष पुष्टौ' पोषणं पोषः भावे घञ् । तत्र भवानि 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यतो ऽनाद्य' इत्याद्युदात्तत्वम् । 'शेश्छन्दसि बहुलं' इति शेलोपः । वार्याणि 'वृङ् संभक्तौ' 'ऋहलोर्णयत्' । 'ईडवन्दवृशंसदुहाणयत्' इत्याद्युदात्तत्वम् । चेकि॒ताना 'कित ज्ञाने' अस्माद्यङन्ताल्लटः शानच् । छन्दस्युभयपेति' तस्यार्थधातुकत्वादतोलोपयलोपौ । 'अभ्यस्ताना' मादि' रित्याद्युदात्तत्वम् । ईयुषीणां 'इण गतौ' लिटः कसुः द्विर्भावादि । 'उगितश्च' इति ङीप् । वसोः संप्रसारणम् । 'इणो यण्' इति यणादेशः । 'दीर्घ इणः किति' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् । ङीप्सुपौ पित्वादनुदात्तौ । विभातीनां 'भा दीप्तौ' अस्माच्छत्रन्तात् पूर्वबन् ङीप् । 'ङ्याश्छन्द-

सि बहुलं' इति नाम उदात्तत्वम् । अश्वैत् 'दुओश्चि गर्तवृद्धयोः
लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् गुणे कृते व्यत्य-
येनैत्वम् ॥ १५ ॥

इति प्रथमस्याष्टमे तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

षोडशीमृचमाह—

म—उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगादप प्रागात्तम आ

ज्योतिरेति । आरैक्पन्थां यातवे सूर्याया-

गन्म यत्र प्रतिरन्ते आयुः ॥ १६ ॥

प०—उत् । ईर्ध्वम् । जीवः । असुः । नः । आ । अगात् । अप
प्र । अगात् । तमः आ । ज्योतिः । एति । आरैक् । पन्थाम्
। यातवे । सूर्याय । अगन्म । यत्र । प्र०तिरन्ते । आयुः ॥ १६ ॥

भा०—हे मनुष्याः उदीर्ध्वं शयनं परित्यज्य उद्गच्छत नोऽ-
स्माकं असुः शरीरस्य प्रेरयिता जीवो जीवात्मा आगात् आगत-
वान् तमः अपप्रागात् अपक्रान्तं उपसः प्रकाशे सति सर्वजी-
वव्यापारयोगः तस्मात्परमात्मरूपतया स च जीवस्तदेव ज्योति-
रैति आगच्छति सूर्याय सूर्यस्य पन्थां मार्गं आरैक् विविक्ती-
करोति यातवे गमनाय तस्मिन्देसे गच्छामः । यत्र यस्मिन्देसे
आयुः अन्ननामैतत् अन्नं प्रतिरन्ते । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । उदाराः
दानेन प्रवर्धयन्ति ॥ ईर्ध्वं 'ईर गतौ' आदादिकोनुदात्तेत । आरैक्
'रित्तिर विरेचने' लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ।
गुणे व्यत्ययेनैत्वम् । पन्थां द्वितीयायामपि 'पथिमथ्यूमुनात्मात्' इति
व्यत्ययेनैत्वम् । अगन्म गमेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य
लुक् । अश्वैत् (पा० ८ । २ । ६५) मकारस्य नकारः ॥ १६ ॥

सप्तदशीमूचमाह—

म०—स्यूमना वाच उदयति वह्निस्तवानो रेभ
उषसो विभातीः । अद्या तदुच्छ गृणते
मघोन्यस्मे आयुर्निदिदीह प्रजावत् ॥१७॥

प०—स्यूमना । वाचः । उत् । उदयति । वह्निः । स्तवानः ।
रेभः । उषसः । विभातीः । अद्य । तत् । उच्छ । गृणते ।
मघोनि । अस्मे इति । आयुः । नि । दिदीहि । प्रजावत् ॥ १७ ॥

भा०—वह्निः स्तोत्राणां वोढा रेभः स्तोत्रनामैतत् स्तोता उषसो
विभातीः तमसोपनोदनेन प्रकाशमाना उषोदेवताः स्तवानः स्तुवन्
वाचो वेदरूपायाः संबन्धीनि स्यूमना अनुस्यूतानि संतताभ्यु
क्यानि उदयति उद्गमयति उच्चारयति । अतो हे मघोनि मघवत्पुत्रः
अद्यास्मिन्समये गृणतेस्तुवते तस्मै पुरुषाय तदुच्छ इष्टिनिरोधकतया
प्रसिद्धं नैशं तमो विवासय वर्जय अस्मे अस्मभ्यं च प्रजावत्प्रजाभिः
पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तं आयुरन्नं निदिदीहि नितरां प्रकाशय । दीदेति शृङ्गा-
न्दसो दीप्तिकर्मा प्रयच्छेत्यर्थः ॥ स्यूमना 'षिषु तन्तुसन्ताने' 'अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यन्ते' इति दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिष्वभिचारार्थत्वात्कर्मणि
मनिन् । छ्वोः शृङ्गिति ऊट् । 'आङ्याजयारां चोपसंख्यान' मिति (महा०
७ । १ । ३६) विभक्तेराङादेशः । यद्वा औणादिको भावे मक् पामादि-
लक्षणो मत्वर्थीयो नः । जन्धनपुक्तानोत्यर्थः । 'शिशुन्दक्षि पशुलम्'
इति शैलौपः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वाचः 'सावेकाचः' इति ऊस्
उदात्तत्वम् । उदयति 'ऋगतौ' जौहोत्यादिकः श्रुः 'अतिपिपब्जोश्च'

इति अभ्यासस्येत्वम् । स्तवानः 'पुञ् स्तुतो' शानचि अदादि-
त्वाच्छपोलुक् तस्य 'छन्दसुभयथा' इत्यार्थवातुक्त्वेन डित्वाभा-
वाद्गुणावादेशौ । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । विभातीः 'शतुरनुमो नद्य-
जादी' इति ङीप् उदात्तत्वम् । शृणुते 'गृ शब्दे' क्रैय्यादिकः
प्वादीनां ह्रस्वः । पूर्वोक्तेन सूत्रेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्मे
सुपांसुलुगिति चतुर्थ्याः शेषादेशः ॥ १७ ॥

अष्टादशीसूचमाह—

म०—या गोमतीरूपसः सर्ववीरा व्युच्छन्ति दाशुषे
मर्त्याय । वायोरिव स्रुतानामुदके ता अश्वदा
अश्वत्सोमसुत्वा ॥ १८ ॥

प०—याः । गोऽमतीः । उषसः । सर्वऽवीराः । विऽउच्छ-
न्ति । दाशुषे । मर्त्याय । वायोः । ऽइव । स्रुतानाम् । उत्
ऽअर्के । ताः । अश्वऽदाः । अश्वत् । सोमऽसुत्वा ॥ १८ ॥

भ०—दाशुषे हवींषि दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय
गोमतीः गोमत्यो बहुभिर्गोभिर्युक्ताः सर्ववीराः सर्वैः शरणसमर्थैः
वीरैः शूरैर्युक्ता या उषसो व्युच्छन्ति तमो वर्जयन्ति वायोरिव
वायुवच्छीघ्रं वर्तमानानां स्रुतानां स्तुतिरूपाणां वाचां उदके
समाप्तौ अश्वदा अश्वानां दात्रीस्ता उषसः सोमसुत्वा सोमना-
मभिषोता यजमानः अश्वत् व्याप्नोतु ॥ दाशुषे 'दाष्ट दाने'
दाश्वानसाहानिति कसुप्रत्ययान्तो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने
'वसोः सम्प्रसारणम्' इति सम्प्रसारणम् । 'शासिवसिचसीनां
च' इति पत्वम् । अश्वत् 'अश्वव्याप्तौ' व्यत्ययेनपरस्मैपदम् ।
लेट्यडागमः । इतिअः इतीकारलोपः । सोमसुत्वा 'पुञ् अभि-

यवेः 'अन्यभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति कनिष । ह्रस्वस्य पितीति
तुक् ॥ १८ ॥

एकोनविंशतिमुच्चमाह—

म०—माता देवानामदितेः नीकं यज्ञस्य केतुर्वृहती
विभाहि । प्रशस्तिकृद्ब्रह्मणो नो व्युच्छा
नो जने जनय विश्ववारे ॥ १९ ॥

प०—माता । देवानाम् । अदितेः । अनीकम् । यज्ञस्य । केतुः ।
वृहती । वि । भाहि । प्रशस्तिः कृत् । ब्रह्मणे । नः । वि ।
सच्छ । आ । नः । जने । जनय । विश्वऽवारे ॥ १९ ॥

भा०—हे उषः त्वं देवानां माता जननी । उपसि सर्वे
देवाः स्तुत्या प्रबोध्यन्ते अतः सा तज्जननवतीत्युच्यते । अत
एव अदितेर्देवानां मातुरनीकं प्रत्यनीकं प्रतिस्पर्धिनी त्वमित्यर्थः
यद्वा दीव्यन्तीति देवा रश्मयः तेषां निर्मात्री अदितेरखण्डनी-
याया भूमेरनीकं मुखं यथा इन्द्रियाश्रयत्वात् मुखं प्रकाशकं
एवमुषाः भूमेः प्रकाशयित्रीत्यर्थः । यज्ञस्य केतुः यज्ञस्य केत-
यित्री ज्ञापयित्री बृहती महती सती विभाहि प्रकाशस्व अपि
च प्रशस्तिकृत् सम्पक् स्तुतमिति प्रशंसनं कुर्वती नोऽस्मदी-
याय ब्रह्मणे मन्त्ररूपाय स्तोत्राय व्युच्छ विवासय । तदनन्तरं
हे विश्ववारे सर्वैर्वरणीये उषः नोऽस्मात् जने जनपदे आ
जनय आभिमुख्येन प्रादुर्भावय अवस्थापयेत्यर्थः । बृहती 'बृह-
न्महतीरुपसंख्यानं' इति ङीप् उदात्तत्वम् । प्रशस्तिकृत् 'शंसु

स्तुतौ' भावे क्तिन् । तितुप्रेतीट्प्रतिषेधः । अनिदितां इति
नलोपः । तस्मिन्नुपपदे करोतेः क्तिप्चेति' क्तिप् । जनय
'जनी प्राहुर्भावि' शिन्त्युपधावृद्धिः । 'जनीजृप्कसु ज्योमन्ताश्च'
(घातु० १६ । ६३-६७) इति मित्ये मितान् ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् ॥१६॥

विंशीमुच्यमाह—

म०—यच्चित्रमप्युपसो वहन्तीजानाय शशमानाय
भद्रम् । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः
सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २० ॥ ४ ॥

प०—यत् । चित्रम् । अप्नः । उपसः । वहन्ति । जानाय ।
शशमानाय । भद्रम् । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ता-
म् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥२०॥४॥

भा०—चित्रं चायनीयं अग्नः आसन्नं यद्वनं उपसो
वहन्ति आनयन्ति ईजानाय हविर्भिरिष्टयते शशमानाय स्तुतिभिः
संभजमानाय पुरुषाय भद्रं भजनार्थं तद्भवतीति शेषः । यदनेन
सूक्तेनाऽश्नामिः प्रार्थितं तन्मित्रादयः षड्देवता ममहन्तां पूजितं
कुर्वन्तु । अग्नः 'आसृज्यातौ' 'आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट्
च वे'ति बहुलग्रहणादकर्माख्यायामपि असुन् धातो ह्रस्वो
नुडागमश्च । ईजानाय यजतेऽङ्कुन्दसि लिट् । लिटः कानज्वा
धन्विस्वपात्यादिना संप्रसारणम् । द्विर्वचनादि । शशमानाय
'शश सुवगतौ' ताच्छीलिकश्चानश् । तस्य लसार्वधातुकत्वा-
भावादुपदेशाच्चसार्वधातुकस्वरभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥२०॥

प्रथमस्याष्टमे चतुर्थो वर्गः ॥४॥

अष्टादशोत्तरशततमं सूक्तम्

(संग्रहे एकादशं सूक्तम् ॥)

आवामित्येकादशत्वं तृतीयं सूक्तं कक्षीवत आर्षं वैष्टुभमा-
श्विनम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ वामेकादशेति । पूर्वसूक्ताभ्यां
सह प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

प्रथमामृचमाह—

म०—आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृञ्जीकः

स्ववां यात्वर्वाङ् । यो मर्त्यस्य मनसो जवी-

यान्त्रिवन्धुरो वृषणा वातरंहाः ॥ १ ॥

प०—आ । वा॒म् । रथः । अ॒श्वि॒ना । श्ये॒न॒ऽप॒त्वा । सु॒मृ॒
ञ्जी॒कः । स्व॒ऽवा॒न् । या॒तु । अ॒र्वा॒ङ् । यः । म॒र्त्य॒स्य । म॒न॒सः ।
ज॒वी॒या॒न् । त्रि॒ऽव॒न्धु॒रः । वृ॒ष॒णा । वा॒त॒ऽरं॒हाः ॥ १ ॥

भा०—हे अश्विनौ यां युवयोः स्वभूतो रथः अर्वाङ् अस्स-
वभिमुखं आयातु आगच्छतु कीदृशो रथः श्येनपत्वा श्येन इत्य-
श्वनाम शंसनीयगमनैरश्वैः पतन् गच्छन् यद्वा श्येनः पक्षी
स इव शीघ्रं पतन् सुमृञ्जीकः शोभनसुखयुक्तः स्ववान् धनवान् हे
वृषणौ कामानां वर्षितारौ अश्विनौ यः युष्मदीयो रथः मर्त्यस्य
मनुष्यस्य मनसो जवीयान् अतिश्येन वेगवान् तद्यथा वेगेन
कृत्स्नं जगत्प्राप्नोति ततोप्यतिश्येन क्षणमात्रादेव सर्वं जगत्पर्य-
टतीत्यर्थः ॥ त्रिवन्धुरः बन्धुरं वेष्टितं सारथेः स्थानम् । त्रिप्रका-

रेण वन्धुरेण युक्तः । वातरंहाः वातस्य वायोः रंहो वेग इव
वेगो यस्य स तथोक्तः । अनेनाप्रतिहतगतित्वमुच्यते । स रथ
इति पूर्वत्रान्वयः । श्येनपत्वा । 'पल्लु गतौ' 'अन्येभ्योऽपि दृश्य-
न्त' इति वनिप् । दासीभारादिः । यद्वा दृशिग्रहणस्य विध्य-
न्तरोपसङ्ग्रहार्थत्वात् भावे वनिप् ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् । जवीयान् जवोस्यास्तीति जववान् अतिशयेन जववान्
इति जवीयान् आतिशायनिक ईयसुन् । विम्मतोलुक् । 'देः'
शत टिलोपः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

म०—त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता
यातमर्वाक् । पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो नो
वर्धयतमश्विना वीरमस्मे ॥ २ ॥

प०—त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता । रथेन । त्रिचक्रेण ।
सुवृता । आ । यातम् । अर्वाक् । पिन्वतम् । गाः । जिन्वतम् ।
अर्वतः । नः । वर्धयतम् । अश्विना । वीरम् । अस्मेऽर्चितं ॥ २ ॥

भा०—त्रिवन्धुरेण वन्धुरं सारथिस्थानं त्रिप्रकारवन्धुरोपेत्येन
त्रिवृता त्रिधा वर्तमानेन त्रिचक्रेण चक्रत्रयोपेत्येन सुवृता शोभनं
गच्छता रथेन अर्वाक् अस्मदभिमुखं आयातं आगच्छतम् आगत्य
चासदीया गाः पिन्वतं पयसा पूरयतम् । नोस्माकं अर्वतोश्च न
जिन्वतं प्रीणयतम् अपिच हे अश्विनौ अस्मे अस्माकं वीरं
पुत्रादिकं वर्धयतं प्रवृद्धं कुरुतम् ॥

त्रिचक्रेण त्रीणि चक्राणि यस्य स तथोक्तः 'त्रिचक्रादीनां कृन्वत्यु-
पसंख्यानम्' (०.६।२.१३६) इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

म०—प्रवद्यामना सुवृता रथेन दस्राविमं शृणुतं
श्लोकमेद्रेः । किमङ्ग वां यवतिं गमिष्ठा-
हुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

प०—प्रवत् ऽप्यामना । सु ऽवृता । रथेन । दस्रा । इमम्
शृणुतम् । श्लोकम् । अद्रेः । किम् । अङ्ग । वास् । प्रति ।
अवतिम् । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुरा ऽजाः

श्लो०—हे दस्रा दर्शनीयावश्विनौ प्रवद्यामना प्रकृष्टगमनेन शीघ्र-
गामिनौ सुवृता शोभनवर्तनेनरथेनागत्य अद्रेः आदरं कुर्वतः
स्तोतुरिमं श्लोकं स्तुतिलक्ष्णामिमां वाचं शृणुतम् अङ्गाश्विना
हे अश्विनौ पुराजाः पूर्वजाताश्चिरन्तनाः विप्रासो मेधाविनः वां
युवां अवतिं स्तोतृणां दारिद्र्यं प्रति तत्परिहर्तुं गमिष्ठा गन्तु-
तमावाहुः कथयन्ति । किंशब्दः प्रदर्शनफलप्रश्ने वर्तते । किं न कथ-
यन्ति । कथयन्त्येव सर्वे तथा सत्यागन्तव्यमित्यर्थः ॥ प्रवद्यामना
सोपसृष्टे धात्वर्थे वर्तमानात्प्रशब्दात् 'उपसर्गात् छन्दसि धात्वर्थे
(पा० ५।१।११८) इति वतिः । 'या प्रापणे' । 'आतो मनिन्' इति
बहुलवचनाद्भावे मनिन् सतो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वम् ।
अद्रेः 'हङ् आदरे' आङ् पूर्वादस्मादौणादिकः किप्रत्ययः आङोहस्वश्च
गमिष्ठा गन्तुशब्दात् 'तुश्छन्दसी' ति इष्टम् । 'तुरिष्ठेमेयः सु' इति
तृलोपः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । आहुः प्रत्ययस्वरः पादा-
दित्वाजिघाताभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

म०—आ वां रथेनासौ अश्विना वहन्तु रथं युक्तासं

आशवः पतङ्गाः । ये अप्सुरो दिव्यासो न
गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वहन्ति ॥ ४ ॥

आ । वाम् । रयेनासः । अरिना । वहन्तु । रथं । युक्तासः ।
आशवः । पतङ्गाः । ये । अप्सुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः ।
अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्ति ॥ ४ ॥

भा०—हे अश्विनौ रथे युक्तासः युक्ताः सारथिना वहनप्रदेशे
योजिताः आशवः व्याप्तुवन्तः पतङ्गाः पतनसमर्थाः श्वेनासः शंस-
नीयगमनाः अश्वाः वां युवां आवहन्तु अस्मत्समीपमानयन्तु ।
ये अश्वाः अप्सुरः आप इव त्वरोपेताः दिव्यासो न गृध्राः
अन्तरिक्षे वर्तमाना गृध्राख्याः पक्षिण इव शीघ्रं गच्छन्तः हे
नासत्यौ युवां प्रयो हविलक्षणमश्वं अभिलक्ष्य वहन्ति प्रापयन्ति
तादृशा इति पूर्वत्र संबन्धः । अप्सुरः 'तुर त्वरणे' अपशब्दोपदा-
दस्मात् किप् 'च' इति किप् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमूचमाह-

म०—आ वां रथं युवतिस्तिष्ठदत्र जुष्टी नरा दुहिता
सूर्यस्य । परि वामश्वा वपुषः पतङ्गा वयो वह-
न्त्वरुषा अभीके ॥ ५ ॥

प०—आ । वाम् । रथम् । युवतिः । तिष्ठत् । अत्र । जुष्ट्वी ।
नरा । दुहिता । सूर्यस्य । परि । वाम् । अश्वाः । वपुषः ।
पतङ्गाः । वयः । वहन्तु । अरुषाः । अभीके ॥ ५ ॥ १८ ॥

तौग्यम् तुग्रस्य पुत्रं भुज्यं समुद्रे निमग्नं आत्मीयाभिर्नौभिरश्वैश्च
समुद्राभिष्पारयथः तीरदेशं प्रापितवन्तौ । तथा च्यवानं ऋषिं जीर्णं
पुनर्युवानं यौवनोपेतं चक्रथुः कृतवन्तौ ॥ ऐरतम् 'ईर गतौ कम्पने
च' एयन्ताल्लङि 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'शोर-
निटि' इति णिलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह=

म०—युवमत्रयेवनीताय तप्तमूर्जमोमानमश्वि-

नावधत्तम् । युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः

प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुषाणा ॥ ७ ॥

प०—युवम् । अत्रये । अवंऽनताय । तप्तम् । ऊर्जम् । ओ-
मानम् । अश्विनौ । अधत्तम् । युवम् । कण्वाय । अपिर्-
पिप्ता । चक्षुः । प्रति । अधत्तम् । सुस्तुतिम् । जुजुषाणा ॥ ७ ॥

म०—हे अश्विनौ युवं युवां अवनीताय शतद्वारे पीडायन्त्र-
गृहे अवस्ताञ्जीतायात्रये तप्तं पीडार्थं प्रक्षिप्तं तुषाग्निं शीतोदके-
नावारयेथाम् । अपि चास्मै अत्रये ओमानं सुखकरं ऊर्जं रसव-
द्धं अधत्तं प्रायच्छतम् । तथा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुजु-
षाणा सेवमानौ युवां अपिरिप्ताय असुरैर्ब्राह्मण्यपरीक्षार्थं इहा-
स्त्रीनः स्नन् व्युष्टामुषसं जानीहीति अन्धकारवति गृहे प्रवेशि-
ताय कण्वाय ऋषये चक्षुर्व्युष्टाया उपसतः प्रकाशकं वीणाशब्दं
प्रत्यधत्तं कृतवन्तौ यद्वा अपिरिप्ताय अपिलिप्ताय पटलेन पिहि-
तदृष्टये एवंविधाय कण्वाय चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यधत्तम् प्रत्यस्था-
पयतम् ॥ ओमानम् अघतेरौणादिको मनिः ज्वरत्वरेत्यादिना षका
रस्योपधायाश्च ऊर्जः । गुणः । अपिरिप्ताय 'लिप् उपदेहे' अस्मात्क

मैणि निष्ठा । कपिलकादित्वास्तवविकल्पः 'शतिरनन्तर' इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । 'जुजुषाणा' 'जुषी' प्रीतिसेवनयोः छान्दसो लिट्
लिटः कानज्वा । सुपां सुलुगिति विभक्तोदाकारः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

म—युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वत मशिवना
पूर्याय । अमुञ्चतं वर्तिकांमंहसो निः
प्रति जंघां विश्पलाया अधत्तम् ॥ ८ ॥

प०—युवम् । धेनुम् । शयवे । नाधिताय । अपिन्वतम् ।
अशिवना । पूर्याय । अमुञ्चतम् । वर्तिकाम् । अंहसः । निः
प्रति । जंघाम् । विश्पलाया । अधत्तम् ॥ ८ ॥

म०—अश्विनौ हे अश्विनौ युवं युवां पूर्याय पुरातनाय
नाधिताय याचमानाय शयवे एतत्संज्ञकाय ऋपये धेनुं निवृत्तप्र-
सवामदोग्ध्रीं अपिन्वतं पयसा सिञ्चतम् सर्वदा पयस्विनीमकु-
रुतमित्यर्थः । अपिच वर्तिकां वृकेण ग्रस्तां चटकासदृशीं शकु-
निं अंहसः वृकास्यलक्षणात्पापात् निरमुञ्चतम् निरमाचयतं यद्वा
पुनः पुनर्वर्तत इति वर्तिका उषाः तामादित्येनाभिग्रस्तां युवां
अमोचयतं तथा विश्पलायै संग्रामे छिन्नजंघायै अगस्त्यपुरोहित-
स्य खेलस्य संबन्धिन्यै एतत्संज्ञायै स्त्रियै आयसीं जंघां प्रत्य-
धत्तम् प्रत्यस्थापयतम् समयोजयतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

म०—युवं श्वेतं पेदव इन्द्रजितमहिहनेमशिवनादत्त-
मश्वम् । जोहूत्रमर्यो अभिभूतिमुग्रं सह-

हे नासत्यावश्विनौ सजोषाः सजोषसो समानप्रीतियुक्तौ श्येन-
स्य शंसनीयं गच्छतोश्वस्य नूतनेन नवतरेण प्रत्यग्रेण जवत्सा
वेगेन सहितौ युवामस्मे अस्मान् आयातं आगच्छतम् । अश्विना हे
अश्विनौ रातहव्यो वां युवाभ्यां दातव्येन हविषा युक्तः सन्
शश्वत्तमाया कालात्मकतया नित्याया उपसः व्युष्टौ विवासन-
समये वां युवां हवे आह्वयाभि हिर्हेतौ हि यस्मादेवं तस्मादा-
यातमित्यर्थः । अस्मे सुपांसुलुगिति शसःशेआदेशः । सजोषाः
तेनैव द्विवचनस्य सुआदेशः । हवे ह्वेओलडुत्तमैकवचने 'बहुलं
छन्दसि' इति सम्प्रसारणम् शव्गुणावादेशाः । शश्वत्तमायाः 'उत्त-
मशश्वत्तमौ सर्वत्र (पा० ६।१।१६०) इत्युञ्छादिषु पाठाद-
न्तोदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

इति प्रथमस्याष्टमे एकोनविंशो वर्गः ॥ १६ ॥

चतुर्विंशत्युत्तरशततमंसूक्तम्।

(संग्रहे द्वादशं सूक्तम्)

उषा उच्छन्तीति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसः कक्षीवत
आर्षम् त्रैष्टुभमुषस्यम् । उषा उच्छन्तीत्यनुक्रान्तं विनियोगस्तु पूर्व-
सूक्त एवोक्तः ॥

तत्र प्रथमा—

म०—उषा उच्छन्ती समिधाने अग्ना उद्यत्सूर्य
उर्विया ज्योतिरश्रेत् । देवो नो अत्र सविता
न्वर्थं प्रासावीदद्विपत्प्र चतुष्पदित्यै ॥१॥

प०—उषाः । उच्छन्ती । समुद्धाने । अग्नौ । उत्स्यन् ।
सूर्यः । उर्विया । ज्योतिः । अश्रेत् । देवः । नः । अत्र ।
सविता । नु । अर्थम् । प्र । असावीत् । द्विपत् प्र । चतुः
स्पत् । इत्यै ॥ १ ॥

भा०—एषोषाः समिधाने अग्नौ अग्नित्वसामान्येनैकवचनं अग्नि
षुसमिध्यमानेषु सत्सु कर्मार्थं कर्तृप्रयोगः उषः कालेह्याहवनीयादयः
प्रज्वाल्यन्ते उच्छन्तो तमो विवासयन्ती उर्विया उरु बहुलं
ज्योतिः प्रकाशं अश्रेत् सेवते प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वम् ।
किमिव उद्यन्सूर्यः उपमा प्रधाननिर्देशः उदितः सूर्य इव सूर्यो
यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः अत्र त्वदुदयानन्तरं अस्मिन् कर्मणि
वा सविता देवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यो नो ऽसदर्थं नु क्षिप्रं
अर्थम् । अर्थशब्दोत्र विशेषणवाची नपुंसकलिङ्गः । 'अयन्नर्थानि
कृण्वन्नपांसी' त्यादौ (ऋ० ७ । ६३ । ४) तथा दृष्टत्वात् । अर-
णीयं द्विपत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनंप्रासावीत् अनु-
जानातु ददात्वित्यर्थः तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं
धनं प्रासावीत् किमर्थं इत्यै द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय यज्ञा
न इत्या इति संबन्धः अस्मद्गमनादिव्यापारायेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथद्वितीया—

म०—अमिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनु-
ष्या युगानि । ईयुषीणामुपमा शश्वती-
नामायतीनां प्रथमोषा व्यद्यौत् ॥ २ ॥

प०—अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रमिनती ।

प०... षुषा॥ दिवः । दुहिता । प्रीति । अदर्शि । ज्योतिः॥
वसाना । समना । पुरस्तात् । ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति ।
साधु । प्रजानतीऽईव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३ ॥

भा०-दशोषाः दिवो द्योतमानात्मकस्य द्युलोकस्य दुहिता
दुहितृस्थानीया तत उत्पद्यमानत्वात् दुहितेत्युपचर्यते पुरस्ता-
त्पूर्वस्यां दिशि प्रति प्रत्येकं अदर्शि दृश्यते सर्वेषामपि प्राणि-
नामाभिमुख्येन प्रकाशत इत्यर्थः । कीदृशी सा ज्योतिर्वसाना
तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयन्ती तेजसा प्रकाशयन्ती । समना सम्य-
गानयित्री चेष्टयित्री अन्तर्भावितव्यर्थोऽयम् । यदा सह युगपदेव
मन्यतेऽबुध्यते प्राणिभिरिति समना व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ।
सा तादृशी ऋतस्यादित्यस्य पन्थां पन्थानं मेरोः प्रान्तदेशं अनु-
क्रमेण साधु सम्यगेति गच्छति सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र
तत्र पुरस्तादुषा अपि गच्छतीत्यर्थः । सैव विशेष्यते । प्रजान-
तीव प्रियभूतस्य सूर्यस्य मार्गो मयापि गन्तव्य इति चेतयन्तीव
यथा लोके प्रियतमेऽनुरागयुक्ता काचिद्भर्तारं सर्वास्वस्थासु न
विमुञ्चति तथेयमपीत्यर्थः । किञ्च दिशः प्रागादिका न मिनाति
न हिनस्ति । किन्तूषा यत्र गच्छति सा प्राचीत्येवं प्रागादि-
व्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी—

ग—उपोऽयदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा इवावि-
रुक्तं प्रियाणि । अद्भ्यसन्न संसतो बोधयन्ती
शश्वत्तमा गात्पुनरे युषीणां ॥ ४ ॥

प०—उपो इति । अद् शी । शुन्ध्युवः न । वक्तः । नोधाऽइव
 आविः । अकृत । प्रियाणि । अन्नऽसत् । न । ससतः ।
 बोधयन्ती । शश्वन्ऽवमा । आ । अनात् । पुनः । आ
 ऽयुषीणात् ॥ ४ ॥

भा०—एषोपाः । उपो इति निशतद्वयपुनरायात्मक एको
 निपातः । सर्वैः समीप एव अदर्शि दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः। शुन्ध्युवो
 न वक्तः । अत्र नकार उपमार्थीयः उपरिष्ठात्मशुज्यमानत्वात् यत्र तु
 प्रतिषेधो विवक्षितः तत्र पुरस्तादकारः प्रयुज्यते । तथा च यास्कः—
 पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधतीति तस्योदाहरणं 'नेन्द्रं देवममंसते'
 ति (ऋ० १० । ८६ । १) उपरिष्ठादुपचारस्तस्य येनोपमिमीते इति
 तस्योदाहरणं 'दुर्मदासो न सुखायाम्' (ऋ० ८ । २ । १२) इति ।
 शुन्ध्युरादित्यः सर्वेषां शोधकत्वात् तस्य वक्तो वक्तृः स्थानीयो रश्मि-
 सन्तः स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः । अद्वा शुन्ध्युरिति जल-
 चरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः । स यथा स्वकीयं वक्तुः प्रकाशयन्
 दृश्यते तद्वदित्यर्थः किञ्च नोधा इव प्रियाण्याविरकृत नयनं स्तोत्रं
 धारयतीति नोधाः एतन्नामा महर्षिः देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधै-
 र्मन्त्रैः प्रियाणि स्वमनीषितान्याविष्कृतवान् तथैषापि स्वकीयानि सर्व-
 लोकप्रियाणि तेजांस्यविरकरोत् किञ्च अन्नसन्न अत्राप्युपमार्थीयो
 नकारः अद्यत इत्यन्नाच्च तस्य पाकाय गृहे सीदतीत्यन्नसत् पाचिका
 योषित् ससतो बोधयन्ती सा यथा स्वगतः पुत्रादीन्भोजनाय बोधयति
 तद्वत् । यद्वा अन्नोति गृहनाम वरुणं अन्नोति तन्नामसु पाठात् । तत्र
 सीदतीत्यन्नसत् जननी सा यथा स्वगतः पुत्रादीन्पुष्पाकाले प्रबोधयति
 तथा भुवनाख्यगृहे सीदन्ती तत्रत्यान् प्राणिनः प्रबोधयन्तीयमुपाः ।
 आ ऽयुषीणां आगमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये शश्वत्तमा आगात् पुनः पु-
 नरागच्छति प्रातर्निधत्तमागच्छतीनां चारयोषितां मध्ये स्वयमेका

सती नियतमागच्छतीत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तम्-उपादर्शि शुन्ध्युवः
शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्तो भासोऽध्यूढमिदमपीतरद्वत्त
एतस्मादेवाध्यूढं काये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो
भवत्यापोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव नोत्रा ऋषिर्मयति नवनं
दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुर्वत एवमुषा रूपाणि आविष्कु-
रुतेऽन्नसदृशानं भवत्यन्नादिनीति वायसादिनीति वा सुसतो
बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां स्वपतो बोधयन्ती शश्वतिकत-
मागात्पुनरागामिनीनाम् (नि० ४ । १६) इति ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी—

म०—पूर्वे अर्धे रजसो अस्त्यस्य गवां जनित्र्यकृत
प्र केतुम् । व्यु प्रथते वितरं वरीय ओभा
पृणन्ती पित्रो रूपस्था ॥ ५ ॥ ७ ॥

प०—पूर्वे । अर्धे । रजसः । अस्त्यस्य । गवां । जनित्री ।
अकृत । प्र । केतुम् । वि । ऊम् इति । प्रथते ।
वितरम् । वरीयः । आ । उभा । पृणन्ती । पित्रोः ।
उपस्था ॥ ५ ॥ ७ ॥

भा०—अतयस्य व्यापनशीलस्य विस्तृतस्य रजसो रजकस्यन्त-
रिक्षलोकस्य रजःशब्दोऽन्तरिक्षलोकवाची 'लोका रजांस्युच्यन्त'
(नि० ४ । १६) इति यास्केनोक्तत्वात् । तस्य पूर्वे अर्धे पूर्वस्मिन्
भागे जनित्री उत्पन्ना सती गवां दिशां रश्मिणां वा केतुं प्राकृत
प्रकर्षेण करोति । यद्वा रजसो रजकस्याहः रजःशब्दो हर्षार्थी ।
'अस्तृगहनी रजसी उच्येत' (नि० ४ । १६) इति यास्केनोक्तत्वात् ।
तस्य पूर्वर्धे पूर्वस्मिन् भागे उपः काले गवां वाच्यां जनित्री जनयित्री

उत्पादयित्री उपाकाले खर्वेषां प्राणिनां वाचः स्फुरन्तीति प्रसिद्धम्॥
 यद्वा अन्त्यस्य कर्मसु स्थितस्य जन्तोः केतुं गमनागमनादिरूपं कर्म ।
 केतुरिति कर्मणाम् केतुः केतुरिति कर्मसु पाठान् प्राकृत प्रक-
 रणं करोति किञ्च पित्रोः पालयित्रयोर्द्यावापृथिव्योः उपस्था उपस्थे
 उत्तङ्गे अन्तरालप्रदेशे स्थित्वा उभा उभे द्यावापृथिव्यौ पृथन्ती स्व-
 तेजसा पूरयन्ती यद्वा उभा उभायोः पित्रोरिति सम्बन्धः वितरं वि-
 शिष्टतरं वरीयः उहतरं अतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा व्युप्रथते
 विशेषेणैव प्रख्याता भवति प्रकाशत इत्यर्थः । उश्नद्वोवधारणार्थः
 पादपूरणो वा मिताक्षरेष्वनर्थकाः कर्गमिद्वितीति चारकेनोक्त-
 त्वात् ॥ ५॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥

अथ पन्थी—

म०—एवेदेषा पुरुतमां दृशे कं नाजांमिं न

परि वृणक्ति जामिस् । अरेपसां तन्वा३

शाशदाना नार्भादीपते न महो विभाती ॥६॥

प०—एव । इत् । एषा । पुरुतमां । दृशे । कम् । न ।

अनामिम् । न । परि । वृणक्ति । जामिस् । अरेपसां । तन्वा ।

शाशदाना । न । अर्भात् । ईपते । न । महः । विभाती ॥ ६ ॥

भा०—एषोषा एवेत् इच्छब्द एवकारार्थः एवमेव इदानीं
 भासमानप्रकारेणैव पुरुतमा त्रिपुलतमा अत्यन्तविरहता सती अजामिं
 विजातीयं मनुष्यादिजातिं न परिवृणक्ति परितः सर्वतो न वर्जयति तथा
 जाभिंसजातीयं देवजातिं न परि वृणक्ति परिवर्जयति मनुष्यादिकं

देवादिकं च तदुपलक्षितं लोकद्वयं वा कात्स्न्येन प्रकाशयतीत्यर्थः ।
किमर्थमिति तदुच्यते—दृशे कं सुखेन सर्वेषां दर्शनाय सुखं यथा
भवति तथा सर्वान् दर्शयितुं वा किञ्च अरेपसा अपापया निमलया
तन्वा शरीरेण शाशदाना शाशद्यमाना । शाशदानः शाशद्यमानः
(नि ० ६ । १ ६) इति यास्कः । स्पष्टतां गच्छन्तीत्यर्थः विभाती
विशेषेण प्रकाशयन्ती सा अर्मादस्पात् पुत्रिकादेः सकाशाद्येषते न
गच्छति तमपि प्रकाशयति तथा महो महतो मेवादिः सकाशाद्येषते
न गच्छति तमपि प्रकाशयति पूर्वं लोकद्वयं प्रकाशयति इत्युक्तं
इदानीमस्मिंल्लोके परमाण्वादिपर्वतपर्यन्तं कृत्स्नं प्रकाशय-
तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी

म०—अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गतरुगिव
मनेये धनानाम् । जायेव पत्ये उशती
सुवासा उषा हसेव निरिणीते अप्सः ॥७॥

प०—अभ्राताऽव । पुंसः । एति । प्रतीची । गतऽरुगिव ।
मनेये । धनानाम् । जायाऽव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः
उषाः । हसाऽव । नि । रिणीते । अप्सः ॥७॥

भा०—अभ्रातेव भ्रातरहितेव पुंसः पित्रादीन् प्रतीची स्वकी-
यभानात् प्रतिनिवृत्तमुखी सती एति गच्छति यथा लोके भ्रातृ
रहिता योषित्स्वोचितवासोतङ्कारादिलाभाय पितृनेति । सति भ्रा-
तरि स एवोचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति तदभावात्पितर-
मेव प्राप्नोति । यद्वा सति स्वभ्रातरि स एव पितुः पिण्डदाना-
दिकं सन्तानकृत्यं करोति तस्याभावात्स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीन्
गच्छति तद्वदियमुषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय

स्वप्रकाशदानाय वा पितृभूतं सूर्यमभिमुख्येन गच्छति ।
 अयमेको दृष्टान्तः । तथा धनानां सनये गर्ताहनिव
 गर्तारोहिणीवेत्यपरो दृष्टान्तः । गर्त इति गृहनाम कृद्वरो गर्त इति
 तन्नामसु पाठात् । अग्नौचित्येन राजपुरुषैः न्यायनिर्णयमभिधाधि-
 श्ठितं स्थानमुच्यते तदारोहतीति गर्तारोहः यथा लोके काचिद्ग-
 तमवृत्ता योषिद्वनानां स्वकीयरिक्तानां सनये लाभाय गर्त-
 मागच्छति तां तु सध्या प्रियार्थं यदोषं रिक्तं लभते च दत्तैः
 सन्ताडय तदीयं धनं वितरन्ति तथेयमपि धनानां प्रीणनसाध-
 नानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानं आरो-
 हति देशविशेषाचारमपेक्ष्यैवं दृष्टान्तितम् । किञ्च पत्ये उपती काम
 यमाना सुवासा जायेव । अयमपरो दृष्टान्तः । यथाच लोके सुवा-
 सा दुकूजादिशोभनवसना सलंकृता पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिन-
 वस्त्रा सती स्नानानन्तरं शोभनवस्त्राभरणैः शोभमाना विशेषेण
 पतिं भोगाय काङ्क्षती तेन सह संकीडते तथेयमुपाः अतिनैशे-
 नान्यकारेणानुवृत्तत्वात् मलिनवस्त्राणि प्रभाते स्वतेजजानुवृत्तत्वात्
 सुवसना सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साकं संकीडमाना हस्तो व हस्तेन
 अप्सः दन्तस्थानीयानि रूपाणि नीलपीतादीनि बहू निरूप्यमाणानि
 पदार्थजातानि निरिणीते नित्ररां रिणीते गमयति प्रकाशयतीत्यर्थः ।
 यथा लोके काचिद्रमण्योऽथ योपिस्मितव्याजेन दन्तान्निवृणुते
 तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः अयं मन्त्रो निरुक्ते
 स्पष्टं व्याख्यातः अत्रावृत्तेन पुंसः पितृनेत्यभिमुखी सन्तानक-
 र्मणे पितृददानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाति एवाजा
 गर्तः सभास्थानुवृत्तातेः सत्यसंगरो भवति तं तत्र यापुत्रा याप-
 तिका सारोहति तां तत्रादौराग्नन्ति सा रिक्तं लभत इति । जा-
 येव पत्ये कामयमाना सुवासा अनुकालेषूपा हस्तेन दन्तान्नि-
 वृणुत (नि० ३।५) इति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

म०—स्वसा स्वमे ज्यायस्यै योनिमारैगपैत्यस्याः

प्रतिचक्ष्येव । व्युच्छन्ती रश्मिभिः सूर्यस्या-

अज्यङ्क्ते समनगा इव त्राः ॥ = ॥

प०—स्वसा । स्वमे । ज्यायस्यै । योनिम् । अरैक् । अप ।
एति । अस्याः । प्रतिचक्ष्या इव । विच्छन्ती । रश्मिभिः ।
सूर्यस्य । अञ्जि । अङ्क्ते । समनगाः इव । त्राः ॥ ८ ॥

भा०—स्वसा भग्निनीरुपा रात्रिः स्वस्ते भग्नित्वै उषसे कीदृ-
श्यै ज्यायस्यै यद्यपि एकस्मादेवान्तरिक्षादुत्पन्नत्वात् परस्परं
स्वसृभावः तथाप्यहं प्राथम्यात्तेजस्विन्या उषसो ज्यायस्त्वं स्व-
यमेव सरतीति वा स्वसा रात्रिः स्वस्ते ज्यायस्यै उक्तरीत्या
ज्येष्ठायै योनिं उत्पत्तिस्थानं अपररात्रत्वं अरैक् अरिचत् प्रा-
दात् रेचयतीत्यर्थः तथा च पूर्ववाङ्मातम् रात्र्युपसे योनिमारैगि-
ति (ऋ० १।११३।१) । दत्त्वा च अस्या उत्पन्नाया उषसः
प्रतिचक्ष्येव ज्ञापयित्वैव स्वयमपसृत्यैति गच्छति ज्यायस्यामा-
गतायां तस्यै स्वस्थानं दत्त्वा स्वयं तत्सन्निधौ स्थातुमनुचितमिति
विज्ञायैवापगच्छति इति भावः एवमुत्पन्नोषाः सूर्यस्य रश्मिभिर्यु-
च्छन्ती तमो विवासयन्ती अञ्जि व्यञ्जकं जगत् अङ्क्ते अनक्ति
प्रकाशयति किमिव समनगा इव सम्यगगमनहेतवः आपः समनाः
ताः गच्छन्तीति समनगाः विद्युतः वृाः वृाताः विद्युत्संघा इव यद्वा
सम्यगगमनाय गच्छन्तीति समनगाः सूर्यरश्मयः ते यथा अञ्जन्ते
जगत्प्रकाशयन्ति तथैत्यर्थः वृात इत्यत्र तकारलोपश्छान्दसः ॥ = ॥

म०—आसां पूर्वाभासहंपु स्वमृणामपरा पूर्वाभ
भ्येति पश्चात् । ताः प्रतनवन्नव्यसीर्नूनम-
स्ये रेवदुच्छन्तु सुदिना उपासः ॥ ६ ॥

प०—आणाम् । पूर्वाणाम् । अहंऽपु । स्वनृणाम् । अपरा ।
पूर्वाम् । अभि । एति । पश्चात् । ताः । प्रतनवत् ।
नव्यसीः । नूनम् । अस्मे इति । रेवत् । उच्छन्तु । सु-
दिनाः । उपासः ॥ ६ ॥

भा०—स्वसृणां परस्परं स्वसृभावमापशानां स्वयं सरस्तीनां
वा पूर्वासां पुरातनीनां आसामुपसां मध्ये अहमु अहःसु प्रतिदिनं
अपरा अन्या अग्रतन्मुषाः पूर्वा अतीतदिवससंवन्धिनीमुपसं पश्चात्
अनुपय अभ्येति अभितुल्यं गच्छति अग्यवधानेन गच्छतीत्यर्थः
सर्वेष्वहःसु गवमेवाभ्येति । नव्यसीः नवीयस्यः नवतरा आगामिन्यः
ता उपसः उपसोऽपि नूनं निश्चयं प्रतनवत् पुरातन्य इव सुदिनाः
शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिवसमुवा वा सत्यः अस्मे
अस्माकं रेवत् बहुधनविशिष्टं यथा भवति यथा उच्छन्तु प्रकाशयन्तु
पूर्वतन्यो यथौच्छत् तथा आगामिन्योऽपि उच्छन्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ दशमी

म०—प्रबोधयोषः पृणतो मधोन्यबुध्यमानाः पृणयः
ससन्तु । रेवदुच्छ मयवद्भ्यो मधोनि रेव-
त्त्वोत्रे संनृते जास्यन्ती ॥ १० ॥ ८ ॥

प—प्र । बोधय । उषः । पृणतः । मघोनि । अनुध्यमानाः ।
पणयः । ससन्तु । रेवत् । उच्छ । मघवद्भ्यः । मघोनि ।
रेवत् । स्तोत्रे । स्मृते । जरयन्ती ॥ १० ॥ ८ ॥

भा०—हे मघोनि मघवति अस्मभ्यं दातव्यैर्वहुभिर्धनैस्तद्वति
उषः हे उषोदेवि पृणतः हविःप्रदानस्मान्यजमानान् प्रबोधय प्रज्ञा-
पथं प्रतिबुद्धान् कुह किञ्च पणयः व्ययासहिष्णवो वणिजः पणिव-
ग्भवतीति (नि० २ । १७) यास्कः । पणय इति लुब्धका अनुध्यमानाः
यागादीनकुर्वाणः अदानशीलाः अस्मच्छत्रवः ससन्तु स्वपन्तु दीर्घ-
निद्रा भवन्तु प्रियन्तामित्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरं 'ससन्तु त्वा
अरातयो बोधन्तु शूर रातयः' (ऋ० १ । २६ । ४) इति । किञ्च
हे मघोनि अस्मद्वत्सहविर्भिस्तद्वति हे उषः मघवद्भ्यः
हविलैक्षण्यवद्भ्यो यजमानेभ्यः तेषामर्थं रेवत् धनवत्
समृद्धिमत् उच्छ विभ.हि किञ्च हे स्मृते सुष्ठु मनुष्याणां
नेत्रि देवि जरयन्ती सर्वप्राणिनः क्षपयन्ती त्वं स्तोत्रे स्तुति-
कर्त्रे यजमानाय त्वर्थं रेवद्धनवत् समृद्धयर्थं उच्छेति शेषः ॥१०॥

इति द्वितीयस्य प्रथमोऽष्टमो वर्गः ॥८॥

अथैकादशी—

म०—अवेयमश्वैद्यवतिः पुरस्ताद्युक्ते गवामरुणा-
नामनीकम् । वि नूनमुच्छादसति प्रकेतुर्गृहं
गृहमुपतिष्ठाते अग्निः ॥११॥

प०—अव । इयम् । अश्वैताद्यवतिः । पुरस्तात् । युक्ते । गवाम् ।

अरुणानाम् । अनीकम् । वि । नूनम् । उच्छ्वात् । असति ।
प्र । केतुः । गृहम् ऽगृहम् । उप । तिष्ठते । अग्निः ॥११॥

भा०—इयमुपाः युजतिः यौवनोपेता योषित्स्थानीया यद्वा
सर्वेषु भावेषु मिश्रयन्ती पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि अवाश्वैत् अत्य-
र्थमागच्छति वर्धते वा अत्रावशब्दो विनिग्रहार्थीयः न्यवे
विनिग्रहार्थीयाविति (नै० १ । ३) यास्केनोक्तत्वात् । तत्कथमव-
गम्यत इति तत्राह—इयं अरुणानां अरुणवर्णानां गवां प्रसिद्धा-
नामेतन्नामकानामश्वानां वा अनीकं समूहं युक्ते रथे योजयति
'अरुणयो गाव उपसां, श्यावाः सवितुरि' ति (नै० १ । १५)
यथा लोके वाहनसन्नाहं दृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तत्राप्यरुणरश्मी-
नामश्वानां दर्शनानुषा आगच्छतीत्यध्यवसीयते यद्वा अरुणानां
रश्मीनां समूहं युक्ते तथा नूनं निश्चयं एषा व्युच्छात् तमो
विवर्जयिष्यति यत इयं गा युनक्ति अत एव कारणात् । यथा
लोकेश्वसन्नाहं दृष्ट्वादयोनुमीयते तथात्रापीत्यर्थः । तादृशी सा
असति असत्प्राये नीरूपे अन्तरिक्षे अतिरोधायकत्वादशोभते
तमसि वा केतुः केतुस्थानीया ज्ञापयित्री प्रकर्षेण विविधं भासत
इति शेषः उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः यद्वा असति तमो
रूपेन्धकारे प्रकेतुः प्रकर्षेण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युच्छादिति
पूर्वज्ञान्वयः तस्मिन् काले अग्निः आहवनीयादिरूपो गृहं गृहं
सर्वयजमानगृहं अग्निहोत्राद्यर्थमुपतिष्ठते दीप्यत इत्यर्थः ॥११॥

अथ द्वादशी-

म०—उत्ते वयं शिवदसतेरपत्तन्नरश्च ये पितुभाजो
व्युष्टौ । अमा सते वहसि भुरि वाममुषो
देवि दाशुषे मर्त्याय ॥१२॥

प०—उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपतन् नरः । च ।
ये । पितुऽमाऽजः । विऽउष्ट्रौ । अमा । सते । वहसि । भूरि ।
वामम् । उषः । देवि । दाशुषं । मर्त्याय ॥ १२ ॥

भा०—ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चित् गमनवन्तः पक्षिणोऽपि
चिदित्येषोऽपिशब्दार्थः निपातानामनेकार्थत्वात् उच्चावचेष्वर्थेषु निप-
तन्तीति (नि० १ । ४) यास्कनोक्तत्वात् वसतेर्निवासस्थानाग्नीडादेस्तु
ऊर्ध्वं अपतन् पतन्ति पूर्ववाक्ये गृहं गृह्युपतिष्ठाते अग्निरित्युक्त्वा-
त्तदपेक्षयापिशब्दः किंच नरश्च मनुष्याश्च पितुभाजः अन्नवन्त अन्नार्थिनः
कृषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थमुत् उमुखाः अपतन्
गच्छन्ति तथा च मन्त्रान्तरं—‘पद्वितीयत उत्पातयति पक्षिणः’ (अ०
१ । ४२ । ५) इति एवं व्युष्टौ सत्यां हे देवि देवनशीले उषोदेवते
अमा गृहे देवयजनाख्ये सते तिष्ठते यजमानाय तदर्थं अमेति गृहनाम
अमा दम इति तन्नामसु पठितत्वात् । यद्वा अमासहृद्यमानेनाग्निना
सह निवसते यजमानाय अमा वसेतामित्यादौ सहार्थं प्रयोगात् म-
र्त्याय मनुष्याय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय भूरिवामं बहु शोभनं
धनं वहसि प्रापयसि ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशी—

म०—अस्तोद्वं स्तोम्या ब्रह्मणा मेवीवृधध्वसु-

शतीरुपासः । युष्माकं देवीस्वसा सनेम

सहमिणं च शतिनं च वाजम् ॥ १३ ॥

प०—अस्तोद्वम् । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे । अवीवृधध्वसु ।
उशतीः । उषसः । युष्माकम् । देवीः । अवसा । सनेम ।
सहमिणम् । च । शतिनम् । च । वाजम् ॥ १३ ॥

॥०—एवं सूक्तद्वयोक्तरीत्या बहुधा रतुत्वा तां च रतुतिं अनया निवेदयित्वा स्वाभीष्टं प्रार्थयते हे स्तोम्याः स्तोम स्तोत्रं तदहन्तीति स्तोम्याः स्तुत्यर्हाः उपसः यतोयूयं तादृश्यः अतो मे मत्स्वभूतेन ग्रहणा सूक्तद्वयगतमन्त्ररूपेण स्तोत्रेणारतोद्वं रतुता भवत किं च हे उपासः उपसः उशती स्तोतृनस्मान् अरमत्समृद्धि वा कामयमाना यूयं अवीवृथध्वं अरमान्प्रवर्धयत किंच हे देवीः देव्यो देवनशीलाः युष्माकं श्रवसा युष्मत्संवन्धिना रक्षणेन वयं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं अभीष्टं धनं सनेम लभेमहि तथा शतिनं च वाजं शतसंख्याकं अपरिमितं धनं सनेम युष्मत्कृतेन शतसहस्रपरिमितधनादिरक्षणेन वयमपि अर्थिभ्यः सहस्रपरिमितस्य धनस्य सनितारो भवेमेत्यर्थः ॥ १३ ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥

पंचविंशत्युत्तरशततमं सूक्तम्

(संग्रहे त्रयोदशं सूक्तम्)

प्राता रत्नमिति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं काक्षीवतम् । दानस्य स्तूयमानत्वाद्दानदेवत्यं या तेनोच्यते सा देवतेति परिभाषितत्वात् (अनु० २।५।) तैष्टुभं उप इत्यादिके द्वे जगत्पौ । प्राता रत्नं सप्त स्वनयस्य दानस्तुतिरुपजगत्यादित्यनुक्रमणिका ।

तत्र प्रथमा

म०—प्राता रत्नं प्रातरित्वा दधाति तं चिकित्वा-
न्प्रेतिगृह्या नि धत्ते । तेन प्रजां वर्धयमान-
आयुः रायस्पोषेण सचते सुवीरः ॥१॥

प० प्रातरिति । रत्नम् । प्रातःऽऽत्वा । दधाति । तम् ।
भिकित्वान् । प्रातिऽगृह्य । नि । धत्ते । तेन । प्रजाम् ।
वर्धयमानः । आयुः । रायः । प० प०णे । सचते । सुऽवीरः ॥१॥

भा०—अलेतिहासमाचक्षते—दैर्घ्यतमसः कक्षीवाभ्याम ऋषिः
ब्रह्मचर्यं चरिष्यन् वेदाभ्यासाय गुरुकुले चिरकालमुषित्वा वेदान् सम्य-
गधीत्य ब्रतानि च चरित्वा तेनानुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति प्रयास्यन्
मध्ये मार्गे राज्ञौ विश्रान्तः प्रभाते भावयज्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजा
अनुचरैः सह संक्रीडमानोऽकस्मात्कक्षीवतोऽन्तिकमाससाद स च
रभसा प्रतिबुद्धः सहस्रोत्तस्यौ तं च राजा पाणिं गृहीत्वा स्वकीयमा-
सनमुपवेश्यास्य सौन्दर्यमवगत्य स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ भगवन्
कस्य पुत्रः किं नामा त्वमिति स च पृष्टो मातरं पितरं च खवृन्तान्तं
आचक्षत् स च राजा संभाव्य इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्या-
स्मै मधुपर्कमारचय्य वस्त्रमाल्यादिभिः पूजयित्वा सरथा दशकन्याः
शतं निष्कानश्वशतं पुंगवानां शतं गवां षष्ठ्युत्तरसहस्रं पुनरेकादश-
रथाश्च प्रादात् स च सर्वमनुक्रमेण प्रतिगृह्य दौर्घ्यतमसोऽन्तिकमागत्य
तस्मै प्रादर्शयत् । ननु कस्यानामाश्वबन्धनीरज्जुस्तद्वान् कक्षीवान्
अश्वबन्धनं च राज्ञ एवोचितं अतोऽस्य राजन्यत्वात् प्रतिग्रहो नोप-
पद्यते—“याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः” (मनु० १०।७६)
इति स्मरणात् तस्माद्ब्राह्मणस्यैवाधिकारो ननु क्षत्रियस्येति नैष दोषः
यद्यप्यसौ कर्लिगाख्यस्य राज्ञः पुत्रः तथापि तेन कलिङ्गेन स्वयं वृद्धत्वाद्
पत्योत्पादनाय सामर्थ्यमलभमानेन तदुत्पादनाय यावितो दीर्घतमा
ऋषिः उशिग्नामिकां अपत्योत्पादनाय प्रेषितया राजमहिष्यतिजस्टेन
महर्षिणा सह रत्नं लज्जमानया स्ववस्त्राभरणैरलंकृत्य स्वप्रतिनिधित्वेन
प्रेषितामुशिग्नामिकां योषितं दासीमित्यवगत्य मन्त्रपूतेन जलेनाभि-
षिच्य ऋषिपुत्रीं कृत्वा तया सह रेमे । तदुत्पन्नः कक्षीवाभ्याम ऋषिः ।

एतत्सर्वमस्माभिः पूर्वाध्याये नासत्याभ्यामित्यत्र (श्रु० १।११६)
 सूक्ते विस्तरेण प्रतिपादितम् । अतोस्य कृत्रियसंबन्धात्कक्षीवानिति
 नामोपपन्नम् । दीर्घतमसः परमर्षैरुत्पन्नत्वेन ब्राह्मणत्वात्प्रतिग्रहोऽप्यु-
 पपन्न एव ॥ इदमादिसूक्तद्वयं खनयस्य राज्ञो दानप्रशंसाख्यानप्रति-
 पादकम् । तन्वनुकमण्यां खनयस्य दानस्तुतिरिति दानतुष्टो भाव-
 यज्यं तुष्टावेति चोभयत्र स्तोतव्यं भिन्नमेवानुगम्यत इति उच्यते—
 उत्तरसूक्तस्य प्रथमायामृचि अधिष्ठितो भाव्यस्येति दातुर्भावयज्य
 स्य श्रूयमाणत्वात् तत्प्रार्थस्यमुपजोष्य पृथगुपात्तमावस्तुतस्तु पितु
 नर्मिना पुत्रस्य व्यवहर्तव्यत्वात् तथा आरुद्रास इत्यादौ बहुशः प्रयोग-
 दर्शनात् खनयेन दत्ता इति तत्रैव सूक्ते खनयस्यापि श्रूयमाणत्वाच्चो-
 भयत्रापि दातृप्रतिग्रहीत्रोरेकत्वेनैकमेव दानप्रशंसारूपमाख्यानमिति
 प्रसिद्धम् । स च कक्षीवानानीतं सर्वं पितुर्निवेदयन् परोक्षेणैव दान-
 प्रकारं प्रशंसति खनयो नाम राजा प्रातरित्वा प्रातरेवात्मनः सका-
 शमागतः सन् रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातः प्रभातकाले दध्याति
 अस्मत्सन्निधौ स्थापयति ददाति तं स्थापितं सर्वं विकित्वान् चेत-
 नावान् अदुष्टमित्यवगतवान् प्रतिगृह्य स्वीकृत्य निधत्ते पितुः समीपे
 स्थापयति अनन्तरं तेन दत्तेन निष्कादिना प्रजां पुत्रभृत्यादिरूपां
 वर्धयमानः पोषयन् आयुर्जीवितं च वर्धयन् सुवीरः शोभनैः वीरैः
 पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् रायस्पोषेण धनानां पुनः पुनर्वर्धनेन
 सचतेऽसौ राजा संगच्छतामिति तव दातुराशिषं प्रार्थयते ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

म०—सुगुरसः सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो
 दधाति । यस्त्वायन्तं वमुना प्रातरित्वो
 मुनीजयेवं पदिमुत्सिनाति ॥ २ ॥

प०—सुगुः । अमत् । सुहिरण्यः । सुश्वः । बृहत् । अस्मै ।

वयः । इन्द्रो दधाति । यः । त्वा । आऽयन्तम् । वसुना ।
प्रातः । उह्यते । मुक्षीजया उह्यते । पदिम् । उत् । उमिनाति । ॥२॥

भा०—अत्र कक्षीवतः पिता आनीतेन धनेन संतुष्टो राजानं बहु-
प्रकारेणाशास्ते असौ स्वन्धो राजा सुगुरसत् शोभनैर्बहुभिर्गोभिः तद्वान्
भवतु तथा सुहिरण्यः सुष्ठु हितरमणीयैर्धनैस्तद्वान् भवतु तथा स्वश्वः
शोभनैरश्वैस्तद्वान् सन् अस्मै राज्ञे प्रदात्रे बृहत् प्रभूतं वयः अन्नमिन्द्रः
परमेश्वरो धर्मदेवतादधाति दधातु ददातु यतोऽयं राजा अस्मै गोहिर-
ण्याश्वाक्षानि बहुसंख्याकानि दत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थनोचितैव
कस्येयमाशीरिति स उच्यते यः यो राजा हे प्रातरित्वः प्रातरागामिन्न
तिथे पुत्र आयन्तं गुरुकुलादागतं पदि पथिकं यदृच्छया गन्तारं त्वां
वसुना अन्नसाधनेन गवादिधनेनोत्तिनाति गमनतः उत्कृष्टं बध्नाति
गतिं निरुणद्धीत्यर्थः प्रतिबन्धे दृष्टान्त उच्यते मुक्षीजयेव पदिम् । मुच्य-
माना सती बन्धनं जनयतीति मुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबन्धनी रज्जुः तथा
पाशको यथा पदिं गन्तारं मृगपक्ष्यादिकं उत्तिनाति बध्नाति तथा मया
अननुज्ञातमपि त्वां गमनं प्रतिबध्य गवादीष्टदानादिना यो राजा तोष-
यति स एवं भवत्विति । पदिरिति पदं व्याचक्षाणेन यास्केन तदुदा-
हरणायार्थमन्त्रो व्याख्यातः (नि० ५ । १६) 'सुगुर्भवति सुहिरण्यः *
स्वश्वो महच्छास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वायन्तमन्नेन प्रातरागामिन्न-
तिथे मुक्षीजयेव पदिमुत्तिनाति कुमारो मुक्षीजा मोचनाच्च शयनाच्च
ततनाच्चे'ति ॥ २ ॥

अथ तृतीया—

म०—आयमद्य सुकृतं प्रातरच्छन्निष्टेः पुत्रं वसु-
मता रथेन । अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य

* सुहिरण्य... शयनाच्च इति पाठो मेषसंस्थे नास्ति ।

क्षयद्वीरं वर्धय सूनृताभिः ॥ ३ ॥

प०—आयम् । अय । सुऽकृतम् । प्रातः । इच्छन् । इष्टेः ।
पुत्रम् । वसुऽवता । रथेन । अशोः । सुतम् । पायय । मत्स-
रः । क्षयन्ऽवीरम् । वर्धय । सूनृताभिः ॥ ३ ॥

भा०—प्रातः पूर्वेषुः प्रभातकालेऽयं धनं दत्तवान् इति नैव काले
सुकृतं शोभनस्य कर्तारं त्वां इच्छन्प्राप्तुमिच्छन् कदा द्रष्टवामीति
कामयमानोऽहं अद्यास्मिन् दिने इदानीं आर्यं प्राप्तोऽस्मि अत्र यद्यपि
केवलं प्रातरित्थं श्रुतं न पूर्वेषुरिति तथापि अद्यायमित्युक्तत्वादर्थ-
त्पूर्वेषुः प्रतरिति गम्यते । कीदृशं इष्टेः । इष्टस्येष्टसाधनस्य
यागस्य वा पुत्रं पुरु त्रातारं 'पुत्रः पुरु आयत' इति (नि० २।११)
यास्कः । कर्तारमित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते वसुमता
रथेन समृद्धधनवता रथेन साधनेन यद्वा तेन सहेति सहाय्ये
तृतीया किं च तदानीं तेन समृद्धेन धनेनाशोः अंशुमतः
वह्नीरूपस्य मत्सरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य 'मत्सरः सोमो
मन्दतेऽस्तृप्तिकर्मण' (नि० २।५) इति निरुक्तम् । तस्य सुतं
अभिषुतं रसं पायय आत्मानं पायय इष्टसाधनं 'सोमयागं कु-
र्वित्वर्थः । कृत्वा च क्षयद्वीरं क्षियन्तो निवसन्तो वीराः पुत्र-
भृत्यादयो यत्नं तं तादृशं त्वदिष्टसाधनबहुधनप्रदातारं सूनृताभिः
प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः वर्धय समृद्धं कुरु पुत्रभृत्यादिद्वीरैः
यथा प्रवृद्धो भवति तथा कामयस्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी—

म०—उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानं च यक्ष्य-

माणं च धेनवः । पृणन्तं च पपुंरिं च श्रव-
स्यवो घृतस्य धारा उप यन्ति विश्वतः ॥ ४ ॥

प०—उप । क्षरन्ति । सिन्धवः । मयः सुभुवः । ईजानम् । च ।
यक्ष्यमाणम् । च । धेनवः । प्रणन्तम् । च । पपुंरिम् । च ।
श्रवस्यवः । घृतस्य । धाराः । उप । यन्ति । विश्वतः ॥ ४ ॥

भा०—पूर्वस्यामृच्यानीतेन धनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तम् ।
तमेव सोमयागं फलप्रदर्शनेन स्तौति । सिन्धवः स्यन्दनशीलाः
प्रसुवत्ययोधराः । सिन्धुः स्यन्दनादिति (नि० । ६ । २६) यास्कः
मयोभुवः सुखस्य भावयित्रयः । मय इति सुखनाम मयः स्यू-
मकमिति तन्नामसु पाठात् धेनवः प्रीणयित्रयो गावः ईजानं
सोमयागं अनुतिष्ठन्तं तथा यक्ष्यमाणं यक्ष्य इति प्रणतिं कुर्व-
न्तं च । न केवलमीजानं अपि तु यक्ष्य इत्यध्यवसितवन्तमपि
उप उपेत्य क्षरन्ति स्ववन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः । न च पूर्वस्यामृचि-
सोमं पिबेत्युक्तत्वात्सर्वेषां सोमयागानां अग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टो-
मस्य प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्ग एव फल-
त्वेन श्रुतः न गवादिकमिति वाच्यम् स्वर्गवद्गवादिकामनयापि
सोमयागस्य कतुं शक्यत्वाच्च केवलं सोमयागमनुतिष्ठतामेव
महत्फले अपि तु सुकृतसाधनानि कर्मान्तराणि अधितिष्ठता-
मपि महत्फलमस्येवेति दर्शयति—पृणन्तं पितृन्प्रीणयन्तं पपुंरिं
प्रीणनशीलं इष्टदातारं प्राणिनः सर्वदा प्रीणयन्तं च पुरुषं श्रव-
स्यवोऽन्नमिच्छन्त्यः अन्नसमृद्धिहेतवो घृतस्य धाराः सदा घृत-
कुल्या विश्वतः सर्वतः उप उपेत्य यन्ति व्याप्नुवन्ति प्रीणयन्ती-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

म--नाकस्य पृष्ठे अधितीष्ठति श्रितो यः पृणाति
 स ह देवेषु गच्छति । तस्मा आपो घृतम-
 र्षन्ति सिन्धवस्तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते
 सदा ॥ ५ ॥

प०...नाकस्य । पृष्ठे । अधि । तिष्ठति । श्रितः । यः । पृणाति
 सः । ह । देवेषु । गच्छति । तस्मै । आपः । घृतम् । अर्षन्ति ।
 सिन्धवः । तस्मै । इयम् । दक्षिणा । पिन्वते । सदा ॥ ५ ॥

भा०—सोमयागप्रशंसाप्रसंगेन सामान्यतो दानमेतदादिभिस्त्रिभिः
 प्रशंसति यद्वा सोमरयैव स्तुतत्वाद्दक्षिणाशब्दस्य याग एव
 प्रसिद्धत्वाच्चासूक्तपरिसमाप्तेः सोमयाग एव प्रस्तूयते । यः यो
 मर्त्यः पृणाति हविरादिदानेन देवादीन् प्रीणाति स नाकस्य
 कमिति सुखनाम तद्विरुद्धमकं न विद्यते अकं दुःखं तत्साधनं
 पापं चेति नाको द्युलोकः तथा श्रूयते—न वा अमुं लोकं
 जग्मुषे किञ्च नाकमिति (नि० २ । १४) तस्य पृष्ठे उन्नते उप-
 रिदेशे श्रितः सन्नध्यधिकं आकल्पान्तं तिष्ठति यद्वा अधिति-
 ष्ठति अधिष्ठात्र प्रमुखो भूत्वा तिष्ठति । न केवलं स्वर्गाश्रयणं
 किन्तु देवेषु मध्ये गच्छति वर्तते स्वयमेव देवो भवतीत्यर्थः ।
 हेति प्रसिद्धौ तस्मै प्रीणयित्रे पुरुषाय सिन्धवः स्यन्दनशीलाः
 आपः घृतं तेजोवत्सारं अर्षन्ति गच्छन्ति रसवत्यो भवन्ती-
 त्यर्थः । किं चेयं भूमिरपि दक्षिणा सस्यादिफलसंपादनदक्षा
 सती सदा सर्वकालं पिन्वते सेचयति तोषयतीत्यर्थः । दातुः जीव-
 नसाधानान्नोदकानि रुचिराणि समृद्धानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी—

म०—दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा दक्षिणावतां

दिवि सूर्यासः । दक्षिणावन्त अमृतं भजन्ते

दक्षिणावन्तः प्रतिरन्त आयुः ॥ ६ ॥

प७—दक्षिणावताम् । इत् । इमानि । चित्रा । दक्षिणा-
वताम् । दिवि । सूर्यासः । दक्षिणावन्तः । अमृतम् । भजन्ते ।
दक्षिणावन्तः । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ६ ॥

भा०—दक्षिणावतां बहुविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातृणाम् ।
इच्छुब्द एवकारार्थः तेषामेवार्थे इमानि भूमौ दृश्यमानानि चित्राणि
चायनीयानि स्रक्चन्दनमणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि समृद्धानि
भवन्तीति शेषः । किंच दक्षिणावतामेव दिवि द्युलोके सूर्यासः सूर्य-
सम्बन्धिनो लोकाः तदनुगृहीता भोगा वा समृद्धा भवन्ति किं च
दक्षिणावन्त एव अमृतं जरामरणरहितं स्थानं भजन्ते सेवन्ते यद्वा
दानेनापहतपाप्मान आत्मानं विदित्वा अमृतमविनाशं मोक्षं भजन्ते
प्राप्नुवन्ति यज्ञेन दानेनेति श्रुतेः । किं च दक्षिणावन्त एव आयुः
प्रतिरन्ते अतिदीर्घमायुष्यं लभन्ते वर्धयन्ति प्र पूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः
इदिति सर्वत्र संबध्यते ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी—

म०—मापृणन्तो दुरितमेन आरन्मा जारिषुः सूरयः

सुव्रतासः । अन्यस्तेषां परिधिरस्तु कश्चिद-

पृणन्तमभि सं यन्तु शोकाः ॥ ७ ॥

ष०—मा । पृणन्तः । दुःइतम् । एनः । आ । अरन् । मा ।

जा॒रि॒षुः । सू॒रयः । सु॒व्र॒तासः । अ॒न्यः । त॒षाम् । परि॒ऽधिः ।
 अ॒स्तु । कः । चि॒त् । अ॒पृ॒णन्तम् । अ॒भि । स॒म् । य॒न्तु ।
 शो॒काः ॥ ७ ॥ १० ॥

भा०—अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दानं प्रशंसितुमाह—पृणन्तो देवा-
 दीन्हविरादिना प्रीणयन्तः सन्तः दुरितं दुष्टं यथा भवति तथा
 प्राप्तं दुःखं एनः तत्साधनं पापं च मारन् मा प्राप्नुवन् न केवलं
 दातार एव अपि तु सूरयः देवानां स्तोतारो विद्वांसो मा जारिषुः
 जरया न जीर्णा भवेयुः तथा सुव्रतासः शोभनकृच्छ्रचान्द्रोयणादि-
 नियमवन्तोऽपि मा जारिषुः तर्ह्येषामन्यो जनः क इति स उच्यते
 तेषां दातृणां स्तोतृणां वान्यः तेभ्योऽन्यो यः कोऽपि पुरुषः परिधिः
 पापस्य परितो धारकोऽस्तु । यद्वा अन्यो यः कश्चन पापदेवः तेषां
 परिधिः परिधिस्थानीयो व्यवधायकोऽस्तु यथाग्नेः परिधिः स्वयं
 रक्षःप्रभृतिभिर्वाध्यमानः स्वान्तर्हितमग्निं रक्षति तद्वत् अथवा
 अन्यो धर्मविशेषस्तेषां परिधिः परिधानमस्तु कवच
 स्थानीयोऽस्तु तर्हि किं प्राप्नुयुरिति उच्यते अपृणन्त
 देवादीनप्रीणयन्तं अदातारं शोकाः चित्तपीडाः तत्साधनाः
 पाप्मानः अभि अभि सुखं संयन्तु सम्यक् प्राप्नुवन्तु ।
 वयं सुखिनो भवेमेत्यर्थः । अत्र * यद्यपि सामान्येन दानमार्त्रं
 स्तूयते तथाप्यस्य सूक्तस्य स्वनयदानस्तुतिरूपत्वाद्दुःखानि मा
 यन्तिवत्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥

* (अत्र यन्तिवत्यर्थः) इति तैत्तिरीयस्येति नामित ।

चतुःपञ्चाशदुत्तरशततमं सूक्तम्

(संग्रहे चतुर्दशं सूक्तम्)

विष्णोर्नुकमिति षडृचं पञ्चदशं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभं वैष्ण-
वम् अत्रानुक्रमणिका—विष्णोः षड्वैष्णवं हीति । आभिलष-
डहेषूक्त्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छावाकस्य स्तोमातिशंसनार्थं
इदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तम् । स्तोमे वर्धमान इति खण्डे
सूत्रितम् विष्णोर्नुकमिति सूक्ते परोमात्रयेत्यच्छावाकः (आ० ७।६)
इति तथा तृतीयसवने सोमातिरेके उत्तरोत्तरसंस्थोपशान्तव्या
अतिरात्रान्ततोप्यतिरिक्ते तदर्थमेवशस्त्रमुपजनयितव्यम् । तन्नैतदेव
सूक्तं सोमातिरेक इति खण्डे सूत्रितम्—महां इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नु-
कमिति (आ० ६ । ७) । आग्निमारुतशस्त्रे आद्या विनि-
युक्ता अथ यथेतमिति खण्डे सूत्रितम्—‘विष्णोर्न कं वीर्याणि
प्रवोचं तन्तुं तन्वव्रजसो भानुमन्विहि’ (आ० ५।२०) इति ॥

सैषा प्रथमा—

म०—विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि

विममे रजांसि । यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं

विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १ ॥

प०—विष्णोः । नु । कम् । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यः
पार्थिवानि । वि०ममे । रजांसि । यः । अस्कभायत् । उत् । स्त-
रम् । सधस्थम् । वि०चक्रमाणः । त्रेधा । उरुगायः ॥ १ ॥

भा०—हे नराः विष्णोर्व्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीर-

कर्माणि नुकं अतिशीघ्रं प्रवोचं प्रब्रवीमि । अत्र यद्यपि नु कमिति पदद्वयं तथापि यास्कैः (नै० ३ । १२) नवोत्तराणि पदानि-
 त्युक्तत्वात् शाखान्तरे एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवाथै नु कमिति पदद्वयम् । कानि तानीति तत्राह—यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि रंजनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयामि-
 मानीनि अग्निवाय्वादित्यरूपाणि रजांसि विममे विशेषेण निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः तथा च मन्वान्तरं—
 'यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः' (ऋ० १ । १०८ । ६) इति । तैत्तिरीयेऽपि—योस्यां पृथिव्यां अस्यायुषेत्युपक्रम्य यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामिति (तै० सं० १ । २ । १२ । १) तस्माल्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवा-
 च्यत्वम् । किञ्च यश्च विष्णुरुत्तरं उद्गततरं अतिविस्तीर्णं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतं अन्तरिक्षं अस्कमायत् तेषा-
 माधारत्वेन स्तम्भितवान् निर्मितवानित्यर्थः । अनेनान्तरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति यद्वा यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान् विममे विविधं निर्मितवान् । रजःशब्दो लोकवाची 'लोका रजांस्यु-
 च्यन्त' इति यास्कैःनोक्तत्वात् । किं च यश्च उत्तरं उद्गततरं उत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरा-
 दिलोकसप्तकं अस्कमायत् स्कम्भितवान् सृष्टवानित्यर्थः स्कम्भेः स्तम्भुस्तुम्भवति विहितस्य श्नः छन्दसि शायजपीति व्यत्ययेन शायजादेशः । अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान्विममे भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भूम्यामुपार्जितकर्मभोगा-
 र्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वं किं च यश्चोत्तरमुत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतं अपुनरावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वं सधस्थं उपासकानां सहस्थानं सत्यलोकं अस्कमायत् स्कम्भितवान् भुवं स्थापितवा-

नित्यर्थः । किं कुर्वन् वेधा विचक्रमाणः विचारं स्वसृष्टान् लोकान् विविधं क्रममाणः विष्णोस्त्रेधा क्रमणं 'इदं विष्णुर्विचक्रमे' (आ० १ । २२ । १७) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं अत एवोरुगायः उरुमिमर्हद्भिर्गीयमानः अतिप्रभूतं गीयमानो वा य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचम् ॥ १ ॥

तृतीयसवने सोमातिरेक एव शस्त्रमुपजनयितव्यं तत्र प्रतद्वित्ययमनुरूपस्तृचः । सोमातिरेक इति खण्डे सूत्रितम् (आ० ६ । ७) प्र तद्विष्णुस्तवते वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपाविति । वाजपेयेनाधिपत्यकाम इति खण्डे सूत्रितम् (आ० ६ । ६) प्रतत्ते अद्य शिपिविष्टनाम प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येणेति ॥

तत्र प्रथमा सूक्ते द्वितीयैषा—

म०—प्रतद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः
कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधि
क्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २ ॥

प०—प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः
कुचरः । गिरिष्ठाः । यस्य । उरुषु । त्रिषु । विक्रमणेषु ।
अधि । क्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥ २ ॥

आ०—यस्येति । वक्ष्यमाणत्वात्स इत्यवगम्यते । स महानुभावो विष्णुः वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण प्रस्तवते प्रकर्षेण स्तूयते सर्वैः । कर्मणि व्यत्ययेन शप् । वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः—मृगो न सिंहादिरिव यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहो भीमा भीतिजनकः कुचरः कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगन्ता वा गिरिष्ठाः पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्वायी सर्वैः स्तूयते । अस्मिन्नर्थे निरुक्तं 'मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः मृग इव

भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो विभ्यत्य-
 स्वाद्भीष्मोप्येतसादेव कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेदे-
 वतामिधानं कायं न चरतीति गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः
 पर्वतः समुद्गणीर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः
 प्रीणातेर्वेति (नि१-२०) । तद्वदयमपि मृगः अन्वेष्टा शत्रूणां
 भीमः भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराद्भीतिः
 'भीषास्माद्भातः पवते' (तै-आ- ८ । ८ । १) इत्यादिश्रुतिषु
 प्रसिद्धा । किं च कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु
 भूमिषु लोकत्रयेषु संचारी वा तथा गिरिष्ठाः गिरिवदुच्छृत-
 लोकस्थायी । यद्वा गिरिमन्त्रादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः
 ईदृशोयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच यस्य विष्णोरुरुषु विस्तीर्णेषु
 त्रिषु त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि
 भुवनानि भूतजातानि अधि क्षियन्ति आश्रित्य निवसन्ति स
 विष्णुः स्तूयते ॥ २ ॥

अथ तृतीया—

म०—प्र विष्णावे शूषमेतु मन्म गिरिक्षेत उरुगायाय
 वृष्णे । य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे
 त्रिभिरिपदेभिः ॥ ३ ॥

प०—प्र । विष्णावे । शूषम् । एतु । मन्म । गिरिऽक्षिते । उरु
 गायाय । वृष्णे । यः । इदम् । दीर्घम् । प्रयतम् । सधऽ
 स्थम् । एकः । विऽममे । त्रिऽभिः । इत् । पदेभिः ॥ ३ ॥

भा०—विष्णावे सर्वव्यापकाय शूषं अस्मत्कृत्यादिजन्यं बलं
 सहत्वं मन्म मननं स्तोत्रमननीयं शूषं बलं वा त्रिषुमेतु प्राप्नोतु । कर्मणः

सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । कीदृशाय गिरिक्षिते वाचि गिरिचटुः प्रत-
प्रदेशे वा तिष्ठते उरुगायाय बहुभिर्गीयमानाय वृष्णे वर्षिजे कामानां
एवं महानुभावं शूषं प्राप्नोतु । कोस्य विशेष इति उच्यते—यो
विष्णुरिन्द्रप्रसिद्धं दृश्यमानं दीर्घं अतिविस्तृतं प्रयतं नियतं सधस्थं सह-
स्थानं लोकत्रयं एक इत् एक एव अद्वितीयः सन् त्रिभिः पदेभिः
पादैर्विममे विशेषेण निर्मितवान् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी—

म०—यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा
स्वधया मदन्ति । य उ त्रिधातु पृथिवीमुत
द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

प०—यस्य । त्री । पूर्णा । मधुना । पदानि । अक्षीयमाणा ।
स्वधया । मदन्ति । यः । ऊँ३इति । त्रि३धातु । पृथिवीम् ।
उत । द्याम् । एकः । दाधार । भुवनानि । विश्वा ॥ ४ ॥

भा०—यस्य विष्णोः मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन पूर्णा पूर्णानि
त्री त्रीणि पदानि पादप्रक्षेपणानि अक्षीयमाणा अक्षीयमाणानि स्वधया
अग्नेन मदन्ति मादयन्ति तदाश्रितजनान् । य उ य एव पृथिवीप्रख्यातां
भूमिं द्यामुतद्योनात्मकमन्तरिक्षं च विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूत-
जातानि चतुर्दशलोकांश्च । यद्वा पृथिवीशब्देन अधोवर्तीनि अतल-
वितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि । द्युशब्देन तदवान्तररूपाणि भूरा-
दिसप्तभुवनानि । एवं चतुर्दशलोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि
तत्रत्यानि भूतजातानि । त्रिधातु त्रयाणां धातूनां समाहारः त्रिधातु

† मैक्सपुस्तकस्थस्य 'उन्नन' इत्यस्यार्थं त एव प्रष्टव्याः ।

पृथिव्यस्रजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा दाधार धृतवान् ।
 तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं उत्पादितवानित्यर्थः । छन्दोगारण्यके
 (छा० उ० । ६।२।३४) 'तत्तजोसृजत तदपोसृजत ता आप ऐक्षन्त
 ता अन्नमसृजन्ते' ति भूतत्रयसृष्टिमुक्त्वाहन्ताहमिमास्तिस्त्रो देव-
 तास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकक्रां करवाणीत्यादिना (छा० उ० ६।२।३)
 त्रिवृत्करणसृष्टिरुपपादिता । यद्वा त्रिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा
 दाधारेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ आतिथ्यायां तदस्येत्येषा प्रधानस्य याज्या ।
 अथातिथ्येतिखण्डे सूत्रितम् (आ० ४ । ५ ।) इदं विष्णुर्विचक्रमे
 तदस्य प्रियमभिपाथोअश्नामिति ॥

सैषा पञ्चमी—

म०—तदस्य प्रियमभिपाथो अश्यां नरो यत्र देव-
 यवो मदन्ति । उरुक्रमस्य स हि बन्धुरिथा
 विष्णोः पदेपरमे मध्व उत्सः ॥ ५ ॥

प०—तत् । अस्य । प्रियम् । अभि । पाथः । अश्याम् ।
 नरः । यत्र । देवऽयवः । मदन्ति । उरुक्रमस्य । सः । हि ।
 बन्धुः । इत्था । विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥ ५ ॥

भा०—अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत्सर्वैः स्तेष्व्यत्वेन
 प्रसिद्धं पाथः अन्तरिक्षनामैतत् 'पाथोन्तरिक्षं' पथा व्याख्यातं
 (नि० ६ । ७) इति यास्केनोक्तत्वात् । अन्तरिक्षलोकाख्यं स्थानं
 अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः अभि अश्यां व्याप्तुयाम् । तदेव विशी-
 ष्यते यत्र स्थाने देवययः देवं द्योतनस्वभावं विष्णुं आत्मन इच्छु-
 न्तः यद्गदानादिभिः प्राप्तुमिच्छुन्तो नरः मदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति

†—मैत्रसंघे 'अन्तरिक्षलोकाख्यं स्थानं' इति पाठो नास्ति ।

तदश्यामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते उरुक्रमस्य अत्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना अत एव विष्णोर्व्यापकस्य परमेश्वरस्य परमे उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके पदे स्थाने मध्वः मधुरस्य उत्सः निष्पन्दो धर्तते तदश्यां यत्र द्रुत्तृष्णा-जगमरणपुनरावृत्त्यादिभयं नारित संकल्पमात्रेणामृतकुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः । ततोधिकं नास्तीत्याह इत्या इत्थं उक्तप्रकारेण स हि बन्धुः स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतः हितकरो वा तस्य पदं प्राप्तवतः न पुनरावृत्तिः 'न च पुनरावर्तत' इति श्रुतेस्तस्य बन्धुवम् । हिशब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्यो-तनार्थः ॥५॥

अथ षष्ठी--

म०--ता वां वास्तून् युश्मसि गमध्वै यत्र गावो
भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य
वृष्णाः परमं पदमवभाति भूरि ॥ ६ ॥ २४ ॥

प०--ता । वाम् । वास्तूनि । युश्मसि । गमध्वै । यत्र । गावः
भूरिशृङ्गाः । अयासः । अत्र । अहं । तत । उरुगायस्य ।
वृष्णाः । परमम् । पदम् । अव । भाति । भूरि ॥ ६ ॥ २५ ॥

भा०--हे पत्नीयजमानौ वां युष्मदर्थं ता तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्वै युव-योर्गमनाय युश्मसि कामयामहे तदर्थं विष्णु प्रार्थयाम इत्यर्थः तानीत्युक्तं कानीत्याह यत्र येषु वास्तुषु गावो रश्मयो भूरिशृ-ङ्गाः अत्यन्तोन्नत्युपेताः बहुभिराश्रयणीया वा अयासः अयना

†--मैत्रसंश्लेषे 'प्राप्तवतां न पुनरावृत्तेः' इति पाठः ।

गन्तारः अतिविस्तृताः यद्वा यासो गन्तारः अतादृशः अत्यन्त-
प्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । अत्राह—अत्र खलु वास्तवाधारभूते द्युलोके
उरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य स्तुत्यस्य वृष्णः कामानां
वर्षितुः विष्णोः तत् तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं
परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूरि अति प्रभूतं अवभाति स्वमहिम्ना
स्फुरति । अयं मन्त्रो यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षारेण
व्याख्यातः 'तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरि
शृङ्गा बहुशृङ्गा भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति स्तः । शृङ्गं
अयतेर्वा शृणात्तेर्वा शरणायोद्धतमिति वा शिरसो निर्गतमिति
वायासोऽयनास्तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परा-
ध्वंशमवभाति भूरि पादः पद्यतेः' (नि० २ । ७) इति॥ ६ ॥

इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चाशीत्युत्तरशततमं सूक्तम्

(संग्रहे पञ्चदशं सूक्तम्)

कतरा पूर्वेति एकादशस्य षष्ठं सूक्तं *द्यावापृथिवीदेवताकं
आगस्त्यं द्वैष्टुभं 'कतरैकादश द्यावापृथिवीय' मित्यनुक्रान्तम् आभि-
सविके षष्ठेहनि वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिवीनिविद्वानमिदं तृतीय-
स्येतिखण्डे सूत्रितम्—कतरा पूर्वोपासान्तेति वैश्वदेवमिति
(आ० ७ । ७) । महाव्रतेपि वैश्वदेवशस्त्रे इदमेव द्यावापृथिव्यनि-
विद्वानमउत्तमादाभिषविकात्तृतीयं सवनं (पे० आ० ५ । ३ । २)
मित्यतिदेशात् ॥

* (द्यावा पृथिवी देवताकं) इति पाठो न दृश्यते मैत्रस्य ग्रंथे ।

तत्र प्रथमा—

म०—कतरा पूर्वा कतरा परायोः कथा जाते कवयः

को विवेद । विश्वं त्मना बिभृतो यद् नाम

वि वर्तेते अहनी चक्रियेव ॥ १ ॥

प०—कतरा । पूर्वा । कतरा । अपरा । अयोः । कथा । जाते
इति । कवयः । कः । वि । वेद । विश्वम् । त्मना । बिभृतः ॥
यत् । ह । नाम । वि । वर्तेते इति । अहनी इति । चक्रिया ऽइव ।

भा०—अयोरेनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये कतरा पूर्वा पूर्वमुत्पन्ना
कतरा वा अपरा पश्चाद्भाविनी । एवं पौर्वापर्यप्रश्नः उभयोरविनाभा-
वेन सहैव वर्तमानत्वादिति भावः । तथा कथा केन हेतुना जाते
किमनयोरुत्पादकमित्यर्थः । हे कवयः क्रान्तदर्शिनः अतीन्द्रियज्ञा
यूयं वदत को विवेद पौर्वापर्यं कारणं च विशेषेण । विविच्य वा
जानाति न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः । अज्ञाने कारणमाह-यद्यस्मात्
खलु हेतोर्नाम प्रसिद्धं विश्वं कृत्स्नमपि जगद्विशेषेण त्मना आत्म-
नैव अन्यनैरपेक्ष्यैव बिभृतो धारयतः । यद्वा यद् नाम यत्किञ्चित्
पदार्थजातमस्ति विश्वं तत्सर्वमात्मना बिभृतः । अनेन यत्कारणं
ब्रूमः तदप्याभ्यामेव ध्रियत इति कारणाभावः प्रतिपादितः ।
उत्तरेण पौर्वापर्याभाव उच्यते *अहनी अहोरात्रे एतयोः द्यावापृथि-
व्योः चक्रियेव चक्रयुक्ते इव विवर्तेते । अत्र कतरा पूर्वा कतरा परै-
नयोरित्यादिनिश्चितं (नि० ३ । २२) द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

म०—भृरिं द्वे अचरन्ती चरन्तं पृदन्तं गर्भमपदी

* मैत्रसपुस्तक, अहनी एते द्यावापृथिव्यौ चक्रियेव । इति पाठः

दधाते । नित्यं न सृजुं पित्रोरुपस्थे द्यावा
रक्षतं पृथिवी नो अभ्यात् ॥ २ ॥

प०—भूरिम्, द्वे इति, अचरन्ती इति, चरन्तम्, पत्-अचरन्तम्,
गर्भम्, अपदी इति, दधाते इति, नित्यम्, न, सृजुम्, पित्रोः
उपस्थे, द्यावा, रक्षतम्, पृथिवी इति, नः, अभ्यात् ॥ २ ॥

भा०—अचरन्ती अविच्छेदे द्वे एवैते द्यावापृथिव्यौ भूरिं
बहुतरं चरन्तं पद्वन्तं पादयुक्तं गर्भं गर्भवदाश्रितं कृत्स्नं प्राणि-
जात अपदी स्वयं पादरहिते दधाते धारयतः अनयोर्मध्येष्वलु
सर्वं जगत् क्षेमेण वर्तते । धारणे दृष्टान्तः—पित्रोर्मातापित्रोरुपस्थे
उत्संगे वर्तमानं नित्यं भ्रुवं सृजुं न आत्मजं पुत्रमिव यथा
स्नेहेन वर्धयन्ती धारयन्ती मातापितरौ तद्वत् । अथ प्रत्यक्षेणाह
हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ इतरेतरापेक्षया द्वित्वमुभयोः । नोस्मा-
नभ्यात् महतो भगदेतोः पापाद्रक्षतं पालयतं यद्वा अभ्यात् अभ्वं
महत् अत्यर्थमित्यर्थः । अभ्वेति महन्नाम । इन्द्रे कृतद्यावादेशस्य
द्यावा पृथिवीशब्दस्य मध्ये रक्षतमितिपदप्रयोगश्छन्दसः । आमन्त्रि-
तस्याविद्यमानत्वेन निघाताभावः ॥ २ ॥

अथ तृतीया—

म०—अनेहो दालमादिते र्नर्व हुवे सर्वदवधं
नमस्वत् । तद्रोदसी जनयतं जरित्रे द्यावा
रक्षतं पृथिवी नो अभ्यात् ॥ ३ ॥

प०—अनेहः । दात्रम् । अदितेः । अनर्वम् । हुवे स्वः-उचत् ।
अवधम् । नमस्वत् । तत् । रोदसी इति । जनयतम् ।

जरित्रे । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥३॥

भा०—अदितेः एतदन्तरिक्षस्याप्युपलक्षणम् । अखण्डनीयायाः पृथिव्यास्तादृशस्यान्तरिक्षस्य च संबन्धि दात्रं धनं हुवे आह्वयामि स्पृहयामीत्यर्थः । कीदृशं तद्धनं अनेहः अपापं दुःखरहितं सुखात्मकं अनर्घं अनरण्यं अक्षीणमित्यर्थः । सर्वत् सर्वतः फलभूतेन स्वर्गेण तद्वत् अवधं अहिंसितम् । नमस्वत् अन्नवत् । ईदृशं धनं हुवे तदस्माभिः काञ्चित् उक्तलक्षणं धनं हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ जरित्रे स्तोत्रे यजमानाय जनयतं उत्पादयतम् । द्यावेत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी—

म०—अतप्यमाने अवसावन्ती अनुष्यामरोदसी
देवपुत्रे । उभे देवानामुभेयभिर्ह्ना द्यावा
रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ४ ॥

प०—अतप्यमाने इति । अवसा । अवन्ती इति । अनु ।
स्याम । रोदसी इति । देवपुत्रे इति । देवपुत्रे । उभे इति ।
देवानाम् । उभेयभिः । अन्हाम् । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी
इति । नः । अभ्वात् ॥४॥

भा०—अवसा स्वतोधिकेन केन चित् कृतेन अवनेन समृद्धया अतप्यमाने अनीश्वरे 'तप ऐश्वर्यकर्मण' इदं रूपम् । यद्वा अतप्यमाने अन्यैरपीड्यमाने अवसा अन्नेन अवन्ती तर्पयन्त्यौ देवपुत्रे देवाः व्यवहर्तारो मनुष्याः पुत्रस्थानीया ययोः तादृश्यौ लोकद्वयस्था मनुष्या देवाश्च तदुपजीव्यत्वात्पुत्रा इत्युच्यन्ते ।

ईदृश्यौ उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ देवानामह्नां पतत्रात्रेरण्युपल-
क्षम् । द्योतमानानामह्नां रात्रीणां च संबन्धिभिः उभयेभिरुभ-
यविधैः शीतोष्णादिरूपैर्विलक्षणैर्वनैर्निमित्तभूतैः तेषां लाभयेत्यर्थः ।
तदर्थं युवां अनुस्याम अनुभवेम । शिष्टो व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी—

य०—संगच्छमाने युवती समन्ते स्वसाराजामी
पितोरुपस्थे । अभिजिघ्रन्ती भुवनस्य नाभिं
द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ५ ॥ २ ॥

प०—संगच्छमाने इति' सम्गच्छमाने । युवती इति' । समन्ते
इति' सम्गच्छन्ते । स्वसारा । जामी इति' । पित्रोः । उपस्थे ।
अभिजिघ्रन्ती इत्यभिजिघ्रन्ती । भुवनस्य । नाभिम् । द्यावा ।
रक्षतम् । पृथिवी इति' । नः । अभ्वात् ॥ ५ ॥ २ ॥

भा०—सङ्गच्छमाने परस्परमुपकारित्वेन सह युज्यमाने
वृष्टिहविषोश्च परस्परं उपकार्योपकारकभावः । यद्वा पूर्वं संसृष्टे
एव सत्यौ पश्चाद्वियुज्य वृष्टिहविषी अकुर्वन्त्यौ पश्चात्सन्त्यौः
प्रार्थितैर्देवैः विवाहिते सत्यौ संगते अभूतामित्याहुः । अयमर्थो
द्यावापृथिवी सहास्तामित्यादिब्राह्मणे (तै० ब्रा० १ । १ । ३ । २)
समान्नातः । युवती नित्यतरुण्यौ मिश्रयन्त्यौ वा सर्वेषु भावेषु
समन्ते समानान्तिके समानपर्यन्ते वा स्वसारा परस्परं स्वसृ-
भूते जामी बन्धुभूते प्रजापतेः सकाशात्संहोत्पन्नत्वात्परस्परं
जामित्वम् । तथा च निगमौ—‘दिवञ्च पृथिवीं चान्तरिक्ष-
मथो स्वः’ (ऋ० १० । १६० । ३) । ‘यतो द्यावापृथिवी
निष्ठवचुरिति’ (ऋ० १० । ३२ । ७) । पित्रोः सर्वस्य

पितृस्थानीययोः पालकयोः तयोरुपस्थे उत्संगे स्थितं भुवनस्य
भूतजातस्य नाभिं बन्धकमुदकं अभिजिघ्रन्ती अभिघ्राणं कुर्वन्त्यौ
स्पृशन्त्यौ 'समानमेतदुदकम्' (ऋ० १ । १६४ । ५१) इत्या-
दिमन्त्रवर्णादिभयोरुदकप्रदत्तं प्रसिद्धं ईदृश्यौ नो रक्षतम् ॥ ५ ॥

इति द्वितीयस्य पञ्चमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

अथ षष्ठी—

म०—उर्वी सद्वनी बृहती ऋतेन हुवे देवानां मवसा
जनित्री । दधाते ये अमृतं सुप्रतीके द्यावा
रक्षतं पृथिवी नो अभवात् ॥ ६ ॥

प०—उर्वी इति । सद्वनी इति । बृहती इति । ऋतेन । हुवे ।
देवानां । अवसा । जनित्री इति । दधाते इति । ये इति ।
अमृतं । सुप्रतीके इति सुप्रतीके । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी
इति । नः । अभवात् ॥ ६ ॥

भा०—उर्वी विस्तीर्णं सद्वनी सद्नाधारभूते बृहती बृहत्यौ
महानुभावे देवानामुपलक्षणमेतत् देवमनुष्यादीनां अवसा प्रीत्या
निमित्तेन जनित्री वृष्टिसस्ययोजनिष्कौ वृष्ट्यादेः देवानामवसा
तपणेन निमित्तेन ऋतेन यज्ञेन च निमित्तभूतेन हुवे आह्वयामि ।
देवानां हविरर्थमस्मद्यज्ञायेत्यर्थः । ये सुप्रतीके शोभनरूपे अमृत-
मुदकं दधाते धारयतः ते युवामाह्वयामि शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी—

म०—उर्वी पृथ्वी बृहले दूरे अन्ते उपब्रुवे नमसा
यज्ञे अस्मिन् । दधाते ये सुभगे सुप्रतूर्ती

द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ७ ॥

प०—उर्वी इति । पृथ्वी इति । बहुले इति । दूरे अन्ते इति ।
दूरेऽअन्ते । उप । जुवे । नमसा । यज्ञे । अस्मिन् दधाते इति ।
ये इति । सुभगे इति । सुऽभगे । सुप्रतूर्ती इति । सुऽप्रतूर्ती ।
द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ७ ॥

भा०—उर्वी उर्वी महत्यौ पृथ्वी पृथिव्यौ बहुले अनेकप्रका-
रेण प्रथमते पञ्चाकारे दूरेऽअन्ते विप्रकृष्टान्तदेशे अपारे इत्यर्थः ।
ईदृश्यौ युवामस्मिन् यज्ञे नमसा नमःसाधनेन स्तोत्रेण उपजुवे
उपेत्य ब्रवीमि स्तोमीत्यर्थः । पुनः कीदृश्यौ ये सुभगे शोभन-
मान्ये सुप्रतूर्ती सुप्रतरणे शोभनदाने दधाते विश्वं जगत् ते
युवामुपजुवे स्तोमि ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

म०—देवान्वा यच्चकृम कच्चिदागः सखायं वा
सदमिजास्पतिं वा । इयं धीर्भूया अवया-
नमेषां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ८ ॥

प०—देवान् । वा । यत् । चकृम । कत् । चित् । आगः । सखा-
यम् । वा । सदम् । इत् । जाः । पतिम् । वा । इयम् । धीः । भूयाः
अवऽयानम् । एषाम् । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी । इति । नः
अभ्वात् ॥ ८ ॥

भा०—हे द्यावापृथिव्यौ वयं देवान् देवान्प्रति यत्कच्चिदा-
गोपराधं तत्तद्यागकाले तेषां तेषामयागलक्षणं सदमित् सर्वदैव

वृषि
पव
प्राशि
द्याव
समा
समन्
भूते
जामि
मथो
निष्टत

चक्रम् कृतवन्तो वयं सखायं वा प्रियं मित्रं वा प्रति यच्चक्रम् ।
जास्पति जाः पुत्र्यः तासां पतिं जामातरं वा जायापतिं प्रति
दोषारोपणकलहोत्पादनादिरूपं यत्सर्वदैव चक्रम् । एषां उक्त-
रूपाणां पापानां अपगमं कर्तुं मियं धीर्युष्मत्स्तुतिरूपमिदं कर्म भूयात्
भवतु । द्यावेत्यादि गतम् । अत्र सर्वत्र प्रकारान्तरेण मन्त्रमन्तरेण
रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तयोरश्विन्यादिवहुमन्नासंभवादुचितमेव ।
तस्मात्स्वस्थान एव स्थिते अनुकूले भवतमित्येवं प्रार्थ्यते ॥ ५ ॥

अथनवमी—

म०—उभाशंसा नर्या मामीवष्टासुभे मामूती
अवसा सचेताम् । भूरि चिदर्यः सुदास्तस-
येषा मदन्त इपयेम देवाः ॥ ६ ॥

प०— उभा । शंसा । नर्या । माम् । अविष्टाम् । उभे इति
माम् । ऊती इति । अवसा । सचेताम् । भूरि । चित् । अर्यः
सुदाः । उतराय । इषा । मदन्तः । इपयेम । देवाः ॥ ६ ॥

भा०—उभा शंसा द्यावापृथिव्योरुभयोर्विषयावुभावपि शंसौ
नर्या नरेभ्यो हितावीदृश्यावुभयाश्रये स्तुती मामविष्टां रक्षताम् ।
यद्वा द्यावापृथिव्यभिमानिदेवयोरेव शंसशब्देनाभिधानात्पुङ्क्तिता
तथोभे ऊती रक्षके द्यावापृथिव्यौ मामवसा रक्षणेन सचेताम् ।
यद्वा प्राणिभ्यो हितकरावुभावैहिकासुष्मिकविषयौ शंसौ माम-
विष्टां प्राप्नुतां तथोभे अप्यूती तयोः संबन्धिन्योरभिमानिदेवत-
योरवसास्मत्तर्पणेन निमिरोन सचेतां हे देवा द्यावापृथिव्योर-
न्तर्भूताः सर्वेऽपि देवाः अर्यः स्तोतारो वयं सुदास्तरायातिश-
येन शोभनशतृत्वायेषांनेन सोमलक्षणेन मदन्तो मादयन्तः सन्तो
भूरि चित् । चित् पूजायाम् । अभिपूजितं धनमिषयेम इच्छेम ।

यद्वा अर्थ इति षष्ठ्या रूपं ईश्वराद्राजादेरपि सुदास्तरायेत्यर्थः ।
श्रिष्टं समानम् ।

ऋतं दिव इति द्वे द्यावापृथिवीये पशौ पुरोडाशहविषोऽ-
नुवाक्ये । अग्नीषोमाविति खण्डे सूत्रितं—ऋतं दिवेतद्वोचं
पृथिव्या इति द्वे (आ० ३।८) इति ॥

अथ दशमी

म०—ऋतं दिवे तद्वोचं पृथिव्या अभिश्रावाय
प्रथमं सुमेधाः । पातामवद्याद्दुःश्रितादभीके
पिता माता च रक्षतामवोभिः ॥ १० ॥

प०—ऋतम् । दिवे । तत् । अवोचम् । पृथिव्यै । अभि ।
ऽश्रावाय । प्रथमम् । सु० सुमेधाः । पातम् । अवद्यात् । दुः० दुःश्रिताद् ।
अभीके । पिता । माता । च । रक्षताम् । अवः । अभिः ॥ १० ॥

भा०—सुमेधाः शोभनप्रज्ञोऽहं दिवे द्युदेवतायै पृथिव्यै पृथिवी-
देवतायै तत्तत्प्रीतिकरमृतं स्तोत्रं प्रथमम् । मुख्यनामैतत् । प्रथमं
प्रकृष्टतममवोचं ब्रवीमि । किमर्थं अभिश्रावायामितः सर्वतः
अवगाय किंच पिता पालको द्युलोको माता सस्यादेर्निर्मात्री
पृथिवी चोभे अवद्यान्निन्दिताद्दुःखप्रापकादंहसः सकाशात्पातां
रक्षताम् । तथाभीके अन्तिकनामैतत् । समीप एवावोभिरभिमत-
तर्पणैः रक्षतां पालयताम् ॥

अथैकादशी

म०—इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितॄर्मातॄय दिहोप
ब्रुवे वाम् । भ० भ० देवान० म० म० अवोभि० वद्या-

मेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ ११ ॥

प०—इदम् । द्यावापृथिवी इति । सत्यम् । अस्तु । पितः ।
मातः । यत् । इह । उपऽब्रुवे । वाम् । भ्राम् । देवानाम् ।
अवमे इति । अर्चः । ऽभिः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीर
दानुम् ॥ ११ ॥

भा०—हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ इदमस्माभिः क्रियमाणं
स्तोत्रं सत्यमस्तु अवितथं भवतु फलवद्भवत्वित्यर्थः । इदमि-
त्युक्तं किं तदित्याह—हे पितर्यौ हे मातः पृथिवि वां युवां
प्रतीहामिन्त्यज्ञे यत्स्तोत्रमुपब्रुवे उपेत्य ब्रवीमि तत्सत्यमस्तु
देवानां स्तोतृणामस्माकमवमे । अन्तिकनामैतत् नित्यसन्निहिते
युवामवोभिस्तर्पणैर्युक्तेभूतं भवतम् । अवशिष्टं गतम् ॥ ३ ॥

ऋक्सूक्तसंग्रहे पञ्चदशं सूक्तम् समाप्तम्

समाप्तश्चायं ऋक्सूक्तसंग्रहः ।

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION

500 FIFTH AVENUE, NEW YORK, N. Y.

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

संग्रहे चतुर्दशं सूक्तम् ।

(प्रथमे काण्डे द्वात्रिंशत्तमं सूक्तम्)

‘इदं जनासः’ इति सूक्तेन वन्ध्यायाः पुत्रप्रजननकर्मणि तस्याः शान्तौषधिसहितोदकाभिषेकम् पुरोडाशकन्दुकालङ्कारप्रदानञ्च कुर्यात् । सूत्रितं हि ‘इदं जनासः इत्यस्यै शिशपाशाखासु उदकान्ते शान्ता अधिशिरोवसिञ्चति (आव्रजितायै)’ इति (कौ० ४ । १०) ।

तथा अनेन सूक्तेन पुष्टिकामः सम्पत्कामो वा द्यावापृथिव्यो-
र्यागम् उपस्थानं वा कुर्यात् । आह कौशिकः ‘इदं जनास इति द्यावा-
पृथिव्यौ पुष्टिकामः सम्पत्कामः’ इति (कौ० ७ । १०) ।

अत्र आद्या दर्शपूर्णमासयोः पत्न्यञ्जलौ उदपात्रनिनयने विनियुक्ता । सूत्रञ्च—‘बर्हिषि पत्न्यञ्जलौ निनयति समुद्रं वः प्र हिणोमि
इति (१० । ५।२३) इदं जनासः (१।३।१) इति वा’ इति (कौ० १।६) ।
तत्र प्रथमा—

मं०—इदं जनासो विदथ महद् ब्रह्म वदिष्यति ।

न तत् पृथिव्यां नो दिवि येन प्राणान्ति

वीरुधः ॥१॥

प०—इदम् । जनासः । विदथ । महत् । ब्रह्म । वदिष्यति ।

न । तत् । पृथिव्याम् । नो इति । दिवि । येन । प्राणान्ति ।

वीरुधः ॥१॥

भा०—जनासः हे जनाः । ‘आज्जसेरसुक्’ (पा० ७।१।५०) । ज्ञातुकामा
यूयम् इदम् वक्ष्यमाणं वस्तु विदथ जानीथ । ‘विद ज्ञाने’ । छटि मध्यम-

बहुवचने व्यत्ययेन शः । किं तद् इत्यत आह । मन्त्रद्रष्टा ऋषिः
महत् महत्त्वगुणयुक्तं व्यापकं ब्रह्म ब्रह्मणः प्रथमकार्यम् । श्रूयते हि—
'आपो वा इदम् अग्रे सलिलम् आसीत्' (तै० सं० ७।१।५।१)
इति । स्मर्यते च—

'अप एव ससर्जदौ तामु वीर्यम् अपाकिरत्' इति (म० स्मृ०
१।८) तादृशं ब्रह्म वदिष्यति कथयिष्यति । तस्योदकस्य प्रति-
नियतं निवासस्थानं वक्तुं लोकप्रतीतिसिद्धं स्थानम् अपवदति ।
तत् उदकात्मकं ब्रह्म पृथिव्याम् भूमौ न । तिष्ठतीति शेषः । वृष्ट्यूर्ध्व-
भाविनो जलस्यैव भूमौ अवस्थानम् । ननु लोकप्रतीतिसिद्धं युलोक
एवेत्यत आह । नो नैव दिवि युलोके । तिष्ठतीति शेषः । तर्हि
सम्भाविता लोकद्वये अविद्यमानस्य तस्य खपुष्पकल्पनेत्यत आह ।
येन उक्तेन उदकेन वीरुधः विरोहणशीलाश्च कौशिकेनोक्ताश्चित्याद्या
अन्याश्चौषधयः प्राणान्ति जीवन्ति । उदकम् अन्तरेण अनुपपद्यमानं
वीरुधां जीवनं तत्सत्तायाः कल्पकम् इति । तस्य नासत्त्वम् इत्यर्थः ।
'श्वस प्राणने' । अन च । अदादित्वात् शपो लुक् । 'अनितेः'
(पा० ८।४।१९) इति णत्वम् 'यद्वृत्तान्नित्यम्' (पा० ८।१।६६) इति
निघातप्रतिषेधः ।

द्वितीया—

भ०—अन्तरिक्ष आसां स्थाम श्रान्तसदामिव ।

आस्थानमस्य भूतस्य विदुष्टद्वेधसो न वा ॥२॥

प०—अन्तरिक्षे । आसाम् । स्थाम । श्रान्तसदाम्ऽइव ।

आऽस्थानम् । अस्य । भूतस्य । विदुः । तत् । वेधसः । न । वा २

भा०—पूर्वं प्रतिपादितप्रकारेण उदकसत्ताया आवश्य-
भावात् लब्धसत्ताकस्य च वस्तुनः कचिद् अवस्थाननियमात् अस्यापि
केनचिद् निवासस्थानेन भवितव्यम् इत्याशङ्क्य विवक्षितम् असा-

धारणं स्थानं दर्शयति अन्तरिक्षे इति । आसां वीरुधां स्थाम् स्थानं स्थिति-
हेतुभूतम् उदकम् अन्तरिक्षे द्यावापृथिव्योर्मध्यवर्तिनि लोके । वर्तत
इति शेषः । स्थामेति । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । अस्मात् मनिन् प्रत्ययः । यद्वा ।
आसाम् वीरुज्जीवनहेतुभूतानाम् अपां स्थाम् स्थानम् अन्तरिक्षे अन्तरि-
क्षलोके । आह च भगवान् पतञ्जलिर्माहभाष्ये । 'अन्तरिक्षे महत् समुद्रं
विततम् अस्ति' इति । श्रूयते च—'अस्मिन् महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे' (तै० सं० ४।१।
१११) इति । तत्र दृष्टान्तः । श्रान्तसदामिव । तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणा-
दिना श्रान्ताः सन्तः सीदन्ति निवसन्ति सुखोपभोगार्थम् इति श्रान्तसद्-
यक्षगन्धर्वादयः । 'षट् ल विशरणगत्ववसादनेषु' । अस्मात् 'सत्सूद्विष'
(पा० ३।२।६१) इत्यादिना क्तिप् । तेषां यथा अन्तरिक्षं स्थानम् । 'यक्ष-
गन्धर्वाप्सरोगणसेवितम् अन्तरिक्षम्' (नु० पू० ता० १) इति श्रुतेः ।
तथेति पूर्वेण सम्बन्धः । 'इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च
वक्तव्यम्' इति समासः । लोकान्तरगतत्वेन तद् उदकं भूलोक-
निवासिनाम् अनुपकारकम् इत्याशङ्क्य आह आस्थानम् इति । अस्य
अस्मिन् लोके परिदृश्यमानस्य भूतस्य लब्धसत्ताकस्य स्थावर-
जङ्गमात्मकस्य जगतः आस्थानम् । आ समन्तात् तिष्ठन्ति जीवन्ति
अनेनेति आस्थानम् । करणे ल्युट् । वृष्टिद्वारा जगज्जीवनकारणम्
इत्यर्थः । तस्य दुर्ज्ञानत्वम् आह । तत् कारणभूतम् उदकं वेधसः
विधातारो मन्वादयः विदुः जानन्ति न वा विदुः न वा जानन्ति ।
सर्वस्रष्टृणां तेषामपि संदिग्धं किल तत् किमु वक्तव्यम्
अर्वाचीनानां मनुष्याणां दुर्ज्ञेयमिति इत्यर्थः । विदुष्टद् इति । 'युष्मत्त-
त्ततश्चुष्वन्तःपादम्' (पा० ८ । ३ । १०३) इति विसर्जनीयस्य पत्वम् ।

तृतीया—

मं०—यद् रोदसी रेजमाने भूमिश्च निरतक्षतम् ।

आर्द्रं तदद्य सर्वदा समुद्रस्येव स्रोत्याः ॥३॥

प०—यत् । रोदसी इति । रेजमाने इति । भूमिः । च । निः । अतस्तत् ।

आर्द्रम् । तत् । अद्य । सर्वदा । समुद्रस्य ऽइव । स्रोत्याः ॥३॥

भा०—तस्योदकस्य उत्पत्तिप्रकारम् आह । रोदसी हे द्यावा-
पृथिव्यौ रेजमाने कम्पमाने जलम् उत्पादयितुं व्याप्रियमाणे । 'रेज
कम्पने' इति धातुः । भ्यसते रेजते इति भयवेपनयोः इति यास्कः
[नि० ३ । २१] । भूमिः चकारात् द्यौश्च युवां यत् प्रागुदीरितम् उदकं
निरतततम् उदपादयतम् । सृष्टस्योदकस्य सर्वदा धारणात् प्राधान्यं
सूचयितुं भूमेः अवयुत्यापि निर्देशः । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' । अस्मात्
लङि मध्यमद्विवचने रूपम् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' (पा० ८ । १ । ६६) इति
निधातप्रतिषेधः । तत् उदकम् अद्य इदानीं वर्तमानकाले सर्वदा सर्वस्मिन्
काले आर्द्रम् आर्द्रगुणयुक्तं शोषरहितम् । वर्तते इति शेषः । वृष्टिद्वारा
उदके निर्गतेऽपि पुनरपि अन्तरिक्षगतम् उदकम् अनुपक्षीणं वर्तत
इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रस्येव स्रोत्याः । यथा समुद्रगामिन्यो
नद्यः अक्षीणोदका वर्तन्ते तद्वद् इत्यर्थः । 'स्रोतसो विभापा ज्यङ्ज्यौ'
(पा० ४ । ४ । ११३) इति ज्यप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः ।

चतुर्थी—

मं०—विश्वमन्यामभीवारं तदन्यस्यामधिश्रितम् ।

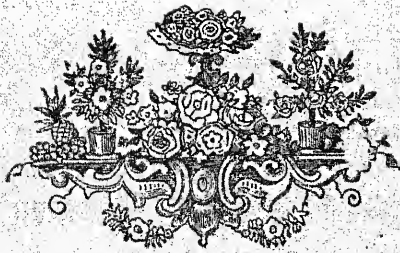
दिवे च विश्ववेदसे पृथिव्यै चाकरं नमः ॥४॥

प०—विश्वम् । अन्याम् । अभिऽवारम् । तत् । अन्यस्याम् । अधि ।

श्रितम् । दिवे । च । विश्वऽवेदसे । पृथिव्यै । च । अकरम् ।

नमः ॥४॥

भा०—विशिष्टकारणजन्यत्वेन आप्यं श्रेष्ठ्यं सूचयितुं कारणत्वेन उक्ते द्यावापृथिव्यौ प्रशंसति । विश्वम् । कर्मणि पठ्य-
भावश्चछान्दसः । विश्वस्य अन्याम् । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति सोः
अम् आदेशः । अन्या द्यौः अभीवारः अभितो वरणं छादनम् । भवतीति
शेषः । 'वृज् वरणे' । 'वृणोतेराच्छादने (पा० ३।३।५४) इति' अभिपूर्वा-
दपि व्यत्ययेन घञ् । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (पा० ६।३।१२२)
इति पूर्वपदस्य दीर्घः । अथ वा विश्वम् कृत्स्नं जगत् अन्याम् अन्यया दिवा ।
व्यत्ययेन द्वितीया । अभीवारः अभिवृतम् । कर्मणि घञ् । आच्छन्नम्
इत्यर्थः । लिङ्गव्यत्ययः । यद्वा । विश्वम् कर्तृभूतं जगत् अन्यां दिवम्
उद्दिश्य अभीवारः । अभितः संभजनयुक्तं वृष्टिविषयप्रर्थनायुक्तम्
अभूत् । 'वृङ् संभक्तौ' । भावे घञ् । तत् उक्तं विश्वम् अन्यस्याम् पृथि-
व्याम् अधिश्रितम् आश्रितं वर्तते । दिवे उक्तलक्षणाय द्युलोकाय
विश्ववेदसे । वेद इति धननाम । विश्वस्य जगतो धनभूताय ।
वृष्टिप्रदानेन सर्वधनहेतुत्वाद् धनात्मकत्वम् । यद्वा वेद इति ज्ञाननाम ।
विश्वं विश्वविषयं ज्ञानं यस्याः सा तथोक्ता तस्यै । तथा पृथिव्यै
विश्वाधारभूतायै । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । नमः । अन्ननामैतत् ।
हविलक्षणम् अन्नं नमस्कारं वा अकरं करोमि । 'छन्दसि लुङ्लङ्-
लिट्' (पा० ३।४।६) इति करोतेर्वर्तमाने लुङ् । 'कृमृदरुहिस्यश्छन्दसि'
(पा० ३।१।५९) इति च्लेः अङ् आदेशः । 'तिङ्ङितिङ्' (पा० ८।१।२८)
इति निघातः ।

संग्रहे पञ्चदशं सूक्तम् ।

(तृतीये काण्डे पञ्चदशं सूक्तम्)

‘इन्द्रम् अहं वणिजम्’ इति वाणिज्यलाभार्थं [विनियुज्यते ।
विक्रयार्थं पण्यानि विपणिं तयन् वणिक् कर्म वाणिज्यलाभार्थं कुर्यात् ।
तद् यथा । ‘इन्द्रम् अहम्’ इति सूक्तेन वज्रं वस्त्रं वा पूगोफले वा
अश्वान् वा हस्तिनो वा रत्नादि वा सम्पात्य अभिमन्त्र्य तत् उत्पापयति ।
सूत्रितं हि—‘इन्द्रम् अहम्’ इति पण्यं सम्पातवद् उत्पापयति’ इति
(कौ० ७।१) ।

[तथा अनेनैव सूक्तेन पण्यकामः इन्द्रं यजते उपतिष्ठते वा ।
सूत्रितम् । ‘इन्द्रम् अहम्’ इति पण्यकामः’ इति (कौ० ७।१०)] ।

[तथा क्रव्याच्छमने कर्मणि ‘विश्वाहा ते’ < इति ऋचा
पूर्णाहुतिं जुहोति । सूत्रितं च । ‘विश्वाहा ते < इति पूर्णाहुतिं जुहोति’
इति (कौ० १।२)] ।

तत्र प्रथमा —

म०—इन्द्रम॒हं व॒णिजं चोदयामि॑ स न॒ ऐतु॑ पुर-
ए॒ता नो अस्तु॑ । नुदन्नरा॑तिं परिप॒न्थिनं॑ ।
मृ॒गं स ई॒शानो धन॑दा अस्तु॒ मह्यम् ॥१॥

प०—इन्द्रम् । अहम् । वणिजम् चोदयामि । सः । नः । आ । ऐतु ।
पुरः । एता । नः । अस्तु । नुदन् । अरातिम् । परिपन्थिनम् ।
मृगम् । सः । ईशानः । धनदाः । अस्तु । मह्यम् ॥१॥

भा०—अहम् व्यवहर्ता इन्द्रम् परमैश्वर्योपेतं देवं वणिजम् वाणिज्यकर्तारं चोदयामि प्रेरयामि प्रवर्तयामि । 'गुद प्रेरणे' । सः वणिक्तेन प्रेरित इन्द्रो नः अस्मान् पेतु आगच्छतु । आगत्य च नः अस्माकं पुर एता पुरतो गन्ता अस्तु भवतु । 'पूर्वाधरावराणाम् असि पुरधवश्चैषाम्' (पा० ५।३।३९) इति पूर्वशब्दाद् असिप्रत्ययः तत् सन्नियोगेन पुरादेशश्च । शत्रन्तेन समासे कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किं कुर्वन् । 'अरातिम् वाणिज्यविघातकं शत्रुं परिपन्थिनम् पर्यवस्थातारं मार्गनिरोधकं चोरम् । 'छन्दसि परिपन्थिरपरिणौ पर्यवस्थातरि' (पा० ५।३।८९) इति इनिप्रत्ययान्तो निपातितः । मृगम् व्याघ्रादिकं च नुदन् हिंसन् ईशानः ईश्वरो नियन्ता स इन्द्रः मह्यम् वणिजे धनदाः वाणिज्यलाभरूप-धनप्रदाता अस्तु भवतु । ईशान इति । 'ईश ऐश्वर्ये' । अदादित्वात् (पा० २।४।७२) शपो लुक् । अनुदात्तत्वात् 'लसावधार्तुक' [इति] अनुदात्तत्वे धातुस्वरः । धनदाः । ददातेः 'आतो मनिद्' (पा० ३।२।७४) इति विच्प्रत्ययः ।

द्वितीया—

म०—ये पन्थानो बहवो देवयाना अन्तरा द्यावा-
पृथिवी संचरन्ति । ते मा जुषन्तां पयसा
घृतेन यथा क्रीत्वा धनमाहराणि ॥ २ ॥

प०—ये । पन्थानः । बहवः । देवयानाः । अन्तरा । द्यावा-
पृथिवी इति । समुचरन्ति । ते । मा । जुषन्ताम् । पयसा ।
घृतेन । यथा । क्रीत्वा । धनम् । आहराणि ॥ २ ॥

भा०—ते प्रसिद्धा देवयानाः देवा यान्ति येष्विति देवयाना ।
अधिकरणे ल्युट् । देवानुकूल्ययुक्ता इत्यर्थः । यद्वा दीव्यन्ति व्यवहर-

न्तीति देवा वणिजः । ते यत्र यान्ति ते देवयानाः । प्रहता इत्यथः ।
 ईदृशा बहवः बहुदेशसम्बन्धिनो ये पन्थानः मार्गाः द्यावापृथिवी
 अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये संचरन्ति वर्तन्ते । द्यौश्च पृथिवी च द्यावा-
 पृथिव्यौ । 'दिवो द्यावा' (पा० ६।३।२९) इति द्यावादेशः । 'वा
 छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति पूर्वस्ववर्णदीर्घः । 'नोत्तरपदे-
 नुदात्तादौ' (पा० ६।२।१४२) इति प्रतिषेधस्य '०अपृथिवीरुद्रूप-
 मन्थिषु' (पा० ६।२।१४२) इति पर्युदस्तत्वाद् 'देवताछन्दे च'
 (पा० ७।३।२१) इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'अन्तरान्तरेण युक्ते'
 (पा० २।३।४) इति द्वितीया । ते मार्गाः पयसा घृतेन च मा मां
 जुवन्ताम् सेवन्ताम् । मार्गश्रमनिवर्तकक्षीरघृतोपलक्षितान्नपानोपेता
 भवन्तु इत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण अहं क्रीत्वा पण्यं विक्रीय धनम्
 लाभसाहितं मूल्यधनम् आहराणि स्वगृहं प्रापयाणि । तथा जुषन्ताम्
 इति सम्बन्धः । हरतेः प्रार्थनायां लोट् ।

तृतीया—

म०—इध्मेना॑म॒ इच्छ॑मानो घृ॒तेन॑ जुहोमि दृ॒व्यं
 तर॑से बला॒य । याव॑दी॒शे ब्र॑ह्मणा वन्द॑मान
 इ॒मां धि॒यं शत॑सेया॒य दे॒वीम् ॥ ३ ॥

प०—इध्मे॑न । अ॒ग्ने । इच्छ॑मानः । घृ॒तेन॑ । जुहो॑मि । दृ॒व्यम्
 तर॑से । बला॒य । याव॑न् । ई॒शे । ब्र॑ह्मणा । वन्द॑मानः ।
 इ॒माम् । धि॒यम् । शत॑सेया॒य । दे॒वीम् ॥ ३ ॥

भा०—हे अग्ने इच्छमानः वाणिज्यलाभं कामयमानः । 'इषु
 इच्छायास्' । व्यत्ययेन शानच् । 'इषुगमियमां छः' (पा० ७।३।७७) इति
 छादेशः । '०अदुपदेशाल्लसार्वधातुक' [इति] अनुदात्तत्वे शप्रत्यय-

स्वरः । सोहम् इध्मेन इन्धनसाधनेन समित्समूहेन घृतेन आज्येन च सह हव्यम् हविः जुहोमि । किमर्थम् । तरसे वेगाय शीघ्रगमनाय बलाय शरीरसामर्थ्याय च । ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्ररूपेण वन्दमानः त्वां स्तुवन् देवीम् द्योतमानां व्यवहारकुशलाम् इमां मदीयां धियं बुद्धिं शतसेयाय । शतम् इति अपरिमितनाम । असंख्यातधनलाभाय यावद् अहम् ईशे शक्नोमि लब्धुम् । तावज्जुहोमीति सम्बन्धः । यद्वा यावद् अहम् ईशे ईश्वरो धनाढ्यो भवामि तावत् स्तोत्रेण स्तुवन् द्योतमानाम् इमां धियम् । धीरिति कर्मनाम । इदं वाणिज्यलाभनिमित्तं होमलक्षणं कर्म । करोमीति शेषः । ईशे इति । 'ईश ऐश्वर्ये' । लटि उत्तमैकवचने अनुदात्तत्वात् '०लसार्वधातुक०' [इति] अनुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'यावद्यथाभ्याम्' (पा० ८ । १ । ३६) इति निघातप्रतिषेधः । शतसेयायेति । 'षण्णु दाने' । व्यत्ययेन यत्प्रत्यये 'ये विभाषा' (पा० ६ । ४ । ४३) इत्यात्वे 'ईद्यति' (पा० ६ । ४ । ६५) इति ईत्वे गुणः । 'यातोऽनावः' (पा० ६ । १ । २१३) इत्याद्युदात्तत्वे धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा धातूनाम् अनेकार्थत्वात् 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्मादेव यत् प्रत्ययः ।

चतुर्थी—

मं०—इमामग्ने शरणिं भीमृषो नो यमध्वान-
मगामदूरम् । शुनं नो अस्तु प्रपणो विक्रयश्च
प्रतिपणः फलिनं मा कृणोतु ॥४॥ इदं हव्यं
संविदानो जुषेथां शुनं नो अस्तु चरित-
मुत्थितं च ।

५०—इमाम् । अग्ने । शरणिम् । भीमृषः । नः । यम् । अध्वानम् ।

अगाम । दूरम् । शुनम् । नः । अस्तु । प्रऽपणः । वि-
 ऽक्रयः । च । प्रतिऽपणः । फलिनम् । मा । कृणोतु ॥४॥
 इदम् । हव्यम् । सम्ऽविदानौ । जुषेथाम् । शुनम् । नः ।
 अस्तु । चरितम् । उत्थितम् । च ।

मं०—येन धनेन प्रपणं चरामि धनेन देवा धन-
 मिच्छमानः ॥५॥ तन्मे भूया भवतु मा
 कनीयोमे सातघ्नो देवान् हविषा नि षेध ।

प०—येन । धनेन । प्रऽपणम् । चरामि । धनेन । देवाः । धनम् ।
 इच्छमानः ॥५॥ तव । मे । भूयः । भवतु । मा । कनीयः ।
 अग्ने । सातऽघ्नः । देवान् । हविषा । नि । षेध ।

मं०—येन धनेन प्रपणं चरामि धनेन देवा धन-
 मिच्छमानः ॥६॥ तस्मिन् म इन्द्रो रुचिमा
 दधातु प्रजापतिः सविता सोमो अग्निः ॥७॥

प०—येन । धनेन । प्रऽपणम् । चरामि । धनेन । देवाः । धनम् ।
 इच्छमानः ॥६॥ तस्मिन् । मे । इन्द्रः । रुचिम् । आ ।
 दधातु । प्रजाऽपतिः । सविता । सोमः । अग्निः ॥ ७ ॥

चतुर्थी । हे अग्ने नः अस्माकम् इमां शरणिम् प्रवासनिबन्धनां
 व्रतलोपलक्षणां हिंसां मीमृषः क्षमस्व । 'मृष' तितिक्षायाम् ।

स्वार्धिको णिच् । छान्दसो लुङ् । यम् अध्वानम् मार्गं दूरम् अगाम
गतवन्तः स्म । तदध्वगमनजनिताम् इमां शरणिम् इति पूर्वत्रान्वयः ।
'इण् गतौ' । लुङि 'इणो गालुङि' (पा० २।४।४५) इति गादेशः । यद्वा यम्
अध्वानं दूरम् अगाम इमां शरणिम् । वर्णव्यत्ययः । इमस् अध्वानम्
नः अस्मान् मीमृषः मर्षेय तितिक्षय । तज्जनितदुःखनिवर्तने सहा
कुर्वित्यर्थः । प्रपणः व्यवहर्तुं पण्यद्रव्यस्य परिमाणकल्पनम् । विक्रयः
तस्यैव सलाभमूल्यस्वीकारेण परेषां प्रदानम् । तद् उभयमपि नः
अस्माकं शुनम् सुखं यथा भवति तथा अस्तु भवतु । विक्रय इति ।
क्रीणातेः 'एरच्' (पा० ३।३।५६) इति अच्प्रत्ययः । तथा प्रतिपणः ।
प्रस्थानेतुं परद्रव्यस्य परिमाणकल्पनं प्रतिपण इत्युच्यते । सोऽपि
मा माम् । प्रपणः । 'पण व्यवहारे' इत्यस्मात् 'नित्यं पणः परिमाणे'
(पा० ३ । ३ । ६६) इति अच्प्रत्ययः । फलिनम् प्रभूतलाभोपेतं कृणोतु
करोतु ।

पञ्चमी । इन्द्राग्नयोः प्रकृतत्वात् तावेवात्र प्रयुक्तौ प्राथ्येते ।
हे इन्द्राग्नी युवां संविदानौ संजानानौ ऐकमत्यं गतौ । संपूर्वाद्
वेत्तेरकर्मकात् 'समो गम्यच्छि' (पा० १।३।२५) इत्यात्मनेपदम् । अदा-
दित्वात् शपो लुक् । इदम् मया हूयमानं हव्यम् हविः जुषेथां
सेवेयाम् । युवयोः प्रसादात् नः अस्माकं चरितम् आचरितं विक्र-
यादिकम् उत्थितं तस्माद् व्यवहाराद् उत्पन्नं लाभयुक्तं धनं च शुनम्-
सुखम् अस्तु । हे देवाः धनेन मूल्यधनेन धनम् वृद्धियुक्तम् धनम्
इच्छमानः कामयमानोऽहं येन धनेन प्रपणम् व्यवहर्तुं परिमाण-
कल्पनं चरामि करोमि । तदपि शुनम् अस्तु इति पूर्वेण सम्बन्धः ।

षष्ठी । हे अग्ने सातघ्नः सातं लाभः । 'षणु दाने' इत्यस्माद् भावे
निष्ठा । 'जनसनखनां सन्धलोः' (पा० ६।४।४२) इति आत्वम् । सातं लाभं
घ्नन्तीति सातघ्नः । 'बहुलं छन्दसि' (पा० ३।२।८८) इति हन्तेः क्तिप् । शसि
'गमहन' (पा० ६।४।८९) इत्युपधाद्योपः । 'हो हन्तेः' (पा० ७।३।५४) इति
घात्वम् । लाभप्रतिबन्धकान् देवान् हविषा हूयमानेन निषेध परितोष्य

निवारय । 'विधु गत्याम्' । भौवादिकः । 'उपसर्गात् सुनोति'
 (पा० ८।३।६५) इत्यादिना पत्वम् । येन धनेनेत्यादि पूर्ववत् ।
 हे देवाः युष्मत्प्रसादात् तन्मे मदीयं धनं भूयः बहुतरं भवतु ।
 कनीयः अल्पतरं मा भवतु । भूय इति । बहुशब्दाद् ईयसुनि 'बहो-
 लोपो भू च बहोः' (पा० ६।४।१५८) इति ईयस आदेशलोपः बहो-
 भूभावश्च । कनीय इति । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (पा० ५।३।६४)
 इति अल्पशब्दस्य कन् आदेशः ।

सप्तमी । येनेति यत् प्रकृतं धनं तस्मिन् मे मदीये धने रुचिम्
 सर्वजनप्रीतिं धनप्रदानेन आदानेच्छाम इन्द्र आ दधातु स्थापयतु ।
 तथा प्रजापत्यादयश्च रुचिं कुर्वन्तु ।

मं०—उप त्वा नमसा वयं होतवैश्वानरस्तुमः । स
 नः प्रजास्वात्मसु गोषु प्राणेषु जागृहि ॥८॥

प०—उप । त्वा । नमसा । वयम् । होतः । वैश्वानर । स्तुमः । सः ।
 नः । प्रजासु । आत्मसु । गोषु । प्राणेषु । जागृहि ॥८॥

अष्टमी । हे होतः देवानाम् आह्वातः वैश्वानर विश्वनरहित
 अग्ने त्वा त्वां वयं नमसा हविर्लक्षणेन अग्नेन सह उप स्तुमः उपेत्य
 स्तोत्रं कुर्मः । स स्तुतस्त्वं नः अस्माकं प्रजासु पुत्रपौत्रादिलक्षणासु
 आत्मसु अस्मासु गोषु अस्मदीयेषु पशुषु प्राणेषु जागृहि बुध्यस्व ।
 प्रजादिषु दुःखलेशोऽपि यथा न प्राप्नोति तथा रक्षन् अवहितो
 वर्तस्वेत्यर्थः ।

मं०—विश्वाहा ते सद्भिद्भरेमाश्वायेव तिष्ठते

जातवेदः । रायस्पोषेण समिषा मदन्तो

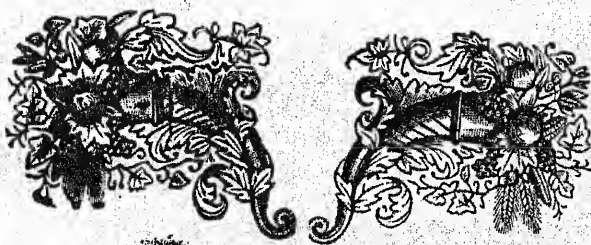
मा ते अग्ने प्रतिवेशा रिषाम ॥ ९ ॥

प०—विश्वाहा । ते । सदम् । इव । भरेम । अश्वायऽइव । तिष्ठते ।

जातऽवेदः । रायः । पोषेण । सम् । इषा । मदन्तः ।

मा । ते । अग्ने । प्रतिऽवेशाः । रिषाम ॥ ९ ॥

नवमी । हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने तिष्ठते स्वगृहे नित्यं वर्तमानाय ते तुभ्यं विश्वाहा सर्वाण्यहानि । '० अत्यन्तसंयोगे' (पा० २।३।५) द्वितीया । सदमित्त्व सदैव भरेम हरेम । हविरिति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । अश्वायेव । स्वगृहे वर्तमानाय अश्वाय काले काले यथा घासः प्रदीयते तद्वत् । हे अग्ने ते तव प्रतिवेशाः परिचरणादिना प्रत्यासन्ना वयं रायः धनस्य पोषेण समृद्ध्या इषा इष्यमाणेन अग्नेन च सं मदन्तः संमाद्यन्तो दृष्यन्तः । व्यत्ययेन शप् । मा रिषाम विनष्टा मा भूम । 'रुष रिष हिंसायाम्' । पुषादित्वात् च्छेरङादेशः ।

संग्रहे षोडशं सूक्तम् ।

(तृतीय काण्डे त्रिंशत्तमं सूक्तम्)

‘सहृदयं सांमनुष्यम्’ इति सूक्तेन सांमनस्यकर्मणि ग्राममध्ये सम्पातितोदकुम्भनिनयनम् तद्वत् सुराकुम्भनिनयनम् त्रिवर्षवत्सिकाया गोः पिशितानां प्राशनम् सम्पातितान्नप्राशनम् सम्पातित-सुरायाः पायनं तथाविधप्रपोदकपायनं च कुर्यात् । सूत्रितं हि । ‘सहृदयम् [३।३०] तद् पु ते [५।१।५] सं-जानीध्वम्’ [६।६४] इति प्रक्रम्य ‘सांमनस्यान्युदकुलिजं सम्पातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निनयति’ इत्यादि [कौ० २।३] ।

तथा उपाकर्मण्यापि आज्यहोमे अस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं हि । ‘अभिजिति शिष्यान् उपनीय श्वोभूते सम्भारान् सम्भरति’ इति प्रक्रम्य ‘गणकर्मभिर्विश्वकर्मभिरायुष्यैः स्वस्त्ययनैराज्यं जुहुयात्’ इति [कौ० १४।३] । अत्र गणकर्मशब्देन ‘सहृदयम्’ ‘तद् पु ते’ इत्यादिगणो विवक्षितः ।

तत्र प्रथमा—

मं०—सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः ।

अन्यो अन्यमभि ह्येत वत्सं जात-

मिवाध्न्या ॥१॥

प०—सहृदयम् । सांमनस्यम् । आविद्वेषम् । कृणोमि । वः ।

अन्यः । अन्यम् । अभि । ह्येत । वत्सम् । जातमऽइव ।

अध्न्या ॥१॥

भा०—हे विवदमाना जनाः वः युष्माकम् अविद्वेषम विद्वेषा-
भावोपलक्षितं सामनस्यं कर्म कृणोमि करोमि । कीदृशं तत् साम्म-
नस्यम् । सहृदयम् समानैर्हृदयरूपेतम् । समानचित्तवृत्तियुक्तम्
इत्यर्थः । साम्मनुष्यम् । मिथः सम्प्रीतियुक्ता मनुष्याः सम्मनुष्याः
तैर्निर्वर्तितं साम्मनुष्यम् । ईदृशं समानज्ञानहेतुभूतं सख्यं करोमि
इत्यर्थः । ततो यूयमपि जातं वत्सम् अध्व्याः । गोतामैतत् । अहन्तव्यां
गाव इव अन्योन्यं परस्परम् । अभि हर्यत आभिमुख्येन कामयध्वम् ।
'हर्य गतिकान्त्योः' ।

द्वितीया—

मे०—अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु सम्मनाः ।

जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्ति-
वाम् ॥ २ ॥

प०—अनुव्रतः । पितुः । पुत्रः । मात्रा । भवतु । सम्मनाः ।

जाया । पत्ये । मधुमतीम् । वाचम् । वदतु । शन्ति-
वाम् ॥ २ ॥

भा०—पुत्रः तनयः पितुरनुव्रतः । व्रतम् इति कर्म नाम ।
अनुकूलकर्मा भवतु । यत् पिता कामयते तत्कर्मकारी भवतु । माता
च सम्मनाः पुत्रादिभिः समानमनस्का भवतु । पत्ये भर्त्रे जाया भार्या
मधुमतीम् माधुर्यवतीं शन्तिवाम् सुखयुक्तां वाचं वदतु ब्रवीतु । समान-
मनस्का भवतु इत्यर्थः । पत्ये । 'पतिः समास एव' (पा० १।४।८) इति वि-
संज्ञायाः नियमात् केवलस्य अभावात् तत्कार्याभावे यण् । शन्तिवाम्
इति । 'कंशम्भ्याम्' (पा० ५।२। १३८) इति शंशब्दात् तिप्रत्ययः । ततो
मत्वर्थीयो वः ।

तृतीया—

मं०—मा भ्राता भ्रातरं द्विषन्मा स्वसारमुत
 स्वसा । सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत
 भद्रया ॥ ३ ॥

प०—मा । भ्राता । भ्रातरम् । द्विषन् । मा । स्वसारम् । उत ।
 स्वसा । सम्यञ्चः । सऽव्रताः । भूत्वा । वाचम् । वदत ।
 भद्रया ॥ ३

भा०—भ्राता सोदरः भ्रातरं मा द्विष्यात् दायभागादिनिमित्तेन भ्रातृविषयम् अप्रियं मा कुर्यात् । उत अपि च स्वसारम् भगिनीं स्वसा मा द्विष्यात् । 'ऋन्नेभ्यः' (पा० ४ । १ । ५) इति प्रातस्य ङीपः 'न षट्स्वस्त्रादिभ्यः' (पा० ४ । १ । १०) इति प्रतिषेधः । ते सर्वे भ्रात्रादयः सम्यञ्चः समञ्चनाः समानगतयः सव्रताः समानकर्मणो भूत्वा भद्रया कल्याण्या वाचा वाग्निन्द्रियेण वाचं वदतु वदन्तु । व्यत्ययेन एकवचनम् । सम्यञ्च इति । संपूवाद् अञ्चतेः 'ऋत्विग्' (पा० ३ । २ । ५९) इत्यादिना किन् । 'समः सामि' (पा० ६ । ३ । ९३) इति सम्यादेशः ।

चतुर्थी—

मं०—येन देवा न वियन्ति नो च विद्विषते
 मिथः । तत् कृणो ब्रह्म वो गृहे संज्ञानं
 पुरुषेभ्यः ॥ ४ ॥

प०—येन । देवाः । न । वि॒ऽयन्ति । नो इति । च । वि॒ऽद्विपते ।

मिथः । तव । कृ॒ण्मः । ब्र॒ह्म । वः । गृ॒हे । स॒म॒ऽज्ञानम् ।

पुरुषेभ्यः ॥ ४ ॥

भा०—येन ब्रह्मणा देवा इन्द्रादयः न वियन्ति विमर्ति न प्राप्नुवन्ति । नो च नैव च मिथः परस्परं विद्विषते विद्वेषं न कुर्वते । 'द्विष अप्रीतौ' । अदादित्वात् शपो लुक् । तत् संज्ञानम् । सामानज्ञान-निमित्तम् ऐकमत्यापादकं बह्व्य मन्त्रात्मकं सामनस्यं वः शुष्माकं गृहे पुरुषेभ्यः । तदर्थं चतुर्थी । तदर्थं कृण्मः कुर्मः । 'कृवि हिंसाकरण-योश्च' । 'धिन्विकृण्वयोर च' (पा० ३।१।८०) इति उप्रत्ययः । 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्त्रोः' (पा० ६।४।१०७) इति उकारलोपः ।

पञ्चमी—

मं०—ज्या॒य॒स्वन्तश्चि॒त्तिनो॒ मा वि यौष्ट॑ सं॒रा॒ध-

यन्तः॑ सधु॒राश्चर॑न्तः । अ॒न्यो अ॒न्यस्मै॑

व॒ल्गु वद॑न्त एत॑ स॒ध्रीची॑नां॒ वः स॒म॒न-

स॒स्कृ॒णोमि॑ ॥ ५ ॥

प०—ज्या॒य॒स्वन्तः । चि॒त्तिनः॑ । मा । वि । यौष्ट॑ । स॒म॒ऽरा॒ध-

यन्तः॑ । स॒धु॒राः । चर॑न्तः । अ॒न्यः । अ॒न्यस्मै॑ ।

व॒ल्गु । वद॑न्तः । ए॒त । स॒ध्रीची॑नां॒ वः । स॒म॒

ऽम॒नसः॑ । कृ॒णो॒मि ॥ ५ ॥

भा०—ज्यायस्वन्तः ज्यायस्त्वगुणोपेताः । ज्येष्ठकनिष्ठभावेन परस्परम् अनुसरन्त इत्यर्थः । चित्तिनः समानचित्तयुक्ताः संराध-
यन्तः समानसंसिद्धिकाः । समानकार्या इत्यर्थः । सधुराः समान-
कार्योद्ग्रहनाः । 'ऋक्पूरव्यूःपथाम्' (पा० ५ । ४ । ७४) इति अकारः
समासान्तः । इत्थं चरन्तः वर्तमाना यूयं मा वि यौष्ट मा पृथग् भूत ।
वियुक्ता मा भवतेत्यर्थः । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' इत्यस्मात् माङि लुङि
मध्यमबहुवचने रूपम् । इडभावश्छान्दसः । अन्योऽन्यस्मै परस्परं
चल्यु शोभनं प्रियवाक्यं वदन्तः भाषमाणा यूयम् ऐत आगच्छत ।
अहमपि हे जनाः वः युष्मान् सध्रीचीनान् सहाञ्चतः कार्येषु सह
प्रवृत्तान् संमनसः समानमनस्कान् कृणोमि करोमि । सध्रीचीनान्
इति । सह अञ्चन्तीति विगृह्य अञ्चतेः 'ऋत्विग्' (पा० ३ । २ । ५९)
इत्यादिना क्तिन् । 'सहस्य सध्रिः' (पा० ६ । ३ । ९५) इति सध्र्यादेशः ।
'विभाषाञ्चेरदिकृत्स्त्रियाम्' (पा० ५ । ४ । ८८) इति स्वार्थिकः स्वः ।
ततो भसंज्ञायाम् 'अचः' (पा० ६ । ४ । १३८) इति अकारलोपे 'चौ'
(पा० ६ । ३ । १३८) इति दीर्घत्वम् ।

पृष्ठी—

म०—स॒मा॒नी प्र॒पा स॒ह वो॒न्नभा॒गः स॒मा॒ने यो॒क्ते
स॒ह वो यु॒नज्मि । स॒म्यञ्चो॒मि स॒पर्य॒तारा ना॒
भि॒मिवा॒भितः ॥६॥

प०—स॒मा॒नी । प्र॒पा । स॒ह । वः । अ॒न्नऽभा॒गः । स॒मा॒ने ।
यो॒क्ते । स॒ह । वः । यु॒नज्मि । स॒म्यञ्चः । अ॒भिम् । स॒पर्य॒त ।
अ॒राः । ना॒भिम्ऽइव । अ॒भितः ॥६॥

भा०—हे सामनस्यकामाः वः युष्माकं समानी एका प्रपा
 पानीयशाला भवतु । अन्नभागश्च सहैव भवतु । परस्परानुरागवशेन
 एकत्रावस्थितम् अन्नपानादिकं युष्माभिरुपभुज्यताम् इत्यर्थः ।
 तदर्थम् अहं वः युष्मान् समाने योक्ते एकस्मिन् बन्धने स्नेहपाशे
 सह युनज्मि सह बध्नामि । अपि च सम्यञ्च संगताः एकफलार्थिनो
 भूत्वा समानज्ञानाः सन्तः अग्निं सपर्यत पूजयत । 'सपर पूजायाम्' ।
 कण्डूादित्वाद् यक् । कथमिव स्थिता इति तत्राह । अरा नाभिमिव
 अभितः । रथचक्रस्य मध्यच्छिद्रं नाभिः । तस्या अभितो वर्तमाना
 अराः चक्रावयवाः कीलका नियतस्थानाः परिवेष्ट्य वर्तन्ते । एवम्
 एकम् अग्निम् अभितो वर्तमानाः परिचरतेत्यर्थः । 'अभितः परितः
 समया' (पा० १।४।४८) इति स्मरणान्न तद्योगाद् नाभिमम्
 इति द्वितीया ।

सप्तमी—

म०—स॒ध्री॒ची॒नान् वः॑ स॒मन॑स॒स्कृ॒णो॒म्येक॑श्नु॒ष्टी॒
 न्त॑स॒व॒न॒नेन॑ स॒र्वान् । दे॒वा इ॒वा॒मृतं॑ रक्ष॒माणाः॑
 सा॒यंप्रा॑तः सौम॒नसो॑ वो अस्तु ॥७॥

प०—स॒ध्री॒ची॒नान् । वः । स॒म॒ऽम॒न॒सः । कृ॒णो॒मि । एक॑ऽश्नु॒ष्टी॒
 न्तं । स॒म॒ऽव॒न॒नेन॑ स॒र्वान् । दे॒वाऽइ॒व । अ॒मृत॑म् ।
 रक्ष॒माणाः । सा॒यम॑ऽप्रा॒तः । सौम॒न॒सः । वः । अस्तु ॥७॥

भा०—सध्रीचीनान् सह प्रवर्तमानान् एककार्यकरणे सहोद्यु-
 क्तान् सामनसः समानमनस्कान् वः युष्मान् कृणोमि करोमि । तथा

युष्माकम् एकश्नुष्टिम् एकविधं व्यापनम् एकविधस्यान्नस्य भुक्तिं
 वा करोमि । संवननेन वशीकरणेन अनेन सांमनस्यकर्मणा युष्माक्
 सर्वाद् । वशीकरोमीत्यर्थः । अमृतं दुलोकस्थम् अजरामरत्वप्राप्तकं
 पीयूषं रक्षमाणाः ऐकमत्येन पालयन्तः देवा (इव) इन्द्रादयो यथा
 सौमनस्ययुक्ता भवन्ति एवं वः युष्माकं सायंप्रातः एतदुपलक्षिते
 सर्वस्मिन् काले सौमनसः सौमनस्यं शोभनमनस्कत्वम् (अस्तु) भवतु ।

संग्रहे सप्तदशं सूक्तम् ।

(अथ चतुर्थे काण्डे षोडशं सूक्तम्)

चतुर्थेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'बृहन्नेषाम्' इति आद्येन सूक्तेन अभिचारकर्माणि शत्रुं क्रोशन्तम् अनुब्रूयात् (कौ० ६ । २) । धूमकेतूपातशान्तौ वारुणपशुप्रयोगे 'उत्तेर्य भूमिः' (३) इत्येषा (कौ० १३ । ३५) ।

तत्र प्रथमा—

मं०—बृहन्नेषामधिष्ठाता अन्तिकादिव पश्यति ।

यस्तायन्मन्यते चरन्सर्वदेवा इदं विदुः ॥१॥

प०—बृहन् । एषाम् । अधिऽस्थाता । अन्तिकात्ऽइव । पश्यति ।

यः । तायत् । मन्यते । चरन् । सर्वम् । देवाः । इदम् । विदुः ।

भा०—बृहन् महान् परिपुढो वा वरुणः एषाम् दुरात्मनां शत्रूणाम् अधिष्ठाता नियन्ता सन् तैः कृतं सर्वम् अन्याय्यम् अन्तिकादिव पश्यति समीपदेशादिव जानाति । न तस्य व्यवधायकं किञ्चिद् अस्तीत्यर्थः । यो वरुणः तायत् सान्तत्येन वर्तमानं स्थिर-वस्तु चरत् चरणशीलं नश्वरं च वस्तु मन्यते । स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगज्जानातीत्यर्थः । स बृहन् इति सम्बन्धः । तायत् इति । 'तायु सन्तानपालनयोः' । अस्मात् लट् शत्रादेशः । इहग्विधज्ञानसदृशत्वं वरुणस्य उपपादयति सर्वम् इति । व्यवहितं विप्रकृष्टं स्थिरं नश्वरं स्थूलं सूक्ष्मं इति पताह^ग इदं सर्वम् अतिरोहितज्ञानत्वाद् देवाः विदुः ।

जानन्ति । 'विद ज्ञाने' । 'विदो लटो वा' (पा० ३।४।८३) इति ज्ञेः
उस् आदेशः ।

द्वितीया—

मं०—यस्तिष्ठति चरति यश्च वञ्चति यो निलायं
चरति यः प्रतङ्कम् । द्वौ संनिषद्य यन्म-
न्त्रयेते राजा तद् वेद वरुणस्तृतीयः ॥१॥

प०—यः । तिष्ठति । चरति । यः । च । वञ्चति । यः । निऽलायन् ।
चरति । यः । प्रऽतङ्कम् । द्वौ । सम्ऽनिषद्य । यत् ।
मन्त्रयेते इति । राजा । तत् । वेद । वरुणः । तृतीयः ॥२॥

भा०—पूर्वस्याम् ऋचि एषाम् इत्युक्तम् । तत्र इदमा के पुनः
प्रतिनिर्दिश्यन्त इति तान् निर्दिशति यस्तिष्ठतीति पूर्वाधेन । यः
शत्रुस्तिष्ठति अभिमुखम् अवतिष्ठते यश्चरति गच्छति यश्च वञ्चति
कौटिल्येन प्रतारयति यः शत्रुः निलायम् निलयनेन अनिर्गमनेन चरति ।
यद्वा निलीनः अहृदयः सन् चरति । अयतेर्निस्पूर्वात् णमुल् । नि-
पूर्वात् लीयतेर्वा । उभयथापि समानोऽर्थः । 'उपसर्गस्यायतौ' (पा०
८।२।१९) इति लत्वम् । यः शत्रुः प्रतङ्कम् प्रकर्षेण कृच्छ्रजीवनं
प्राप्य चरति वर्तते । 'ताकि कृच्छ्रजीवने' । अस्मात् प्रपूर्वात् णमुल् ।
एषां शत्रूणाम् इति पूर्वेण सम्बन्धः । अन्तिकादिव पश्यतीति
यद् उक्तं तदपि समर्थयते द्वौ संनिषद्येत्युत्तराद्धेन । द्वौ पुरुषौ
रहसि संनिषद्य उपविश्य यत् कार्यं मन्त्रयेते गुप्तं भाषेते ।
'मत्रि गुप्तभाषणे' इति धातुः । तयोर्गुप्तं भाषमाणयोः तृतीयः त्रित्व-
संख्यापूरकः सन् राजा ईश्वरो वरुणः स्वसार्वभ्येन तत् सर्वं वेद

जानातीत्यर्थः । ततश्च अकार्यचिन्तावसर एव तान् निग्रहीतुं वरुणः
शक्नोतीत्यर्थः । 'त्रेः सम्प्रसारणं च' (पा० ५।२।५५) इति पूरणार्थे
तीयप्रत्ययः सम्प्रसारणं च ।

तृतीया—

मं०—उ॒तेयं भूमि॑र्वरुणस्य॒ राज्ञ॑ उ॒तासौ द्यौः
बृ॒हती॑ दूरे॒ऽअन्ता॑ । उ॒तो स॒मुद्रौ॑ वरुणस्य
कु॒क्षी उ॒तास्मिन्न॑ल्प उ॒दके॑ नि॒लीनः॑ ॥३॥

प०—उ॒त । इ॒यम् । भूमिः॑ । वरुणस्य । राज्ञः॑ । उ॒त । अ॒सौ । द्यौः॑ ।
बृ॒हती॑ । दूरे॒ऽअन्ता॑ । उ॒तो इति॑ । स॒मुद्रौ॑ । वरुणस्य ।
कु॒क्षी इति॑ । उ॒त । अ॒स्मिन् । अ॒ल्पे । उ॒दके॑ । नि॒लीनः॑ ॥३॥

भा०—उतशब्दः अप्यर्थः । इयं सर्वाधिष्ठानत्वेन निहिता
भूमिरपि राज्ञः ईश्वरस्य दुष्टनिग्रहे अधिकृतस्य वरुणस्य वशे वर्तते ।
उत अपि च असौ विप्रकृष्टा बृहती महती दूरेऽन्ता दूरे विप्रकृष्टे
देशे अन्ते अन्तिके च भवतीति दूरेऽन्ता । यत एव व्याप्य वर्तते
अतो बृहतीति भावः । एवरूपा द्यौश्च वरुणस्य राज्ञो वशे वर्तते ।
बृहती दूरेऽन्तेति विशेषणद्वयं भूम्या अपि योज्यम् । अत एव दूरे-
अन्ते इति द्वावापृथिव्योर्नामसु पठितम् [निघ० ३।३०] । उतो अपि
च समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ वरुणस्य राज्ञः कुक्षी दक्षिणोत्तरपार्श्वभेदेन
अवस्थिते द्वे उदरे । एवं भूरादिकं कृत्स्नं जगद् व्याप्य वर्तमानोऽपि
अस्मिन् अल्पेऽपि उदके तटाकहृदादिगते निलीनः अस्तर्हितो भवति ।

चतुर्थी—

मं०—उ॒त यो द्याम॑ति॒सर्पात् पर॑स्ता॒न्न स मु॑च्यते

वरुणस्य राज्ञः । दिव स्पशः प्र चरन्तीदम-
स्य सहस्राक्षा अति पश्यन्ति भूमिम् ॥४॥

प०—उत । यः । द्याम् । अतिऽसर्पात् । परस्तात् । न । सः । मुच्यातै ।

वरुणस्य । राज्ञः । दिवः । स्पशः । प्र । चरन्ति । इदम् ।

अस्य । सहस्रऽअक्षाः । अति । पश्यन्ति । भूमिम् ॥४॥

भा०—उत अपि च यः शत्रुः अनर्थकारी अस्माकं पुरस्तात्
द्याम् अन्तरिक्षप्रदेशम् अतिसर्पात् अतिक्रम्य सर्वेद् गच्छेत् । यद्वा
सुकुतप्राप्यं द्यां स्वर्गम् अतिक्रम्य अपथे प्रवर्ततेत्यर्थः । स शत्रुः वरुणस्य
राज्ञः पाशेभ्यो न मुच्यातै न मुच्येत । तैर्बद्ध एव वर्तताम् इत्यर्थः ।
मुचेः कर्मणि लेटि आडागमः । 'वैतोन्यत्र' (पा० ३ । ४ । ९६) इति
ऐकारः । कथं द्युलोकस्थो वरुणः मनुष्यकृतम् अपराधं जानातीति
तत्राह दिवः स्पश इति । दिवः द्युलोकान्निर्गताः अस्य वरुणस्य
स्पशः चारा इदं पार्थिवं स्थानं प्र चरन्ति प्राप्य सञ्चरन्ति । ते च
सहस्राक्षाः सहस्रसंख्याकैर्दर्शनोपायैर्युक्ताः सन्तः भूमिम् अति
पश्यन्ति । भूलोकवृत्तान्तं सर्वम् अतिशयेन साक्षात्कुर्वन्ति इत्यर्थः ।

पञ्चमी—

मं०—सर्वं तद् राजा वरुणो वि चष्टे यदन्तरा
रोदसी यत् परस्तात् । संख्याता अस्य
निमिषो जनानामक्षानिव [श्वघ्नी नि
मिनोति तानि ॥५॥

प०—सर्वम् । तत् । राजा । वरुणः । वि । चष्टे । यत् । अन्तरा ।
 रोदसी इति । यत् । परस्तात् । समऽख्याताः । अस्य ।
 निऽमिषः । जनानाम् । अक्षान्ऽइव । श्वऽघ्नी । नि ।
 मिनोति । तानि ॥५॥

भा०—रोदसी अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये यत् प्राणिजातं
 वर्तते तथा पुरस्तात् स्वस्य पुरोभागे यत्प्राणिजातम् अस्ति
 तत् सर्वं वरुणो राजा वि चष्टे विशेषेण पश्यति । तस्मात् तेषां
 जनानां प्राणिनां निमिषः निमेषणव्यापारस्य । उपलक्षणम् एतत् ।
 अक्षिपरिस्पन्दोपलक्षितस्य अस्य साध्वसाधुकर्मणः संख्याता परिमा-
 णयिता वरुणः तानि पापिनां शिक्षाकर्माणि तत्तत्पापानुसारेण नि
 मिनोति निक्षिपति । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' । तत्र दृष्टान्तः । अक्षानिवेति ।
 श्वघ्नी स्वम् आत्मानं स्वकीयं धनं च हन्तीति कितवः श्वघ्नी । तथा
 च यास्कः । श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति [नि० ५। २२] इति ।
 यथा कितवः अक्षान् आत्मनो जयार्थं निक्षिपति तद्वद् इत्यर्थः ।

षष्ठी—

मं०—ये ते पाशा वरुण सप्तसप्त त्रेधा तिष्ठन्ति
 विषिता रुशन्तः । छिनन्तु सर्वे अनृतं
 वदन्तं यः सत्यवाद्याति तं सृजन्तु ॥६॥

प०—ये । ते । पाशाः । वरुण । सप्तऽसप्त । त्रेधा । तिष्ठन्ति ।
 विऽसिताः । रुशन्तः । छिनन्तु । सर्वे । अनृतम् ।

वदन्तम् । यः । सत्यऽवादी । अति । तम् । सृजन्तु ॥६॥

भा०—हे वरुण ये त्वदीयाः पाशाः सप्तसप्त उत्तममध्यमाध-
मभेदेन प्रत्येकं सप्तसंख्याकाः त्रेधा त्रिप्रकारं विस्तिताः तत्रतत्र
पापिनां निग्रहाय जालवद् बद्धाः । एतच्च त्रैविध्यम् 'उदुत्तमं वरुण'
(ऋ० १।२४।१५) इति मन्त्रान्तरादप्यवसितम् । रूपन्तः तत्तत्पापानु-
सारेण पापिष्ठान् हिंसन्तस्तिष्ठन्ति सर्वे ते पाशाः अनृतं वदन्तम्
पापकृतम् अस्मदीयं शत्रुं छिनत्तु छिन्दन्तु । यस्तु सत्यवादी सत्यवदन-
शीलः पुण्यकृत् तम् अति सृजन्तु विमुञ्चन्तु ।

सप्तमी—

मं०—शतेन पाशैरभि धेहि वरुणैनं मा ते मोच्य-
नृतवाङ् नृचक्षः । आस्तां जालम् उदरं
श्रंशयित्वा कोश इवाबन्धः परिकृत्यमानः ॥७॥

प०—शतेन । पाशैः । अभि । धेहि । वरुण । एतम् । मा । ते । मोचि ।

अनृतऽवाक् । नृचक्षः । आस्ताम् । जालम् । उदरम् ।

श्रंशयित्वा । कोशऽइव । अबन्धः । परिऽकृत्यमानः ॥७॥

भा०—हे वरुण शतेन शतसंख्याकैस्त्वदीयैः पाशैः एनम्
अनृतवादिनं शत्रुम् अभि धेहि बध्ना । बद्धा निगृहाणेत्यर्थः । अभि-
पूर्वो दधातिर्बन्धने वर्तते । यथा 'अश्वामिधानीम् आ दत्ते' [तै० सं०
५।१।२।१] इति । हे नृचक्षः नृणां मनुष्याणां साध्वसाधुचरित्राणां
विवेकेन द्रष्टुः । चक्षिष्ठः असुनि 'असनयोश्च' इति ख्यात्रादेशाभावः ।
ईदृश हे वरुण अनृतवाक् अनृतं ब्रुवन् पुरुषः ते त्वत्तः [मा] मोचि

विमुक्तो विरुद्यो मा भूत् । किन्तु जालमः असमीक्ष्यकारी स्वकीयम्
उदरं खंसयित्वा जलोदररोगेण स्रस्तं कृत्वा अवन्धः बन्धरहितः
प्रान्तेषु अकृतबन्धनः असेः कोश इव परिकृत्यमानः आस्ताम् त्वत्पा-
शबद्ध एव वर्तताम् । अत एव अन्यत्रास्नातम् । 'अनृते खलु वै क्रियमाणे
वरुणो गृह्णाति' [तै० ब्रा० १।७।२।६] इति । परिकृत्यमान इति ।
'कृती छेदने' । अस्मात् कर्मणि यक् ।

अष्टमी—

मं०—यः समा॒म्यो॑३ वरु॒णो यो व्या॒म्यो॑३ यः
सं॒देश्यो॑३ वरु॒णो यो वि॒देश्यः॑ । यो दै॒वो
वरु॒णो यश्च॑ मा॒नुषः॑ ॥८॥

प०—यः । सम॒ऽआ॒म्यः । वरु॒णः । यः । वि॒ऽआ॒म्यः । यः ।
सम॒ऽदे॒श्यः । वरु॒णः । यः । वि॒ऽदे॒श्यः । यः । दै॒वः ।
वरु॒णः । यः । च॑ । मा॒नुषः॑ ॥८॥

भा०—समानम् आमयति व्याधितो भवति [पुरुषोऽनेनेति]
समाम्यः । इदृशो यो वरुणः । लुप्ततद्धितोऽयं निर्देशः । वारुणः ।
पाश इत्यर्थः । विगमनेन विविधं वा आमयति पुरुषोऽनेनेति व्याम्यो
[यः] पाशः । तथा यो वरुणः वरुणसम्बन्धी पाशः संदेश्यः समान-
देशे भवः यश्च विदेश्यः विदेशे भवः यश्च वरुणः वरुणसम्बन्धी
पाशो दैवः देवेषु भवः यश्च वरुणपाशो मानुषः मनुष्येषु प्रयुक्तः ।
तैस्त्वा सर्वैरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।

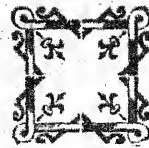
नवमी—

मं०—तैस्त्वा॒ सर्वै॑र॒भि ष्या॑मि पा॒शैर॑सा॒वामु॑ष्या-

यणामुष्याः पुत्र । तानु ते सर्वाननुसं-
दिशामि ॥९॥

प०—तैः । त्वा । सर्वैः । अभि । स्यामि । पाशैः । असौ । आमुष्यायण ।
अमुष्याः । पुत्र । तान् । ऊं इति । ते । सर्वान् । अनुसं-
दिशामि ॥९॥

भा०—असावित्यस्य स्थाने सम्बुद्ध्या शत्रुनामग्रहणम् ।
आमुष्यायणेति गोत्रतो निर्देशः । अमुष्याः पुत्रेति अदः शब्दस्थाने
मातृनामनिर्देशः । तद् अयम् अर्थः हे देवदत्तायाः पुत्र गार्ग्य यज्ञशर्मन्
त्वा त्वां तैः पूर्वस्याम् ऋचि उक्तैः सर्वैः पाशैः अभि ष्यामि अभि-
दधामि । बध्नामीत्यर्थः । तथा हे शत्रो ते तुभ्यं तान् सर्वान् पाशात्
अनुलक्षीकृत्य संदिशामि संप्रयच्छामि ।

संग्रहेऽष्टादशं सूक्तम्

(द्वादशे काण्डे प्रथमं सूक्तम्)

१०—सत्यं बृहद्वतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं
धारयन्ति । सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युरुं
लोकं पृथिवी नः कृणोतु ॥ १ ॥

प०—सत्यम् । बृहत् । ऋतम् । उग्रम् । दीक्षा । तपः । ब्रह्म ।
यज्ञः । पृथिवीम् । धारयन्ति । सा । नः । भूतस्य । भव्यस्य ।
पत्नी । उरुम् । लोकम् । पृथिवी । नः । कृणोतु ॥ १ ॥

म०—असंबाधं बध्यतो मानवानां यस्या उद्वतः
प्रवतः समं बहु । नानावीर्या ओषधीर्या
विभर्ति पृथिवी नः प्रथतां राध्यतां नः ॥ २ ॥

प०—असम्ऽबाधम् । मध्यतः । मानवानाम् । यस्याः । उद्व-
वतः । प्रवतः । समम् । बहु । नानाऽवीर्याः । ओषधीः ।
या । विभर्ति । पृथिवी । नः । प्रथताम् । राध्यताम् । नः ॥ २

म०—यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो यस्यामन्नं कृष्टयः
 संबभूवुः । यस्यामिदं जिन्वति प्राणदेजत
 सा नो भूमिः पूर्वेपेये दधातु ॥३॥

प०—यस्याम् । समुद्रः । उतः । सिन्धुः । आपः । यस्याम् ।
 अन्नम् । कृष्टयः । सम्भवभूवुः । यस्याम् । इदम् । जिन्वति ।
 प्राणत् । एजत् । सा । नः । भूमिः । पूर्वेऽपेये । दधातु ॥३॥

म०—यस्याश्चतस्रः प्रदिशः पृथिव्या यस्यामन्नं
 कृष्टयः संबभूवुः । या विभर्ति बहुधा प्राण-
 देजत सा नो भूमिर्गोष्वप्यन्ने दधातु ॥४॥

प०—यस्याः । चतस्रः । प्रदिशः । पृथिव्याः । यस्याम् ।
 अन्नम् । कृष्टयः । सम्भवभूवुः । या । विभर्ति । बहुधा ।
 प्राणत् । एजत् । सा । नः । भूमिः । गोषु । अपि । अन्ने ।
 दधातु ॥ ४ ॥

म०—यस्यां पूर्वे पूर्वजना विचक्रिरे यस्यां देवा
 असुरानभ्यवर्तयन् । गवामश्वानां वयसश्च
 विष्ठा भगं वर्चः पृथिवी नो दधातु ॥५॥

प०—यस्याम् । पूर्वे । पूर्वऽजनाः । विऽचक्रे । यस्याम् । देवाः ।
 असुरान् । अमिऽअवतर्यन् । गवाम् । अश्वानाम् । वयसः ।
 च । विऽस्था । भगम् । वर्चः । पृथिवी । नः । दधातु ॥५॥

म०—विश्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठा हिरण्यवक्षा
 जगतो निवेशनी । वैश्वानरं विभ्रती भूमि-
 रग्निमिन्द्रऋषभा द्रविणे नो दधातु ॥६॥

प०—विश्वमऽभरा । वसुधानी । प्रतिऽस्था । हिरण्यऽवक्षाः ।
 जगतः । निऽवेशनी । वैश्वानरम् । विभ्रती । भूमिः ।
 अग्निम् । इन्द्रऽऋषभा । द्रविणे । नः । दधातु ॥६॥

म०—यां रक्षन्त्यस्वप्ना विश्वदानीं देवा भूमिं
 पृथिवीमप्रमादम् । सा नो मधु प्रियं दुहामथो
 उक्षतु वर्चसा ॥७॥

प०—याम् । रक्षन्ति । अस्वप्नाः । विश्वऽदानीम् । देवाः ।
 भूमिम् । पृथिवीम् । अप्रऽमादम् । सा । नः । मधु ।
 प्रियम् । दुहाम् । अथो इति । उक्षतु । वर्चसा ॥७॥

म०—यार्णवेधि सलिलमग्न आसीद् यां मायाभि-

रन्वचरन् मनीषिणः । यस्या हृदयं परमे
व्योमन्त्सत्येनावृतममृतं पृथिव्याः । सा नो
भूमिस्त्विषिं बलं राष्ट्रे दधातुत्तमे ॥८॥

प०—या । अर्णवे । अधि । सलिलम् । अग्रे । आसीद । याम् ।
मायाभिः । अनुऽअचरन् । मनीषिणः । यस्याः । हृदयम् ।
परमे । विऽओमन् । सत्येन । आऽवृतम् । अमृतम् ।
पृथिव्याः । सा । नः । भूमिः । त्विषिम् । बलम् । राष्ट्रे ।
दधातु । उत्तमे ॥८॥

म०—यस्यामापः परिचराः समानीरहोरात्रे अप्र-
मादं क्षरन्ति । सा नो भूमिभूरिधारा पयो
दुहामथो उक्षतु वर्चसा ॥९॥

प०—यस्याम् । आपः । परिऽचराः । समानीः । अहोरात्रे इति ।
अप्रऽमादम् । क्षरन्ति । सा । नः । भूमिः । भूरिऽधारा ।
पयः । दुहाम् । अथो इति । उक्षतु । वर्चसा ॥९॥

म०—यामश्विनावमिमातां विष्णुर्यस्यां विचक्रमे ।
इन्द्रो यां चक्र आत्मनेनमित्रां शचीपतिः ।

सा नो भूमिर्वि सृजतां माता पुत्राय मे पयः ॥१०

प०—याम् । अश्विनौ । अमिमाताम् । विष्णुः । यस्याम् ।

विऽचक्रमे । इन्द्रः । याम् । चक्रे । आत्मने । अनमित्राम् ।

शचीऽपतिः । सा । नः । भूमिः । वि । सृजताम् । माता ।

पुत्राय । मे । पयः ॥१०॥

म०—गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तोरण्यं ते पृथिवि
स्योनमस्तु । बभ्रुं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां
ध्रुवां भूमिं पृथिवीमिन्द्रगुप्ताम् । अजीतोहतो
अक्षतोध्यष्ठां पृथिवीमहम् ॥११॥

प०—गिरयः । ते । पर्वताः । हिमऽवन्तः । अरण्यम् । ते ।

पृथिवि । स्योनम् । अस्तु । बभ्रुम् । कृष्णाम् । रोहिणीम् ।

विश्वऽरूपाम् । ध्रुवाम् । भूमिम् । पृथिवीम् । इन्द्रऽगुप्ताम् ।

अजीतः । अहतः । अक्षतः । अधि । अस्थाम् । पृथिवीम् ।

अहम् ॥११॥

म०—यत् ते मध्यं पृथिवि यच्च नभ्यं यास्त ऊर्ज-
स्तन्वः संबभूवुः । तासु नो धेह्यभि नः

पवस्व माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः ।

पर्जन्यः पिता स उ नः पिपर्तु ॥१२॥

१०—यत् । ते । मध्यम् । पृथिवि । यत् । च । नभ्यम् । याः ।

ते । ऊर्जः । तन्वः । समऽवभूवुः । तामु । नः । धेहि ।

अभि । नः । पवस्व । माता । भूमिः । पुत्रः । अहम् ।

पृथिव्याः । पर्जन्यः । पिता । सः । ऊम् इति । नः ।

पिपर्तु ॥१२॥

म०—यस्यां वेदिं परिगृह्णन्ति भूम्यां यस्यां यज्ञं

तन्वते विश्वकर्माणः । यस्यां मीयन्ते स्वरवः

पृथिव्यामूर्ध्वाः शुक्रा आहुत्याः पुरस्तात् ।

सा नो भूमिर्वर्धयद् वर्धमाना ॥१३॥

१०—यस्याम् । वेदिम् । परिऽगृह्णन्ति । भूम्याम् । यस्याम् ।

यज्ञम् । तन्वते । विश्वऽकर्माणः । यस्याम् । मीयन्ते ।

स्वरवः । पृथिव्याम् । ऊर्ध्वाः । शुक्राः । आऽहुत्याः ।

पुरस्तात् । सा । नः । भूमिः । वर्धयत् । वर्धमाना ॥१३॥

म०—यो नो द्वेषत् पृथिवि यः पृतन्याद् योऽभि-

दासा॑न्मनसा॒ यो व॒धेन॑ । तं नो॑ भूमे रन्धय
पूर्व॑कृत्व॒रि ॥१४॥

प०—यः । नः । द्वेष॑त् । पृ॒थि॒वि । यः । पृ॒त॒न्यात् । यः ।
अ॒भि॒ऽदासा॑त् । मन॑सा । यः । व॒धेन॑ । तम् । नः । भू॒मे ।
रन्ध॑य । पूर्व॑कृत्व॒रि ॥१४॥

म०—त्वज्जा॒तास्त्वयि॑ चरन्ति॒ मर्त्या॑स्त्वं बिभिर्षि॑
द्वि॒पद॑स्त्वं चतु॑ष्पदः । तवे॒मे पृथि॑वि पञ्च
मा॒नवा॑ येभ्यो॒ ज्योति॑रमृ॒तं मर्त्ये॑भ्य उ॒द्य-
न्त्सू॒र्यो र॒श्मिभि॑रा॒तनो॑ति ॥१५॥

प०—त्वत् । जा॒ताः । त्वयि॑ । च॒रन्ति॑ । मर्त्याः॑ । त्वम् । वि॒भिर्षि॑ ।
द्वि॒ऽपदः॑ । त्वम् । चतुः॑ऽपदः । तव॑ । इ॒मे । पृ॒थि॒वि ।
पञ्च॑ । मा॒नवाः । येभ्यः॑ । ज्योतिः॑ । अ॒मृ॒तम् । मर्त्ये॑भ्यः ।
उ॒द्य॒न्यन् । सू॒र्यः । र॒श्मिभिः॑ । आ॒ऽत॒नोति॑ ॥१५॥

म०—ता नः प्र॒जाः सं दु॒हतां॑ स॒मग्रा॑ वा॒चो
मधु॑ पृथि॒वि धेहि॑ म॒ह्यम् ॥१६॥

प०—ताः । नः । प्र॒जाः । सम् । दु॒हता॑म् । स॒म॒ऽअ॒ग्राः । वा॒चः ।

मधु । पृथिवि । धेहि । मह्यम् ॥१६॥

म०—विश्वस्वं मातरमोषधीनां ध्रुवां भूमिं पृथिवीं
धर्मणा धृताम् । शिवां स्योनामनु चरेम
विश्वहा ॥१७॥

प०—विश्वऽस्वम् । मातरम् । ओषधीनाम् । ध्रुवाम् । भूमिम् ।
पृथिवीम् । धर्मणा । धृताम् । शिवाम् । स्योनाम् । अनु ।
चरेम । विश्वहा ॥१७॥

म०—महत् सधस्थं महती बभ्रुविथ महान् वेगं
एजथुर्वेपथुष्टे । महांस्त्वेन्द्रो रक्षत्यप्रमादम् ।
सा नो भूमे प्र रोचय हिरण्यस्येव सदृशि
मा नो द्विक्षत कश्चन ॥१८॥

प०—महत् । सधऽस्थम् । महती । बभ्रुविथ । महान् । वेगः ।
एजथुः । वेपथुः । ते । महान् । त्वा । इन्द्रः । रक्षति ।
अप्रऽमादम् । सा । नः । भूमे । प्र । रोचय । हिरण्यस्य-
ऽइव । समुऽदृशि । मा । नः । द्विक्षत । कः । चन ॥१८॥

म०—अभिभूम्यामोषधीष्वभिमापो विभ्रत्यभिर-

इमसु । अग्निरन्तः पुरुषेषु गोष्वश्वेष्वग्नयः ॥१९॥

प०—अग्निः । भूम्याम् । ओषधीषु । अग्निम् । आपः ।

विभ्रति । अग्निः । अश्मसु । अग्निः । अन्तः । पुरुषेषु ।

गोषु । अश्वेषु । अग्नयः ॥१९॥

म०—अग्निर्दिव आ तपत्यमेर्देवस्योर्वशन्तरिक्षम् ।

अग्निं मर्तास इन्धते हव्यवाहं घृतप्रियम् ॥२०॥

प०—अग्निः । दिवः । आ । तपति । अग्नेः । देवस्य । उरु ।

अन्तरिक्षम् । अग्निम् । मर्तासः । इन्धते । हव्यऽवाहम् ।

घृतऽप्रियम् ॥२०॥

म०—अग्निवासाः पृथिव्यसितज्ञस्त्विषीमन्तं

संशितं मा कृणोतु ॥२१॥

प०—अग्निऽवासाः । पृथिवी । असितऽज्ञः । त्विषीऽमन्तम् ।

समऽशितम् । मा । कृणोतु ॥२१॥

म०—भूम्यां देवेभ्यो ददति यज्ञं हव्यमरंकृतम् ।

भूम्यां मनुष्या जीवन्ति स्वधयान्नेन मर्त्याः ।

सा नो भूमिः प्राणमायुर्दधातु जरदष्टि मा

पृथिवी कृणोतु ॥२२॥

प०—भूम्याम् । देवेभ्यः । ददति । यज्ञम् । हव्यम् । अरम्ऽ-
 कृतम् । भूम्याम् । मनुष्याः । जीवन्ति । स्वधया ।
 अन्नेन । मर्याः । सा । नः । भूमिः । प्राणम् । आयुः ।
 दधातु । जरत्ऽअष्टिम् । मा । पृथिवी । कृणोतु ॥२२॥

म०—यस्ते गन्धः पृथिवि संवभूव यं विभ्रत्योष-
 धयो यमापः । यं गन्धर्वा अप्सरसश्च भेजिरे
 तेन मा सुरभिं कृणु मा नो द्विक्षत कश्चन ॥२३॥

प०—यः । ते । गन्धः । पृथिवि । सम्ऽवभूव । यम् । विभ्रति ।
 ओषधयः । यम् । आपः । यम् । गन्धर्वाः । अप्सरसः ।
 च । भेजिरे । तेन । मा । सुरभिम् । कृणु । मा । नः ।
 द्विक्षत । कः । चन ॥२३॥

म०—यस्ते गन्धः पुष्करमाविवेश यं संजभ्रुः
 सूर्याया विवाहे । अमर्त्याः पृथिवि गन्धमग्रे
 तेन मा सुरभिं कृणु मा नो द्विक्षत कश्चन ॥२४॥

प०—यः । ते । गन्धः । पुष्करम् । आऽविवेश । यम् । सम्-

ऽज॒भ्रुः । सु॒र्या॒याः । वि॒ऽवा॒हे । अम॒र्त्याः । पृ॒थि॒वि । गन्ध॒म् ।
अ॒ग्रे । तेन॑ । मा । सु॒र॒भि॒म् । कृ॒णु । मा । नः । द्वि॒क्ष॒त । कः ।
च॒न ॥२४॥

म०—यस्ते॑ गन्धः पुरुषेषु स्त्रीषु पुंसु भगो रुचिः ।
यो अश्वेषु वीरेषु यो मृगेषूत हस्तिषु ।
कन्यायां वर्चो यद् भूमे तेनास्माँ अपि सं सृज
मा नो द्विक्षत कश्चन ॥२५॥

प०—यः । ते । गन्धः । पुरुषेषु । स्त्रीषु । पुंस्सु । भगः । रुचिः ।
यः । अश्वेषु । वीरेषु । यः । मृगेषु । उत । हस्तिषु ।
कन्यायाम् । वर्चः । यत् । भूमे । तेन । अस्मान् । अपि ।
सम् । सृज । मा । नः । द्विक्षत । कः । चन ॥२५॥

म०—शिला भूमिरश्मा पांसुः सा भूमिः संधृता
धृता । तस्यै हिरण्यवक्षसे पृथिव्या अकरं
नमः ॥२६॥

प०—शिला । भूमिः । अश्मा । पांसुः । सा । भूमिः । सम्-
धृता । धृता । तस्यै । हिरण्यवक्षसे । पृथिव्यै । अकरम् ।
नमः ॥२६॥

म०—यस्यां वृक्षा वानस्पत्या ध्रुवास्तिष्ठन्ति
विश्वहा । पृथिवीं विश्वधायसं धृतामच्छा-
वदामसि ॥२७॥

प०—यस्याम् । वृक्षाः । वानस्पत्याः । ध्रुवाः । तिष्ठन्ति । विश्वहा ।
पृथिवीम् । विश्वऽधायसम् । धृताम् । अच्छाऽआवदा-
मसि ॥२७॥

म०—उदीराणा उतासीनास्तिष्ठन्तः प्रकामन्तः ।
पद्भ्यां दक्षिणसव्याभ्यां मा व्यधिष्महि
भूम्याम् ॥२८॥

प०—उत्ऽदीराणाः । उत । आसीनाः । तिष्ठन्तः । प्रऽकामन्तः ।
पद्भ्याम् । दक्षिणऽसव्याभ्याम् । मा । व्यधिष्महि ।
भूम्याम् ॥२८॥

म०—विमृग्वरीं पृथिवीमा वदामि क्षमां भूमिं
ब्रह्मणा वावृधानाम् । ऊर्जं पुष्टं विभ्रतीमन्न-
भागं धृतं त्वाभि नि षीदेम भूमे ॥२९॥

प०—विऽमृग्वरीम् । पृथिवीम् । आ । वदामि । क्षमाम् । भूमिम् ।

ब्रह्मणा । ववृधानाम् । ऊर्जम् । पुष्टम् । विभ्रतीम् ।
 अन्नऽभागम् । घृतम् । त्वा । अभि । नि । सीदेम ।
 भूमे ॥२९॥

म०—शुद्धा न आपस्तन्वे क्षरन्तु यो नः सेदुर-
 प्रिये तं नि दध्मः । पवित्रेण पृथिवि मोत्
 पुनामि ॥३०॥

प०—शुद्धाः । नः । आपः । तन्वे । क्षरन्तु । यः । नः । सेदुः ।
 अप्रिये । तम् । नि । दध्मः । पवित्रेण । पृथिवि । मा ।
 उत् । पुनामि ॥३०॥

म०—यास्ते प्राचीः प्रदिशो या उदीचीर्यास्ते भूमे
 अधराद् याश्च पश्चात् । स्योनास्ता मह्यं
 चरते भवन्तु मा नि पक्षं भुवने शिश्रि-
 याणः ॥ ३१ ॥

प०—याः । ते । प्राचीः । प्रदिशः । याः । उदीचीः । याः । ते ।
 भूमे । अधरात् । याः । च । पश्चात् । स्योनाः । ताः ।
 मह्यम् । चरते । भवन्तु । मा । नि । पक्षम् । भुवने शिश्रि-
 याणः ॥ ३१ ॥

म०—यस्यां वृक्षा वानस्पत्या ध्रुवास्तिष्ठन्ति
विश्वहा । पृथिवीं विश्वधायसं धृतामच्छा-
वदामसि ॥२७॥

प०—यस्याम् । वृक्षाः । वानस्पत्याः । ध्रुवाः । तिष्ठन्ति । विश्वहा ।
पृथिवीम् । विश्वधायसम् । धृताम् । अच्छावदा-
मसि ॥२७॥

म०—उदीराणा उतासीनास्तिष्ठन्तः प्रक्रामन्तः ।
पद्भ्यां दक्षिणसव्याभ्यां मा व्यथिष्महि
भूम्याम् ॥२८॥

प०—उत्तर्दीराणाः । उत । आसीनाः । तिष्ठन्तः । प्रक्रामन्तः ।
पद्भ्याम् । दक्षिणसव्याभ्याम् । मा । व्यथिष्महि ।
भूम्याम् ॥२८॥

म०—विमृग्वरीं पृथिवीमा वदामि क्षमां भूमिं
ब्रह्मणा वाचुधानाम् । ऊर्जं पुष्टं विभ्रतीमन्न-
भागं धृतं त्वाभि नि षीदेम भूमे ॥२९॥

प०—विमृग्वरीम् । पृथिवीम् । आ । वदामि । क्षमाम् । भूमिम् ।

ब्रह्मणा । वृ॒ध॒ना॒म् । ऊ॒र्ज॒म् । पु॒ष्ट॒म् । बि॒भ्र॒ती॒म् ।
 अ॒न्न॒ऽभा॒ग॒म् । घृ॒त॒म् । त्वा । अ॒भि । नि । सी॒दे॒म् ।
 भू॒मे ॥२९॥

म०—शु॒द्धा न॒ आ॒प॒स्त॒न्वे क्षर॑न्तु॒ यो नः॒ सेदु॑र॒-
 प्रि॒ये तं॒ नि द॑ध्मः । प॒वि॒त्रेण॑ पृथि॒वि मो॒त्
 पु॒नामि ॥३०॥

प०—शु॒द्धाः । नः । आ॒पः । त॒न्वे । क्षर॑न्तु । यः । नः । सेदुः ।
 अ॒प्रि॒ये । तम् । नि । द॑ध्मः । प॒वि॒त्रेण॑ । पृथि॒वि । मा ।
 उ॒त् । पु॒ना॒मि ॥३०॥

म०—या॒स्ते प्रा॒चीः प्रा॒दि॒शो या॒ उदी॑ची॒र्या॒स्ते भू॒मे
 अध॑राद् याश्च पश्चात् । स्यो॒नास्ता॒ मह्यं॑
 चर॑ते भवन्तु॒ मा नि॒ प॒प्तं भु॑वने शिश्रि॒-
 या॒णः ॥ ३१ ॥

प०—याः । ते । प्रा॒चीः । प्रा॒दि॒शः । याः । उदी॑चीः । याः । ते ।
 भू॒मे । अध॑रात् । याः । च । पश्चात् । स्यो॒नाः । ताः ।
 मह्य॑म् । चर॑ते । भव॑न्तु । मा । नि । प॒प्तम् । भु॑वने शिश्रि॒-
 या॒णः ॥ ३१ ॥

म०—मा नः पश्चान्मा पुरस्तान्नुदिष्टा मोत्तरादध-
रादुत । स्वस्ति भूमे नो भव मा विदन् परिप-
न्थिनो वरीयो यावया वधम् ॥३२॥

प०—मा । नः । पश्चात् । मा । पुरस्ताव । नुदिष्टाः । मा ।
उत्तराव । अधराव । उत । स्वस्ति । भूमे । नः । भव । मा ।
विदन् । परिऽपन्थिनः । वरीयः । यावय । वधम् ॥३२॥

म०—यावत् तेभि विपश्यामि भूमे सूर्येण मेदिना ।
तावन्मे चक्षुर्मा मेष्टोत्तरामुत्तरां समाम् ॥३३॥

प०—यावत् । ते । अभि । विऽपश्यामि । भूमे । सूर्येण । मेदिना ।
तावत् । मे । चक्षुः । मा । मेष्ट । उत्तराम्ऽउत्तराम् ।
समाम् ॥३३॥

म०—यच्छयानः पर्यावर्ते दक्षिणं सव्यमाभि भूमे
पार्श्वम् । उत्तानास्त्वा प्रतीची यत् पृष्ठीभि-
रधिशेमहे । मा हिंसीस्तत्र नो भूमे सर्वस्य
प्रतिशीवरि ॥३४॥

प०—यत् । शयानः । परिऽआवर्ते । दक्षिणम् । सव्यम् ।

अभि । भूमे । पार्श्वम् । उत्तानाः । त्वा । प्रतीचीम् । यत् ।

पृष्ठीभिः । अधिऽश्वमेहे । मा । हिंसीः । तत्र । नः ।

भूमे । सर्वस्य । प्रतिऽशीवरि ॥३४॥

म०—यत् ते भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु ।

मा ते मर्म विमृग्वरि मा ते हृदयमर्पिपम् ॥३५॥

प०—यत् । ते । भूमे । विऽखनामि । क्षिप्रम् । तत् । अपि ।

रोहतु । मा । ते । मर्म । विऽमृग्वरि । मा । ते । हृदयम् ।

अर्पिपम् ॥३५॥

म०—ग्रीष्मस्ते भूमे वर्षाणि शरद्धेमन्तः शिशिरो

वसन्तः । ऋतवस्ते विहिता हायनीरहोरात्रे

पृथिवि नो दुहाताम् ॥३६॥

प०—ग्रीष्मः । ते । भूमे । वर्षाणि । शरत् । हेमन्तः । शिशिरः ।

वसन्तः । ऋतवः । ते । विऽहिताः । हायनीः । अहोरात्रे

इति । पृथिवि । नः । दुहाताम् ॥३६॥

म०—याप सर्पं विजमाना विमृग्वरी यस्यामास-

न्नमयो ये अप्स्वन्तः । परा दस्यून् ददती

देवपीयूनिन्द्रं वृणाना पृथिवी न वृत्रम् ।

शक्राय दध्रे वृषभाय वृष्णे ॥३७॥

प०—या । अप । सर्पम् । विजमाना । विऽमृग्वरी । यस्याम् ।

आसन् । अग्रयः । ये । अपऽमु । अन्तः । परा । दस्यून् ।

ददती । देवऽपीयून् । इन्द्रम् । वृणाना । पृथिवी । न ।

वृत्रम् । शक्राय । दध्रे । वृषभाय । वृष्णे ॥३७॥

म०—यस्यां सदोहविर्धाने यूपो यस्यां निमीयते ।

ब्रह्माणो यस्यामर्चन्त्यृग्भिः साम्ना यजुर्विदः ।

युज्यन्ते यस्यामृत्विजः सोममिन्द्राय पा-

तवे ॥३८॥

प०—यस्याम् । सदोहविर्धाने इति सदऽहविर्धाने । यूपः ।

यस्याम् । निऽमीयते । ब्रह्माणः । यस्याम् । अर्चन्ति ।

ऋक्ऽभिः । साम्ना । यजुऽविदः । युज्यन्ते । यस्याम् ।

ऋत्विजः । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥३८॥

म०—यस्यां पूर्वे भूतकृत ऋषयो गा उदानृचुः ।

सप्त सत्रेण वेधसो यज्ञेन तपसा सह ॥३९॥

प०—यस्याम् । पूर्वे । भूतऽकृतः । ऋषयः । गाः । उत । आनृचुः ।

सप्त । सत्त्रेण । वेधसः । यज्ञेन । तपसा । सह ॥३९॥

म०—सा नो भूमिरा दिशतु यद्धनं कामयामहे ।

भगो अनुप्रयुङ्क्तामिन्द्र एतु पुरोगवः ॥४०॥

प०—सा । नः । भूमिः । आ । दिशतु । यत । धनम् । कामयामहे ।

भगः । अनुऽप्रयुङ्क्ताम् । इन्द्रः । एतु । पुरःऽगवः ॥४०॥

म०—यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति भूम्यां मर्त्या

व्यैलवाः । युध्यन्ते यस्यामाक्रन्दो यस्य

वदति दुन्दुभिः । सा नो भूमिः प्र णुदतां

सपत्नानसपत्नं मा पृथिवी कृणोतु ॥४१॥

यस्याम् । गायन्ति । नृत्यन्ति । भूम्याम् । मर्त्याः ।

विऽऐलवाः । युध्यन्ते । यस्याम् । आऽक्रन्दः । यस्याम् ।

वदति । दुन्दुभिः । सा । नः । भूमिः । प्र । णुदताम् ।

सऽपत्नान् । असपत्नम् । मा । पृथिवी । कृणोतु ॥४१॥

म०—यस्यामन्नं त्रीहियवौ यस्या इमाः पञ्च कृष्टयः ।

भूम्यै पर्जन्यपत्न्यै नमोस्तु वर्षमेदसे ॥४२॥

प०—यस्याम् । अन्नम् । त्रीहिऽयवौ । यस्याः । इमाः । पञ्च ।
 कृष्टयैः । भूम्यै । पर्जन्यऽपत्न्यै । नमः । अस्तु । वर्ष-
 ऽमेदसे ॥४२॥

म०—यस्याः पुरो देवकृताः क्षेत्रे यस्या विकुर्वते ।
 प्रजापतिः पृथिवीं विश्वगर्भमाशामाशां रण्यां
 नः कृणोतु ॥४३॥

प०—यस्याः । पुरः । देवऽकृताः । क्षेत्रे । यस्याः । विऽकुर्वते ।
 प्रजाऽपतिः । पृथिवीम् । विश्वऽगर्भम् । आशाम्ऽ
 आशाम् । रण्याम् । नः । कृणोतु ॥४३॥

म०—निधिं बिभ्रती बहुधा गुहा वसु मणिं
 हिरण्यं पृथिवी ददातु मे । वसूनि नो वसुदा
 रासमाना देवी दधातु सुमनस्यमाना ॥४४॥

प०—निऽधिम् । बिभ्रती । बहुऽधा । गुहा । वसु । मणिम् ।
 हिरण्यम् । पृथिवी । ददातु । मे । वसूनि । नः । वसुऽदाः ।
 रासमाना । देवी । दधातु । सुऽमनस्यमाना ॥४४॥

म०—जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसं नानाधर्माणं

पृथि॒वी यथौ॑क॒सम् । सह॒स्रं धा॒रा द्रवि॑णस्य
मे दु॒हां ध्रु॒वेव॑ धे॒नुरन॑पस्फुरन्ती ॥४५॥

प०—जनम् । विभ्रती । बहुऽधा । विऽवाचसम् । नानाऽधर्माणम् ।

पृथि॒वी । यथा॑ऽओ॒क॒सम् । सह॒स्रम् । धा॒राः । द्रवि॑णस्य ।

मे । दु॒हाम् । ध्रु॒वाऽइव॑ । धे॒नुः । अन॑पऽस्फुरन्ती ॥४५॥

म०—यस्ते॑ स॒र्पो वृ॒श्चि॒कस्तृ॒ष्टदं॑मा हे॒मन्त॑ज॒न्धो
भृ॒मलो॑ गुहा॒ शये॑ । कि॒मि॒र्जि॒न्वत् पृथि॑वि
यद्य॒देज॑ति प्रा॒वृषि॑ तन्नः॒ सर्प॑न्मो॒प सृ॒पद्
यच्छि॒वं तेन॑ नो मृड ॥४६॥

प०—यः । ते । सर्पः । वृश्चिकः । तृष्टदं॑मा । हे॒मन्त॑ज॒न्धः ।

भृ॒मलः । गुहा॑ । शये॑ । कि॒मिः । जि॒न्वत् । पृथि॑वि ।

यत्त॑यत् । एज॑ति । प्रा॒वृषि॑ । तत् । नः । सर्प॑त् । मा ।

उप॑ । सृ॒पत् । यत् । शि॒वम् । तेन॑ । नः । मृ॒ड ॥४६॥

म०—ये ते॑ पन्था॒नो ब॒हवो॑ ज॒नाय॑ना रथ॒स्य
व॒त्मानि॑सश्च या॒तवे॑ । यैः संच॑रन्त्यु॒भये॑ भद्रपा॒पास्तं॑
पन्था॒नं जये॑मानमि॒त्रम॑तस्करं यच्छि॒वं तेन॑
नो मृ॒ड ॥४७॥

प०—ये । ते । पन्थानः । बहवः । जनऽअयनाः । रथस्य ।
 वर्त्म । अनसः । च । यातवे । यैः । समऽचरन्ति । उभये ।
 भद्रऽपापाः । तम् । पन्थानम् । जयेम । अनमित्रम् ।
 अतस्करम् । यत् । शिवम् । तेन । नः । मृड ॥४७॥

म०—मल्वं विभ्रती गुरुभृद् भद्रपापस्य निधनं
 तितिक्षुः । वराहेण पृथिवी संविदाना सूकराय
 वि जिहीते मृगाय ॥४८॥

प०—मल्वम् । विभ्रती । गुरुऽभृत् । भद्रऽपापस्य । निऽधनम् ।
 तितिक्षुः । वराहेण । पृथिवी । समऽविदाना । सूकराय ।
 वि । जिहीते । मृगाय ॥४८॥

म०—ये त आरण्याः पशवो मृगा वने हिताः
 सिंहा व्याघ्राः पुरुषादश्चरन्ति । उलं वृकं
 पृथिवि दुच्छुनामित ऋक्षीकां रक्षो अप
 बाधयास्मत् ॥४९॥

प०—ये । ते । अरण्याः । पशवः । मृगाः । वने । हिताः ।
 सिंहाः । व्याघ्राः । पुरुषऽअदः । चरन्ति । उलम् । वृकम् ।

पृथिवि । दुच्छुनाम् । इतः । ऋषीकाम् । रक्षः । अप ।

बाधय । अस्मत् ॥४९॥

म०—ये गन्धर्वा अप्सरसो ये चारायाः किमीदिनः ।

पिशाचान्तसर्वा रक्षांसि तानस्मद् भूमे

यावय ॥५०॥

प०—ये । गन्धर्वाः । अप्सरसः । ये । च । अरायाः ।

किमीदिनः । पिशाचान् । सर्वा । रक्षांसि । तान् । अस्मत् ।

भूमे । यावय ॥५०॥

म०—यां द्विपादः पक्षिणः संपतन्ति हंसाः सुपर्णाः

शकुना वयांसि । यस्यां वातो मातरिष्वेयते

रजांसि कृण्वंश्च्यावयंश्च वृक्षान् । वातस्य

प्रवामुपवामनु वात्यर्चिः ॥५१॥

प०—याम् । द्विऽपादः । पक्षिणः । सम्ऽपतन्ति । हंसाः । सुऽपर्णाः ।

शकुनाः । वयांसि । यस्याम् । वातः । मातरिष्व । ईयते ।

रजांसि । कृण्वन् । च्यावयन् । च । वृक्षान् । वातस्य ।

प्रऽवाम् । उपऽवाम् । अनु । वाति । अर्चिः ॥५१॥

म०—यस्यां कृष्णमरुणं च संहिते अहोरात्रे विहिते
भूम्यामधि । वर्षेण भूमिः पृथिवी वृतावृता
सा नो दधातु भद्रया प्रिये धामानिधा-
मनि ॥५२॥

प०—यस्याम् । कृष्णम् । अरुणम् । च । संहिते इति
सम्ऽहिते । अहोरात्रे इति । विहिते इति विऽहिते ।
भूम्याम् । अधि । वर्षेण । भूमिः । पृथिवी । वृता ।
आऽवृता । सा । नः । दधातु । भद्रया । प्रिये । धामनि
ऽधामनि ॥५२॥

म०—द्यौश्च म इदं पृथिवी चान्तरिक्षं च मे व्यचः ।
अग्निः सूर्य आपो मेधां विश्वे देवाश्च
सं ददुः ॥ ५३ ॥

प०—द्यौः । च । मे । इदम् । पृथिवी । च । अन्तरिक्षम् । च ।
मे । व्यचः । अग्निः । सूर्यः । आपः । मेधाम् । विश्वे ।
देवाः । च । सम् । ददुः ॥५३॥

म०—अहमस्मि सहमान उत्तरो नाम भूम्याम् ।

अभीषाडस्मि विश्वाषाडाशामाशां विषा-
सहिः ॥५४॥

प०—अहम् । अस्मि । सहमानः । उत्तरः । नाम । भूम्याम् ।
अभीषाद् । अस्मि । विश्वाषाट् । आशाम् । आशाम् ।
विऽससहिः ॥५४॥

म०—अदो यद् देवि प्रथमाना पुरस्ताद् देवैरुक्ता
व्यसर्षो महित्वम् । आ त्वा सुभूतमविशत्
तदानीमकल्पयथाः प्रदिशश्चतस्रः ॥५५॥

प०—अदः । यत् । देवि । प्रथमाना । पुरस्तात् । देवैः ।
उक्ता । विऽअसर्षः । महिऽत्वम् । आ । त्वा । सुऽभूतम् ।
अविशत् । तदानीम् । अकल्पयथाः । प्रऽदिशः ।
चतस्रः ॥५५॥

म०—ये ग्रामा यदरण्यं याः सभा अग्नि भूम्याम् ।
ये संग्रामाः समितयस्तेषु चारु वदेम
ते ॥५६॥

प०—ये । ग्रामाः । यत् । अरण्यम् । याः । सभाः । अग्नि ।

भूम्याम् । ये । समऽग्रामाः । समऽवतयः । तेषु । चारु ।
वदेम । ते ॥५६॥

म०—अश्व इव रजो दुधुवे वि तान् जनान् य
आक्षियन् पृथिवीं यादजायत । मन्द्राश्वेत्वंरी
भुवनस्य गोपा वनस्पतीनां गृभिरोषधी-
नाम् ॥५७॥

प०—अश्वःऽइव । रजः । दुधुवे । वि । तान् । जनान् । ये ।
आऽअक्षियन् । पृथिवीम् । यात् । अजायत । मन्द्रा ।
अग्रऽइत्वंरी । भुवनस्य । गोपाः । वनस्पतीनाम् । गृभिः ।
ओषधीनाम् ॥५७॥

म०—यद् वदामि मधुमत् तद् वदामि यदीक्षे तद्
वनन्ति मा । त्विषीमानस्मि जूतिमानवा-
न्यान् हन्मि दोधतः ॥५८॥

प०—यत् । वदामि । मधुऽमत् । तत् । वदामि । यत् । ईक्षे ।
तत् । वनन्ति । मा । त्विषिमान् । अस्मि । जूतिमान् ।
अव । अन्यान् । हन्मि । दोधतः ॥५८॥

म०—शन्ति॒वा सुरा॑भिः स्यो॒ना की॒लालो॑ध्नी
 पय॑स्वती । भूमि॑रधि ब्रवीतु मे पृथि॒वी
 पय॑सा सह ॥५९॥

प०—शन्ति॒ऽवा । सुरा॑भिः । स्यो॒ना । की॒लालो॑ध्नी ।
 पय॑स्वती । भूमिः । अधि । ब्रवीतु । मे । पृथि॒वी ।
 पय॑सा । सह ॥ ५९ ॥

म०—याम॑न्वैच्छद्द॒विषा॑ विश्वकर्मान्तर॑र्णवे रज॑सि
 प्रवि॑ष्टाम् । भुजि॑ष्यं॑ पात्रं निहि॑तं गुहा॒ यदा॒
 विभो॑गे॒ अभव॑न्मातृ॒द्वयः॑ ॥६०॥

प०—याम् । अनु॒ऽप्रेच्छ॑त् । ह॒विषा॑ । विश्व॑कर्मा । अन्तः ।
 अ॒र्णवे॑ । रज॑सि । प्र॒वि॒ष्टाम् । भुजि॑ष्यम् । पात्र॑म् ।
 नि॒ऽहि॑तम् । गुहा॑ । यत् । आ॒विः । भो॒गे । अ॒भव॑त् ।
 मातृ॑मव॒ऽभ्यः॑ ॥६०॥

म०—त्वम॑स्यावप॑नी जना॑नामदितिः काम॑दुधा
 पप्र॑थाना । यत् त ऊ॒नं तत् त आ पू॑रयाति
 प्रजा॑पतिः प्रथ॑मजा ऋ॒तस्य॑ ॥६१॥

प०—त्वम् । अ॒सि । आ॒ऽव॒प॒नी । ज॒ना॒नाम् । अ॒दि॒तिः ।

का॒म॒ऽदु॒वा । प॒प्र॒था॒ना । यत् । ते । ऊ॒नम् । तव । ते ।

आ । पू॒र॒या॒ति । प्र॒जा॒ऽप॒तिः । प्र॒थ॒म॒ऽजाः । ऋ॒त॒स्य ॥६१॥

म०—उ॒प॒स्था॒स्ते अ॒न॒मी॒वा अ॒य॒क्ष॒मा अ॒स्म॒भ्यं स॒न्तु

पृ॒थि॒वि प्र॒सू॒ताः । दी॒र्घं न॒ आ॒युः प्र॒तिबु॒ध्य॒-

मा॒ना व॒यं तु॒भ्यं व॒लि॒ह॒तः स्या॒म ॥६२॥

प०—उ॒प॒ऽस्थाः । ते । अ॒न॒मी॒वाः । अ॒य॒क्ष॒माः । अ॒स्म॒भ्यम् ।

स॒न्तु । पृ॒थि॒वि । प्र॒सू॒ताः । दी॒र्घम् । नः । आ॒युः ।

प्र॒तिबु॒ध्य॒मा॒नाः । व॒यम् । तु॒भ्यम् । व॒लि॒ऽह॒तः ।

स्या॒म ॥६२॥

म०—भू॒मे मा॒त॒र्नि धे॒हि मा भ॒द्र॒या सु॒प्र॒ति॒ष्ठ॒तम् ।

सं॒वि॒दा॒ना दि॒वा क॒वे श्रि॒यां मा धे॒हि

भू॒त्याम् ॥६३॥

प०—भू॒मे । मा॒तः । नि । धे॒हि । मा । भ॒द्र॒या । सु॒ऽप्र॒ति॒-

स्थि॒तम् । स॒म॒ऽवि॒दा॒ना । दि॒वा । क॒वे । श्रि॒या॒म् । मा ।

धे॒हि । भू॒त्याम् ॥६३॥

संग्रहे ऊनविंशं सूक्तम्

(त्रयोदशे काण्डे तृतीयं सूक्तम्)

म०—य इमे द्यावापृथिवी जजान यो द्रापिं कृत्वा
भुवनानि वस्ते । यस्मिन् क्षियन्ति प्रदिशः
षडुर्वीर्याः पतङ्गो अनु विचाकशीति । तस्य
देवस्य क्रुद्धस्यैतदागो य एवं विद्रांसं ब्राह्मणं
जिनाति । उद् वेपय रोहित प्र क्षिणीहि ब्रह्म-
ज्यस्य प्रति मुञ्च पाशान् ॥१॥

प०—यः । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जजान । यः ।
द्रापिम् । कृत्वा । भुवनानि । वस्त । यस्मिन् । क्षियन्ति ।
प्रदिशः । षट् । उर्वीः । याः । पतङ्गः । अनु । विचा-
कशीति । तस्य । देवस्य । क्रुद्धस्य । एतत् । आगः ।
यः । एवम् । विद्रांसम् । ब्राह्मणम् । जिनाति । उद् ।
वेपय । रोहित । प्र । क्षिणीहि । ब्रह्मज्यस्य । प्रति ।
मुञ्च । पाशान् ॥ १ ॥

म०—यस्माद् वाता ऋतुथा पवन्ते यस्मात् समुद्रा
अधि विक्षरन्ति । तस्य देवस्य ० ॥२॥

प०—यस्मात् । वाताः । ऋतुऽथा । पवन्ते । यस्मात् । समुद्राः ।
अधि । विऽक्षरन्ति । तस्य । ० ॥ २ ॥

म०—यो मारयति प्राणयति यस्मात् प्राणान्ति
भुवनानि विश्वा । तस्य ० ॥३॥

प०—यः । मारयति । प्राणयति । यस्मात् । प्राणान्ति । भुव
नानि । विश्वा । तस्य । ० ॥ ३ ॥

म०—यः प्राणेन द्यावापृथिवीं तर्पयत्यपानेन समु-
द्रस्य जठरं यः पिपति । तस्य ० ॥४॥

प०—यः । प्राणेन । द्यावापृथिवी इति । तर्पयति । अपानेन ।
समुद्रस्य । जठरम् । यः । पिपति । तस्य । ० ॥ ४ ॥

म०—यस्मिन् विराट् परमेष्ठी प्रजापतिरभिवैश्वानर
सह पङ्क्त्या श्रितः । यः परस्य प्राणं परमस्य
तेज आददे । तस्य ० ॥५॥

प०—यस्मिन् । विऽराट् । परमेऽस्थी । प्रजाऽपतिः । अग्निः ।

वैश्वानरः । सह । पङ्क्त्या । श्रितः । यः । परस्य ।

प्राणम् । परमस्य । तेजः । आऽददे । तस्य । ० ॥ ५ ॥

म०—यस्मिन् षडुर्वीः पञ्च दिशो अधि श्रिताश्च-
तस्र आपो यज्ञस्य त्रयोक्षराः । यो अन्तरा
रोदसी क्रुद्धश्चक्षुषैक्षत । तस्य० ॥ ६ ॥

१०—यस्मिन् । षट् । उर्वीः । पञ्च । दिशः । अधि । श्रिताः ।
चतस्रः । आपः । यज्ञस्य । त्रयः । अक्षराः । यः ।
अन्तरा । रोदसी इति । क्रुद्धः । चक्षुषा । ऐक्षत ।
तस्य । ० ॥ ६ ।

म०—यो अन्नादो अन्नपतिर्बभूव ब्रह्मणस्पतिरुत
यः । भूतो भविष्यद् भुवनस्य यस्पतिः ।
तस्य० ॥ ७ ॥

प०—यः । अन्नऽअदः । अन्नऽपतिः । बभूव । ब्रह्मणः । पतिः ।
उत । यः । भूतः । भविष्यत् । भुवनस्य । यः । पतिः ।
तस्य । ० ॥ ७ ॥

म०—अहोरात्रैर्विमितं त्रिंशदङ्गं त्रयोदशं मासं
यो निर्मिमीते । तस्य० ॥ ८ ॥

प०—अ॒हो॒रा॒त्रैः । वि॒ऽमि॒तम् । त्रिं॒शत्॒ऽअ॒ङ्गम् । त्रयः॒ऽद॒शम् ।
मा॒सम् । यः । निः॒ऽमि॒मी॒ते । तस्य॑ । ० ॥ ८ ॥

म०—कृ॒ष्णं नि॒यानं॑ ह॒रयः॑ सु॒पर्णा॑ अ॒पो वसा॑ना
दि॒व॒मु॒त् प॒तन्ति॑ । त आ॒व॒वृ॒त्रन्त॑स॒दना॑ह-
तस्य॑ । तस्य॑ ० ॥ ९ ॥

प०—कृ॒ष्णम् । नि॒ऽया॒नम् । ह॒रयः॑ । सु॒ऽप॒र्णाः । अ॒पः ।
वसा॑नाः । दि॒वम् । उ॒त् । प॒तन्ति॑ । ते । आ । अ॒व॒वृ॒त्रन् ।
स॒द॒ना॒ह॒ । ऋ॒तस्य॑ । तस्य॑ । ० ॥ ९ ॥

म०—यत् ते॑ च॒न्द्रं क॑श्यप रो॒चना॑व॒द् यत् संहि॑तं
पु॒ष्क॒लं चि॒त्रभा॑नु । यस्मि॒न्त्सू॒र्या आ॑र्पिताः
स॒प्त सा॒कम् । तस्य॑ ० ॥ १० ॥

प०—यत् । ते॑ । च॒न्द्रम् । क॑श्यप । रो॒च॒न॒ऽव॒त् । यत् ।
स॒प्त॒ऽह्नि॒तम् । पु॒ष्क॒लम् । चि॒त्र॒ऽभा॑नु । यस्मि॒न् । सू॒र्याः ।
आ॑र्पिताः । स॒प्त । सा॒कम् । तस्य॑ । ० ॥ १० ॥

म०—बृ॒ह॒दे॒न॒म॒नु॑ व॒स्ते पु॒रस्ता॑द् रथं॒तरं॑ प्र॒ति

गृह्णाति पश्चात् । ज्योतिर्वसाने सदमप्रमा-
दम् । तस्य० ॥ ११ ॥

प०—बृहत् । एनम् । अनु । वस्ते । पुरस्तात् । रथम्ऽतरम् ।
प्रति । गृह्णाति । पश्चात् । ज्योतिः । वसाने इति । सदम् ।
अप्रऽमादम् । तस्य । ० ॥ ११ ॥

म०—बृहदन्यतः पक्ष आसीद् रथंतरमन्यतः
सबले सध्रीची । यद् रोहितमजनयन्त
देवाः । तस्य० ॥ १२ ॥

प०—बृहत् । अन्यतः । पक्षः । आसीत् । रथम्ऽतरम् ।
अन्यतः । सबले इति सऽबले । सध्रीची इति । यत् ।
रोहितम् । अजनयन्त । देवाः । तस्य । ० ॥ १२ ॥

म०—स वरुणः सायमग्निर्भवति स मित्रो भवति
प्रातरुद्यन् । स सविता भूत्वान्तरिक्षेण
याति स इन्द्रो भूत्वा तपति मध्यतो दिवम् ।
तस्य० ॥ १३ ॥

प०—सः । वरुणः । सायम् । अग्निः । भवति । सः । मित्रः ।

प०—अ॒हो॒रा॒त्रैः । वि॒ऽमि॒तम् । त्रिं॒शत्॒ऽअ॒ङ्गम् । त्रयः॒ऽद॒शम् ।
मा॒सम् । यः । निः॒ऽमि॒मी॒ते । तस्य॑ । ० ॥ ८ ॥

म०—कृ॒ष्णं नि॒यानं॑ ह॒रयः॑ सु॒पर्णा॑ अ॒पो वसा॑ना
दि॒वमु॒त् प॑तन्ति । त आ॒ववृ॑त्रन्त॒सद॑नाह॒-
तस्य॑ । तस्य॑ ० ॥ ९ ॥

प०—कृ॒ष्णम् । नि॒ऽयान॑म् । ह॒रयः॑ । सु॒ऽपर्णाः॑ । अ॒पः ।
वसा॑नाः । दि॒वम् । उ॒त् । प॑तन्ति । ते । आ । अ॒ववृ॑त्रन् ।
सद॑नात् । ऋ॒तस्य॑ । तस्य॑ । ० ॥ ९ ॥

म०—यत् ते च॒न्द्रं क॑श्यप रोच॒नाव॒द् यत् संहि॑तं
पु॒ष्क॒लं चि॒त्रभा॑नु । यस्मि॒न्सू॒र्या आ॑र्पिताः
स॒प्त सा॒कम् । तस्य॑ ० ॥ १० ॥

प०—यत् । ते । च॒न्द्रम् । क॑श्यप । रोच॒नऽव॑त् । यत् ।
स॒प्तऽहि॑तम् । पु॒ष्क॒लम् । चि॒त्रऽभा॑नु । यस्मि॒न् । सू॒र्याः ।
आ॑र्पिताः । स॒प्त । सा॒कम् । तस्य॑ । ० ॥ १० ॥

म०—बृ॒हदे॑न॒मनु॑ वस्ते पु॒रस्ता॑द् रथं॒तरं॑ प्रति॑

गृह्णाति पश्चात् । ज्योतिर्वसाने सदमप्रमा-
दम् । तस्य० ॥ ११ ॥

प०—बृहत् । एनम् । अनु । वस्ते । पुरस्तात् । रथम्ऽतरम् ।
प्रति । गृह्णाति । पश्चात् । ज्योतिः । वसाने इति । सदम् ।
अप्रमादम् । तस्य । ० ॥ ११ ॥

म०—बृहदन्यतः पक्ष आसीद् रथंतरमन्यतः
सबले सध्रीची । यद् रोहितमजनयन्त
देवाः । तस्य० ॥ १२ ॥

प०—बृहत् । अन्यतः । पक्षः । आसीत् । रथम्ऽतरम् ।
अन्यतः । सबले इति सऽबले । सध्रीची इति । यत् ।
रोहितम् । अजनयन्त । देवाः । तस्य । ० ॥ १२ ॥

म०—स वरुणः सायमग्निर्भवति स मित्रो भवति
प्रातरुद्यन् । स सविता भूत्वान्तरिक्षेण
याति स इन्द्रो भूत्वा तपति मध्यतो दिवम् ।
तस्य० ॥ १३ ॥

प०—सः । वरुणः । सायम् । अग्निः । भवति । सः । मित्रः ।

भ॒वति । प्रा॒तः । उ॒वऽयन् । सः । स॒वि॒ता । भू॒त्वा ।
अ॒न्त॒रि॒क्षेण । या॒ति । यः । इन्द्रः । भू॒त्वा । त॒पति ।
म॒ध्यतः । दि॒वम् । तस्य । ० ॥ १३ ॥

म०—स॒हस्रा॒ल्यं वि॒यता॒वस्य॒ पक्षौ॒ हरेर्ह॒सस्य॒
प॒ततः॒ स्वर्ग॑म् । स दे॒वान्त॑स॒र्वानुर॑स्यु॒पद॒द्य
संप॑श्यन् या॒ति भुव॑नानि वि॒श्वा । तस्य॑० ॥ १४ ॥

प०—स॒हस्र॑ऽअ॒ल्यम् । वि॒य॒तौ । अ॒स्य । प॒क्षौ । हरेः ।
ह॒स॒स्य । प॒ततः । स्वः॑ऽगम् । सः । दे॒वान् । स॒र्वान् ।
उ॒र॒सि । उ॒प॒ऽद॒द्य । स॒म॒ऽप॒श्यन् । या॒ति । भुव॑नानि ।
वि॒श्वा । तस्य॑ । ० ॥ १४ ॥

म०—अ॒यं स दे॒वो अ॒प्स्व॑न्तः स॒हस्र॑मूलः पुरु॒-
शा॒को अ॒त्तिः । य इ॒दं वि॒श्वं भुव॑नं ज॒जान॑ ।
तस्य॑० ॥ १५ ॥

प०—अ॒यम् । सः । दे॒वः । अ॒प्सु । अ॒न्तः । स॒हस्र॑ऽमूलः ।
पुरु॑ऽशा॒कः । अ॒त्तिः । यः । इ॒दम् । वि॒श्वम् । भुव॑नम् ।
ज॒जान॑ । तस्य॑ । ० ॥ १५ ॥

म०—शु॒क्रं वह॑न्ति॒ हर॑यो॒ खु॒ष्यदो॑ दे॒वं दि॒वि

वर्चसा भ्राजमानम् । यस्योर्ध्वा दिवं तन्व-
स्तपन्त्यर्वाङ् सुवर्णेः पटरैर्वि भाति ।
तस्य० ॥ १६ ॥

प०—शुक्रम् । वहन्ति । हरयः । रघुऽस्यदः । देवम् । दिवि ।
वर्चसा । भ्राजमानम् । यस्य । ऊर्ध्वाः । दिवम् । तन्वः ।
तपन्ति । अर्वाङ् । सुऽवर्णेः । पटरैः । वि । भाति ।
तस्य । ० ॥ १६ ॥

म०—येनादित्यान् हरितः संवहन्ति येन यज्ञेन
बहवो यन्ति प्रजानन्तः । यदेकं ज्योति-
र्बहुधा विभाति । तस्य० ॥ १७ ॥

प०—येन । आदित्यान् । हरितः । सप्तऽवहन्ति । येन । यज्ञेन ।
बहवः । यन्ति । । प्रऽजानन्तः । यत् । एकम् । ज्योतिः ।
बहुधा । विऽभाति । तस्य । ० ॥ १७ ॥

म०—सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति
सप्तनामा । त्रिनाभि चक्रमजरमनर्व यत्रेमा
विश्वा भुवनाधि तस्थुः । तस्य० ॥ १८ ॥

प०—सप्त । युजन्ति । रथम् । एकऽचक्रम् । एकः । अश्वः ।
 वहति । सप्तऽनामा । त्रिऽनाभि । चक्रम् । अजरम् ।
 अनर्घम् । यत्र । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तस्थुः ।
 तस्य । ० ॥ १८ ॥

म०—अष्टधा युक्तो वहति वह्निरुग्रः पिता देवानां
 जनिता मतीनाम् । ऋतस्य तन्तुं मनसा
 मिमानः सर्वा दिशः पवते मातरिश्वा ।
 तस्य० ॥ १९ ॥

प०—अष्टधा । युक्तः । वहति । वह्निः । उग्रः । पिता । देवा-
 नाम् । जनिता । मतीनाम् । ऋतस्य । तन्तुम् । मनसा ।
 मिमानः । सर्वाः । दिशः । पवते । मातरिश्वा ।
 तस्य । ० ॥ १९ ॥

म०—सम्यञ्चं तन्तुं प्रदिशोनु सर्वा अन्तर्गायत्र्या-
 ममृतस्य गर्भे । तस्य० ॥ २० ॥

प०—सम्यञ्चम् । तन्तुम् । प्रदिशः । अनु । सर्वाः । अन्तः ।
 गायत्र्याम् । अमृतस्य । गर्भे । तस्य । ० ॥ २० ॥

म०—नि॒म्रच॑स्ति॒स्रो व्यु॑षो ह ति॒स्रस्त्रीणि॑ रजा॑सि
 दि॒वो अ॒ङ्ग ति॒स्रः । वि॒द्वा ते अ॒ग्ने त्रे॒धा
 ज॒नित्रं॑ त्रे॒धा दे॒वानां॑ ज॒निमा॑नि वि॒द्वा ।
 तस्य० ॥२१॥

प०—नि॒ऽम्रचः॑ । ति॒स्रः । वि॒ऽउषः॑ । ह । ति॒स्रः । त्री॑णि । रजा॑सि ।
 दि॒वः । अ॒ङ्ग । ति॒स्रः । वि॒द्वा । ते । अ॒ग्ने । त्रे॒धा । ज॒नित्रम् ।
 त्रे॒धा । दे॒वानाम् । ज॒निमा॑नि । वि॒द्वा । तस्य॑ । ० ॥२१॥

म०—वि य औ॒र्णो॑त् पृथि॒वी जा॑यमान॒ आ स॒मु॒-
 द्र॒मद॑धाद॒न्तरि॑क्षे । तस्य० ॥२२॥

प०—वि । यः । औ॒र्णो॑त् । पृथि॒वीम् । जा॑यमानः । आ ।
 स॒मु॒द्रम् । अ॒दधा॑त् । अ॒न्तरि॑क्षे । तस्य॑ । ० ॥ २२ ॥

म०—त्वम॒मे क्र॑तुभिः के॒तुभिर्हि॑तो॒र्कः स॒मिद्ध॑
 उ॒दरो॑च॒था दि॒वि । कि॒मभ्या॑र्च॒न्मरु॑तः पृ॒श्नि॒-
 मा॒तरो॑ यद् रो॒हित॑म॒जन॑यन्त दे॒वाः ।
 तस्य० ॥२३॥

प०—त्वम् । अग्ने । ऋतुऽभिः । केतुऽभिः । हितः । अर्कः । सम्
 इन्द्रः । उव । अरोचथाः । दिवि । किम् । अभि । आर्चन् ।
 मरुतः । पृश्निऽमातरः । यत्र । रोहितम् । अजनयन्त ।
 देवाः । तस्य । ० ॥ २३ ॥

म०—य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते
 प्रशिषं यस्य देवाः । योऽस्येशे द्विपदो यश्च-
 तुष्पदः । तस्य० ॥ २४ ॥

प०—यः । आत्मऽदाः । बलऽदाः । यस्य । विश्वे । उपऽआ-
 सते । प्रऽशिषम् । यस्य । देवाः । यः । अस्य । ईशे ।
 द्विऽपदः । यः । चतुऽपदः । तस्य । ० ॥ २४ ॥

म०—एकपाद् द्विपदो भूयो वि चक्रमे द्विपात्
 त्रिपादमभ्येति पश्चात् । चतुष्पाच्चक्रे द्विपदा-
 मभिस्वरे संपश्यन् पंक्तिमुपतिष्ठमानः । तस्य
 देवस्य । क्रुद्धस्यैतदागो य एवं विद्वांसं ब्राह्मणं
 जिनाति । उद् वेपय रोहित प्रक्षिणीहि ब्रह्म-
 ज्यस्य प्रति मुञ्च पाशान् ॥ २५ ॥

प०—एकऽपात् । द्विऽपदः । भूयः । वि । चक्रमे । द्विऽपात् ।
 त्रिऽपादम् । अभि । एति । पश्चात् । चतुःपात् । चक्रे ।
 द्विऽपादम् । अभिऽस्वरे । सम्ऽपश्यन् । पङ्क्तम् ।
 उपऽतिष्ठमानः । तस्य । देवस्य । क्रुद्धस्य । एतत् ।
 आगः । यः । एवम् । विद्वांसमम् । ब्राह्मणम् । जिनाति ।
 उत् । वेपथ्य । रोहित । प्र । क्षिणीहि । ब्रह्मऽज्यस्य ।
 प्रति । मुञ्च । पाशात् ॥ २५ ॥

म०—कृष्णायाः पुत्रो अर्जुनो रात्र्या वत्सो जायत ।

स ह द्यामधि रोहति रुहो रुरोह रोहितः ॥ २६ ॥

प०—कृष्णायाः । पुत्रः । अर्जुनः । रात्र्याः । वत्सः । अजायत ।
 सः । ह । द्याम् । अधि । रोहति । रुहः । रुरोह ।
 रोहितः । २६ ॥

